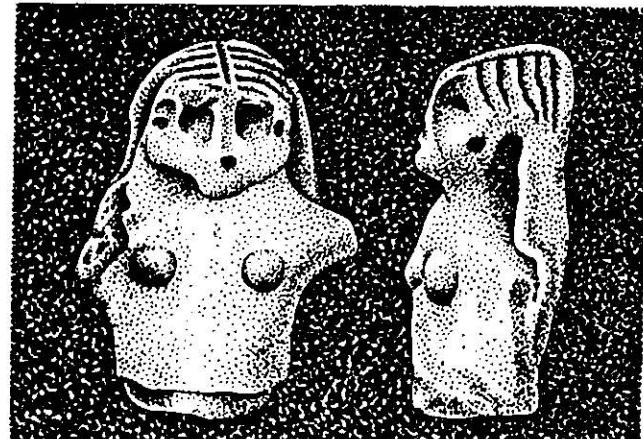

АРХЕОЛОГІЯ

11 * 1973

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІИ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

11

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КІЇВ — 1973

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології України, повідомлення та публікації про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії й культури.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. Д. Баран (відповідальний редактор), *В. Й. Довженок*,
Ю. М. Захарук, *М. П. Кучера*, *П. Й. Кашиковський*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Я. П. Петрученко*, *Н. С. Руденко* (відповідальний секретар), *О. І. Тереножкін*, *Д. Я. Телегін*, *О. П. Черніш*, *Б. А. Шрамко*, *Р. О. Юра*.

Рецензент кандидат історичних наук *М. М. Бондар*

Редакція археологічної літератури

АРХЕОЛОГІЯ

11

(На українському языку)

Друкується за постановою вченого ради Інституту археології АН УРСР

Редактор *О. Х. Мороз*. Оформлення художника *Г. С. Ковпаненчка*.
Художній редактор *С. П. Квітка*. Технічний редактор *Г. Р. Боднер*.
Коректор *Я. М. Вишневська*.

Здано на виробництво 6.VII 1973 р. Підписано до друку 13.XI 1973 р.
Зн. № 00553. Зам. № 615. Видавн. № 290. Тираж 2200. Папір № 1, 70×108^{1/16}.
Умовн. друк. арк. 8,75. Обліково-видавн. арк. 8,35. Ціна 84 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ,
Репіна, 4.

A $\frac{0102-378}{M221(04)-73}$ 239-73

© Видавництво «Наукова думка», 1973 р.

Т. Г. МОВША

Нові дані про антропоморфну
реалістичну пластику Трипілля

Реалістична пластика — визначне відкриття в трипільській культурі. Проте вона, як і тісно з нею пов'язана схематично-реалістична пластика, мало вивчена. Загальна кількість реалістичних статуеток порівняно з схематичними невелика, але значча частина їх не видана і не охарактеризована. Лише більш ранні знахідки знайшли місце в працях В. Хвойки, К. Гадачека, О. Цегак, М. Макаренка, Т. С. Пассек, К. Маєвського¹.

Новий художній напрям — реалістичний — в антропоморфній пластиці трипільської культури, на відміну від зооморфної, відомий лише з останньої фази раннього Трипілля — А₃. Але найбільш повно він розквітає на етапах В II, С I за періодизацією Т. С. Пассек. В цей період художня думка трипільських майстрів найбільш яскраво спалахнула і знайшла свій вираз у реалістичній скульптурі, нерідко наділеній рисами індивідуальності, та антропоморфному і зооморфному розписі на посудинах. Тематичні сцени, складні композиційні сюжети, що відображали, за трактуванням Б. О. Рибакова, міфологію трипільських племен², та реалістична пластика розвивалися паралельно. В мистецтві Трипілля то була неперевершена височіння.

Серія голівок, торсів та кілька цілих реалістичних статуеток (або майже цілих) з нових знахідок та давно відомих колекцій, що є в нашому розпорядженні, дають змогу звести їх в єдину систему, класифікувати, установити варіанти, еволюцію деяких типів та підтипов пластики, якоюсь мірою проникнути в їх внутрішній зміст і тим самим у світ ідеологічних уявлень. Великою перешкодою у розв'язанні останнього питання є підйомний характер переважної частини пам'яток, серед яких лише незначна кількість здобута під час розкопок. Але через недосконалу документацію не завжди можна пов'язати і їх з павколишнім оточенням. Важливі дані в цьому плані знаходимо в працях Т. С. Пассек. Так, ціла жіноча реалістична скульптура та чоловіча голівка з Коломийщини I були виявлені в житлі № 6 біля спеціального глинобитного підвищення-віттаря, діаметром 70 см, помальованого червоною фарбою і розташованого недалеко від печі № 2³.

¹ В. В. Хвойка. Каменіший век Средніго Придніпров'я.— Труды XI Археологического съезда в Киеве, т. I. М., 1901, стор. 754—816, табл. XXIII; С. Надачек. Album des fouilles, la colonie industrielle de Koszylowce. Osada premysłowa w Koszylowcach z epoki eneolitu. Lwów, 1915; Н. Сехак. Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce.— Światowit, t. XIV, 1930/1931. Warszawa, 1933, стор. 164—252; Н. Макаренко. Sculpture de la civilisation Trypillienne en Ukraine.— IPEK, Leipzig, 1927, стор. 119—130; К. Маєвський. Chronologia i styl plastyki figuralnej zachodnio-trypilskiej.— Archeologia, II. Wrocław, 1948, стор. 1—16; його ж. Plastyka terrakotowa kultury ceramiki malowanej w zbiorach Lwowskich.— Światowit, t. XVII, 1936/37. Warszawa, 1938, стор. 63—88; Т. С. Пассек. К вопросу о древнем населении в Днепровско-Днестровском бассейне.— СЭ, VI—VII. М.—Л., 1947, стор. 32—38, 11 ж. Періодизація трипільських поселень.— МИА, № 10. М., 1949, стор. 93, рис. 48.

² Б. А. Рибаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита.— СА, № 1. М., 1965, стор. 21—47; СА, № 2. М., 1965, стор. 13—33.

³ Т. С. Пассек. Трипільська культура. К., 1941, стор. 72.

Наявний матеріал — це кілька цілих скульптур, значна серія голівок і погрудь, а також нижні та середні частини торсів, які за аналогією з цілими статуетками можна віднести до реалістичної пластики. Ряд з них має ознаки статі, а також зачіску чи її сліди.

Більша частина реалістичних скульптур пошкоджена: збиті окремі деталі голівок, як правило, відбиті руки та ноги, а іноді і весь торс; поверхня вивітrena, стерті риси, тонкий шар обличкування та, можливо,

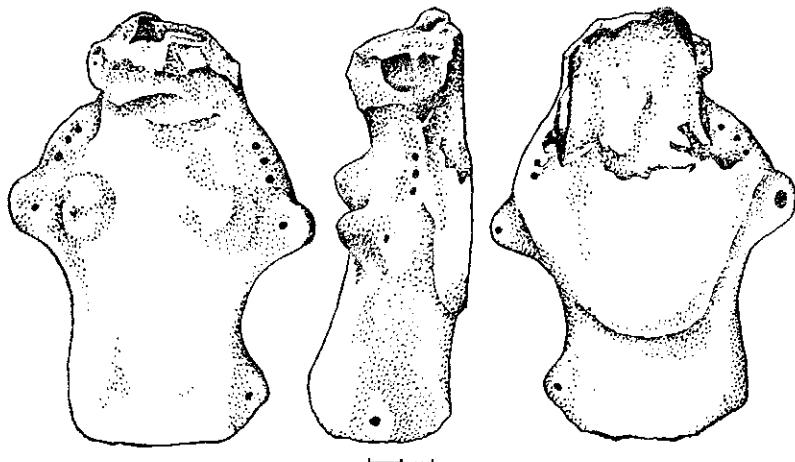

Рис. 1. Жіноча фігурка з ур. Паньківка.

розпис. Але це не знижує значення фігурок. Нерідко деталі обличчя зберігають виразність та індивідуальність.

Реалістичні скульптури виліплено з ретельно вимішаної глини, яка часто має значну домішку піску. Глина на зламі й на поверхні світло-коричнева, жовтувато-пальова, цегляста, а також різноманітних відтінків пих кольорів. Випал добрий, рівномірний. На деяких зразках зберігся шар рідкої фарби. Розписом та заглибленим орнаментом іноді підкреслені риси обличчя, передано волосся, прикраси.

Злам на жіночій голівці скульптури з ур. Паньківка дає уяву про технологію реалістичної пластики (рис. 1). Чітко простежуються три шари глини, які послідовно нарощувалися один на одний. Перший утворював стержень, другий, нанесений на нього і спеціально потовщений у деяких місцях, призначався для формування голови та її деталей. Третій шар накладався для моделювання волосся. Стильовий аналіз деяких скульптур дозволяє висловити припущення про виготовлення їх в одних і тих же гончарно-скульптурних майстернях⁴.

Хоч, на перший погляд, реалістична пластика має схожість в загальних рисах, вона розрізняється за статтю та позою фігурок. За статтю встановлено п'ять підгруп: 1 — жіночі, 2 — чоловічі, 3 — синкретичні, 4 — дитячі, 5 — невизначені. Щодо пози виділяються два види статуеток: сидячі та стоячі. Перші серед цілих екземплярів переважають.

Скульптури різняться між собою більшим чи меншим ступенем реалізму, формою голови, деталями обличчя, зачіскою, моделюванням фігури, її положенням. Особливо значна відмінність існує між головами жіночих, чоловічих та дитячих скульптур.

Всі реалістичні статуетки об'єднуються нами в п'ятий (5) тип класифікації трипільської антропоморфної пластики.

⁴ Вивчаючи кошиловецьку пластику і порівнюючи її з керамікою цього поселення, К. Маєвський намітив кошиловецькі майстерні, в яких виготовлялися кераміка й статуетки (К. Маєвський. Пластика в західних областях України. Рукопис.—Архів ІА АН УРСР, ф. 12, № 155, стор. 5).

Серед цілих або майже непошкоджених жіночих персонажів у різних варіантах моделювання реалістичних голів визначені такі підтипи виду сидячих скульптур: фігурки з конічними виступами на місці рук та однією копічию піжкою, простягеною вперед (підтип Аа, Коломийщина I); фігурки з модельованими руками, простягненими вперед, та двома нарізно модельованими притиснутими ногами, також простягненими вперед (підтип Св, Колодяжне); фігурки з модельованими руками, складеними на череві та нарізно модельованими притиснутими ногами, зігнутими в колінах і спущеними до низу (підтип В₁в₁, Кринички); фігурки за модельюванням рук та ніг, певно, аналогічні попереднім, але ноги роз'єднані (підтип В₁с₁, Трипілля).

Вид сидячих реалістичних статуеток — з модельованими руками, положення яких невідоме, та двома роз'єднаними ногами — становить підтип С₂с (Бринзень — Циганка). Є підстави припустити існування ще одного підтипу стоячих екземплярів — Ас — з конічними виступами на місці рук та двома ніжками.

Найбільша кількість погрудних уламків жіночих реалістичних скульптур мала конічні виступи замість верхніх кінцівок та руки, складені на череві, на якому зберігся їх слід. Подекуди руки настільки відбиті, що неможливо уявити первісний вигляд. В зв'язку з цим питання процентного співвідношення підтипів реалістичних статуеток в трипільські часи залишається відкритим, оскільки наявні дані недостатні.

Чоловічі скульптури за модельюванням фігури типологічній класифікації не підлягають, бо збереглися головним чином реалістичні голови. Є голова з погруддям та модельованими, високо відбитими руками. Це стосується і статуеток дітей.

Синкретичні скульптури відомі виду сидячих, підтипу В₂с₁ з нарізно виліпленими руками, складеними на колінах, та двома ногами, зігнутими в колінах і спущеними до низу. Підтипи В₁в₁, В₂с₁ — це фігурки, що сидять на крісельцях.

Порівнюючи жіночі, чоловічі та дитячі голівки (взято до уваги лише статуетки з ознаками статі), встановили особливості їх художніх сюжетів.

Жіноча пластика залежно від форми голови та обличчя розподіляється на такі варіанти: 1) голівки округлі, зі сплющеною або зірдка опуклою потилицею, та широким, інколи дуже широким обличчям; 2) трохи видовжені, з опуклою маківкою та вилицовуватим обличчям з дещо звуженою нижньою частиною; 3) продовгастої форми при видовженному овалі лиця. Останні зустрічаються зірдка (Коломийщина I — 1936 р.).

Обличчя деяких жіночих скульптур сплющені, часом з глибокими орбітами очей. Але здебільшого вони округлі, трохи асиметричні. Нижніщелепи (нерідко ретельно виліплеї) маленькі, округлі або великі, важкі й прямі, зірдка з гострими підборіддями, різко відділеними від шиї. Остання риса особливо характерна для скульптур жінок похилого віку.

У деяких варіаціях в трактуванні рис майже у всіх випадках помічається закономірна постійність в оформленні лоба та носа. Лоб низький, похилий, часто майже зрізаний. Лише в кількох статуетках він трохи вищий. Надбрівні дуги рельєфні, потовщені, напівовалльні або підковоподібні та майже горизонтальні. Іноді вони зливаються з верхніми потовщеніми вікрами та бровами, часом довгими, підкресленими заглибленими лініями. Ніс великий з вузьким перепіссям, горбкуватий і значно розширений біля крилець піздрів. Як виняток, він прямий, рівний, а в кількох фігурках — видовжено вузький (ур. Папъківка на околиці Умані).

Різноманітність помічається в передачі очей, розміщених в глибоких западинах овальної чи близької до трикутної форми. Нерідко очі великі, круглі, широко розставлені, зображені глибокими наколами, або

мигдалевидні з навислими віками, що наліплені тоненькими валиками з глини чи утворені шарами глини під час моделювання очей. У деяких голівок вони вузькі, розкосі, асиметрично розставлені. Є прикриті очі або вузькі, зплющені. Як виняток, у деяких скульптур вони мають вигляд довгих щілин. Очі завжди виразні. Вони посилюють композицію всієї фігури і надають обличчю вид спокою, смутку, жалю або жвавості чи страху. Виразність їх підкреслювалась фарбою, сліди якої іноді збереглися.

Неоднаковою є манера передачі рота — видовженого, вузького, міцного зімкнутого, або короткого, прокресленого, з потовщеними губами, піднятими на кутах. Зрідка рот округлоovalний, розкритий та, як і очі, дуже виразний.

Вуха — напівовалальні наліпні валики з трохи потовщеними мочками та заглибленим раковини посередині або модельовані зашипом. По краю вух — від одного до трьох-четирьох дрібних проколів для підвішування прикрас — сережок, що підтверджується аналогіями, наявними серед пластичності культури Гумельниця (Ловец; Хотница)⁵. Срібні та мідні знахідки їх відомі з пам'яток усатівської культури — поховань Усатового та Суклеї⁶.

Жіночі голови прикрашає довге, пишне, ретельно зачесане волосся. Фасонів зачісок з деякими варіаціями є два. В обох спереду волосся модельоване однаково, розділене пробором і звисає на плечі та спину, де оформлене по-різному. Але у скульптур молодих осіб воно пишніше та довше, ніж у тих, що передають образи жінок похилого віку. Коротке волосся характерне також для пластичності заключного етапу трипільської культури Волині (Колодяжне). Деякі жіночі голови виконані без зачісок, як у фігури з Коломийщини I та Трипілля.

Найбільш поширенна традиційна зачіска реалістичної та схематично-реалістичної пластичності вражає пишністю та багатством, воно строга і одночасно кокетлива. Спереду волосся спущене, злегка нависає над лобом, посередині, а іноді на потилиці розділене пробором. Густими пасмами воно вкриває шию з обох її боків, плечі та спину і спускається до пояса, де укладене довгим овалом, підібраним знизу в пучок, певно, перев'язаний (рис. 2, 1). Таким є один з фасонів або перша модель зачіски. Її варіант відтворено на фігурці з Паньківки (рис. 2, 2). Волосся на спині укладене довгим овалом, але перехваченим посередині. У другої моделі дуже широко розчесане волосся на рівні плечей, поступово звужуючись, вкриває всю спину і закінчується величним напівовалом без типового для першої моделі невеликого пучка. Біля шиї в зачісці є три пари отворів. З такою зачіскою знайомить цікава скульптура, знайдена в ур. Паньківка⁷. Вона дуже пошкоджена (зі збитим лицем), широка в плечах, велика (висота 13,5 см). Поверхня вкрита червонувато-циглястим обличкуванням та білою фарбою, яка місцями збереглася (рис. 1).

Відома скульптура з Колодяжного має подібну зачіску, але ззначно коротшу. Варіант ще однієї моделі зображене на нерозписній фігурці з Володимирівки. Волосся, яке широко спадає на шию, на спині передане вузьким пасмом⁸.

⁵ Михно Димитров. Костена чоловешка фігурука от с. Ловец Старозагорского.—Археология, год. IV, кн. 1. София, 1962, рис. 2.

⁶ В. И. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губ. Херсон, 1903, табл. XIII, рис. 96; Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений, стор. 195, 198; Э. Ф. Патокова. Раскопки Усатовского кургана 1—12 в 1960 г.—Краткие сообщения Одесского гос. университета и ОГАМ. Одесса, 1961, стор. 25; 11 ж. Усатовский курган 1—12.—Краткие сообщения ОГАМ за 1962 г. Одесса, 1964, стор. 110.

⁷ Зберігається в Уманському краєзнавчому музеї. На зламі її голови простежується послидовність шарів глини, намазаних під час ліплення фігури.

⁸ Т. С. Пассек. К вопросу о древнем населении в Днепровско-Днестровском бассейне..., стор. 33, рис. 2.

У багатьох скульптур з обох сторін зачіски, біля ший, є по одній, дві або три пари невеликих отворів, певно для шпильок, які підтримували волосся, щоб його пасма не падали на лицьо. Зачіска надає особливої парадності жіночим голівкам, навіть мало виразним. Це досягнуто її рельєфним зображенням, нерідко прокресленістю та прорисовкою пасм (рис. 2, 1).

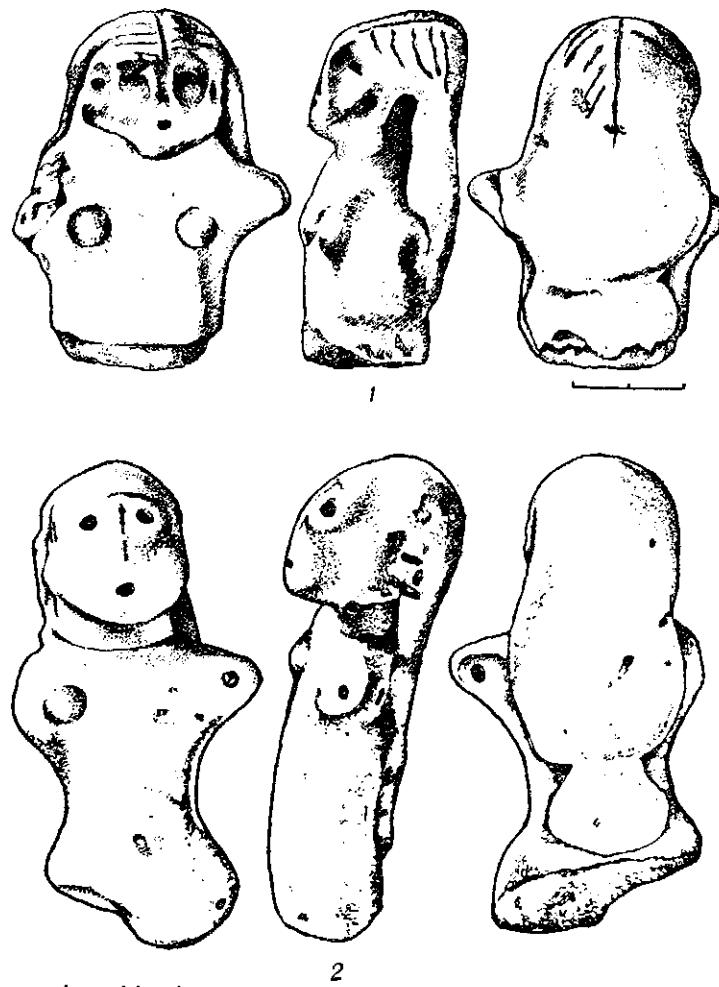

Рис. 2. Жіночі фігурки:
1, 2 — ур. Паньківка.

Неповторною за моделюванням волосся в пластиці трипільської культури є сидяча реалістична скульптура підтипу Ас з конічними виступами на місці рук та нарізною модельованими ногами, яка походить з с. Ризине на Черкащині⁹. Два пасма рельєфно виліплених волосся падають на обличчя, закриваючи частину лівої щоки.

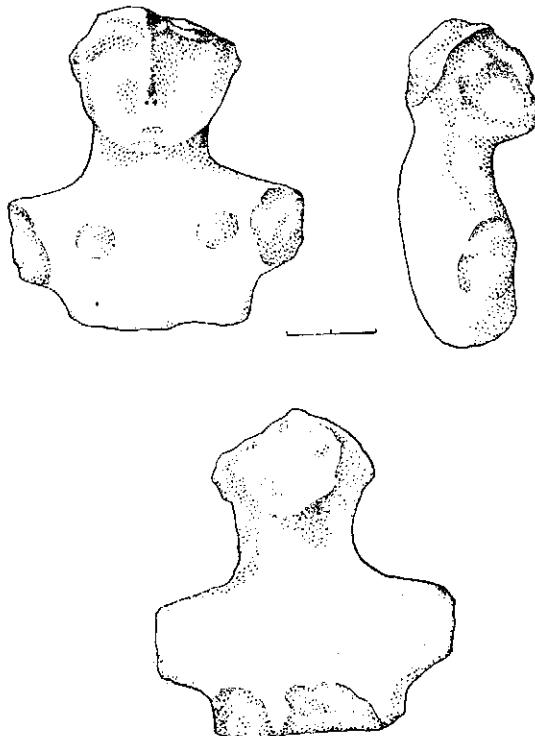
Серед жіночих скульптурних творів, зображених без зачісок, є нова фігурка з с. Мала Мочулка, відбита нижче погруддя, з модельованими руками і майже не паміченими очима на важкому завуженому донизу лиці (рис. 3), та погрудний уламок фігурки з модельованими рисами з Сушківки 1963 р.

⁹ Д. Я. Телегін. Нові знахідки найдавніших скульптурних зображень на території України.—«Народна творчість та етнографія», 1968, № 1. К., стор. 73, а—в.

Обличчя деяких статуеток пофарбовані. Часом надміро підкреслено брови, що мають вигляд дугасто вигнутих мазків (голівка з с. Кривички). Тінами або трикутниками підведено очі, розмальовано щоки. Детальне вивчення відомої скульптури з Володимирівки під біноокуляром показало наявність аналогічного розпису, певно татуювання на обох половинах її обличчя. Фарбою прокресленими лініями відтінялося волосся, передавались прикраси — рядки намиста, а також виріз вбраний. Намисто, як і талісмани, моделювались і реельєфно. Оперізуючі заглиблення на лобі деяких фігурок, біля зачісок, можливо, є слідами від діадем, які могли прикрашати фігури.

Жіночі голівки насаджені на широкі й майже короткі шиї, часом добре виліплени, а в одній скульптурі навіть з трактуванням гортані. Для реалістичної пластики характерні плавні форми тіла. Лише кілька статуеток незgrabні. Іноді ритм ліній різко порушено надміро підкресленістю талії, стеген, широких, часом випуклих, або злегка прим'ятіх сідниць. Вузька талія круто переходить у повні бедра з позначеними набедренними виступами та наскрізними отворами. Повні ноги моделювано нарізно.

Рис. 3. Жіноча фігурка:
Мала Мочулка.

Частіше вони зігнуті в колінах і зпущені донизу. У деяких фігурок ноги притиснуті одна до одної й простягнені вперед. Іноді вони злиті, мають форму конуса і закінчуються ступнею. Майже всі фігурки зігнуті в плечах, зрідка прямі, з гордо піднятою головою. Груди, як і риси обличчя, підкреслюють вік. Вони видовженої форми, звислі або маленькі, широкі чи копічно опуклі, упружні і спрямовані в різні сторони (Паньківка) (рис. 1).

Такі особливості притаманні переважній частині жіночих реалістичних скульптур.

Відособлено в реалістичній пластиці Трипілля стоять кілька зразків, виконаних в іншій техніці й зображені в іншій іконографії. Це найбільші з досі відомих жіночих голівок з ур. Паньківка¹⁰, Старих Каракушан¹¹ та кілька чоловічих скульптур: погрудна фігурка юнака з Трипілля і три голівки — одна з Коломийщини I, друга, нещодавно знайдена, — з Молодецького II на Уманщині, третя — з Калагарівки на Тернопільщині.

Чоловічі статуетки, як правило, мають видовжені голови, важкі риси обличчя та глибоко запалі очі. Нерідко вони настільки худі, що видається, ніби кістки черепа тухо обтягнені шкірою. Кілька скульптур мають головний убір. Усі ці композиції дихають силою і життям.

¹⁰ Т. Г. М о в ш а. Об антропоморфной пластике трипольской культуры.— СА, № 2. М., 1969, стор. 28, рис. 8.

¹¹ История МССР. Кишинев, 1965, стор. 18.

Фігурки підгрупи дитячої пластики, підлітків — юнаків та дівчаток — відзначаються м'яким овалом обличчя та теплим поглядом очей.

Порівняльне вивчення реалістичної пластики дає можливість простежити в образотворчому мистецтві Трипілля два художніх напрями, за якими пластика розподіляється на: 1) статичну, канонізовану і 2) динамічну. Остання виявляється в моделюванні голови та обличчя, наділеного елементами внутрішнього життя. Обидва напрями, втілені в малій скульптурі, відображали дві протилежні художні школи часу розквіту трипільської культури. Розглянемо їх на нових матеріалах, зокрема з Південного Побужжя.

Для реалістичних скульптур, виконаних в нерухомій статичній манері, серед нових знахідок характерні три фігурки, які за моделюванням рук у вигляді конічних виступів (нижні частини їх не збереглися) належать до підтипу А. Це фігурки з ур. Паньківка поблизу Умані.

Одна жіноча скульптура¹² виліплена з палевої глини, що має значну домішку дрібного піску. Екземпляр пошкоджений, збереглося погруднє зображення (відбиті правий плечовий виступ та ліва грудь). Поверхня вивітрена, особливо обличчя, деталі якого втратили свою первісну виразність. Голова має форму діні з опуклою маківкою та сплющеною потилицею. Обличчя, хоч повнувате, але сплющене, з широкими вилицями, та трохи завужене біля виступаючого підборіддя. Лоб низький, дуже похилій, з короткою заглибленою рискою. Ніс, вуха злиті з лицем. На їх місці проведена вертикальна заглиблена лінія. Вуха підкреслено двома навкісними лініями. Короткий рот зображене пізько. Обличчя без жодних ознак руху (рис. 2, 2).

У скульптури низька шия, красива вузька талія, широкі стегна, ледь опуклий живіт з паколом посередині, невисока панівальна грудь. Довге волосся акуратно укладене на плечах та спині, але не розчесане на пасма. На спині воно зібране в овал, значно вужчий, ніж звичайно, з невеликим перехватом посередині (рис. 2, 2).

Такий самий статичний образ цього підтипу, хоч і з деякими варіаціями деталей, передає частину другої жіночої скульптури до пояса з ур. Паньківка¹³ (рис. 2, 1). З попередньою її зближують овал обличчя, форма носа, наявність конічних виступів замість рук. Очі, рот та зачіска інші. Очі вузькі, трохи розкосі з кругами під ними, глибоко запалі. Рот — маленьке овальне заглиблення. Волосся, що низько спускається на чоло, ретельно розділене посередині пробором. Насма його, на відміну від попередньої фігурки, спереду позначені заглибленими горизонтальними лініями, а ззаду навкісними лініями. На спині волосся укладено широко і вкриває плечі, закінчуєчись внизу панівальною пучком. Скульптурка ілюструє один з варіантів першої моделі зачіски.

Другий художній напрям, що, як уже зазначалось, передає динаміку і внутрішній характер образу, представлений кількома відомими скульптурами та рядом нових. Це, зокрема, ціла жіноча фігурка та чоловіча голівка з Коломийщини I¹⁴.

Своєрідним образом трипільської реалістичної пластики серед нових пам'яток є жіноча скульптура з Томашівки (знахідка 1957 р.). Унікальність її змушує спинитися на ній детальніше (рис. 4)¹⁵.

Фігурка збереглася до пояса, за моделюванням рук належить до підтипу А. Глина світло-жовтого кольору з домішкою дрібного піску. Поверхня вкрита червонуватим обличкуванням. Права щока, частково

¹² Зберігається в Уманському краєзнавчому музеї, інвентарний № 3055/4140.

¹³ Передав В. В. Сокирський у 1962 р. Зберігається в Уманському краєзнавчому музеї. Інвентарний № 6718.

¹⁴ Т. Г. Мовша. Об антропоморфній пластике..., стор. 29, рис. 9.

¹⁵ Передав В. А. Стофанович. Зберігається в Уманському краєзнавчому музеї. Інвентарний № 4619.

вуха, ніс нижче перенісся — надбиті. Це, безумовно, зменшує враження, але нове в передачі деталей обличчя, народжене талантом певідомого південнобузького скульптора, не втрачене. Як і в фігурці, знайдений на цьому поселенні в 1925 р.¹⁶, риси її голови художньо переконливі, виконання майстерні.

Голівка, ретельно виліплена, має трохи збільшенну маківку та сплющену потилицю. Наявні деталі неодноразово повторювані в інших образах: дуже похилий лоб та широке в діаметрі вилиць обличчя, великий широкий ніс з глибокими піздрями, сліди яких збереглися. Але овал нижньої частини відмінний. Він плавно звужується і загострюється на місці прямого підборіддя з маленьким виступом на кінці. У голівки прямі надбрівні дуги, невеликі неоднакової форми очі (ліве видовжене, праве овальне і менше за нього), глибоко посаджені, з дрібними напливами глини навколо. Зір очей звернений догори. В ньому відчувається напруженість. Трохи скривлений набік маленький овальний рот папіврозкритий, а пухлі губи зібрани і злегка витягнені вперед. З них ніби виривається незвичайної сили крик.

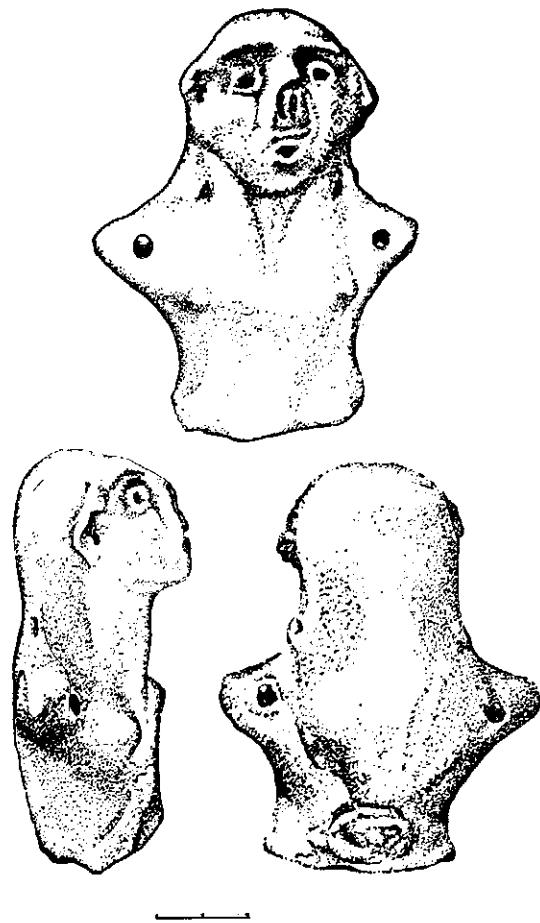

Рис. 4. Жіноча скульптура з Томашівки, 1957 р.

обличчя, тіла, зачіски, а також прикраси лише підкреслюють загальну композицію. Їх виконано звичайними прийомами. Защипом моделювано великі вуха з чотирма парами наколів по краях, простежених на зламі. Торс — з конічними вистулами на місці рук, з плавною лінією талії та маленькими конічними, широко розставленими грудьми. Зачіска рельєфно виліплена. Волосся вкриває плечі, спускається напівовалом на спину, де, певно, було зав'язане стрічкою, зображену горизонтальним валіком. В поясі воно укладене в овальний пучок. Від шиї у зачісці є по одному отвору для шпильок або прикрас. Так оформлено внутрішній зміст цієї статуетки, наповненої великою снергією і життям.

Підгрупа чоловічої реалістичної пластики представлена верхніми частинами торсів з голівками та кількома окремими голівками. Дві — з

¹⁶ Т. Г. Мовша. Об антропоморфной пластике..., стор. 26, 27, рис. 7.

зображенням бороди, три — в головних уборах. Скульптурки значно відрізняються від жіночих за художніми особливостями в моделюванні обличчя — довгастих, худих, навіть надмірно худих. Але є й такі, що за ширину вилиць наближаються до жіночих фігурок.

Серед різних скульптурних образів виділяються голова з Коломийщиною I та кілька нових статуеток з Уманщини й Тернопільщини. Голова з Коломийщини I¹⁷ має видовжений овал, окулу маківку та плоску потилицю. Обличчя довге, вузьке, худе, особливо в нижній частині. Лоб порівняно високий, але не дуже похилий, що є рідкісним явищем в реалістичній пластиці трипільської культури. Вигнутими потовщеніми валиками надбрівних дуг він нависає над глибокими вузькими очима. Ніс великий, прямий, без звичайного горбочка, вузький на місці перенісся та на кінчику, де різко під гострим кутом відокремлений від верхньої губи. Рот зімкнутий. Масивне округле підборіддя значно виступає вперед. Невеликі асиметричні вуха з одним проколом. В обличчі все важке: навислий лоб, ніс, підборіддя та погляд глибоких очей. Худорлявість, запалі щоки, оголені вилиці ще більше підкреслюють масивність рис. Від композиції відчувається мужністю та непохитною волею. Незважаючи на невеликі розміри, вона викопана в техніці монументальної скульптури і вражає незвичайною силою реалізму (рис. 5, 1).

Цікаве архітектонічне рішення у створенні чоловічого скульптурного портрета досягнуто трипільськими майстрами Уманщини. Розглянемо їх.

Одним з найбільш вдалих творів південнобузьких скульпторів є чоловіча голівка від фігурки з с. Молодецького II¹⁸. Глина скульптури — кольору цегли, з домішкою великих зерен піску, що місцями випали на вивітрений шорсткій поверхні. Голова м'якого подовженого овала, ледве нахиlena на бік. Обличчя злегка розширене на місці вилиць. Підборіддя невелике, вузьке, значно віддалене від довгої шиї. Запалі овальної форми орбіти очей з дуговидно потовщеними валиками надбрів'їв вдало підкреслюють повноту середньої частини обличчя. Довгий ніс трохи широкий біля перенісся, з невеликим плавного профілю горбочком (кінчик носа, як і поверхня вище середини, відбиті). Прокреслений рот стулений. Вуха ледве помітні, у вигляді вертикальних сплющених наліпів. Висока шия сильно зрізана навкіс. Скульптура в головному уборі — високій шапці яйцевидної форми, розширений біля стягнутого краю (заглибленої лінії). Шапка надіта трохи набік, вона майже закриває чоло, злегка нависаючи над ним, і оголює потилицю.

Загальна композиція гармонійна. Легкий нахил голови, підняті вищі, ніж ліва, права брова, зовсім не намічені, ніби заплющені очі, надають молодому обличчю вираз задумливості та разом з тим деликат-

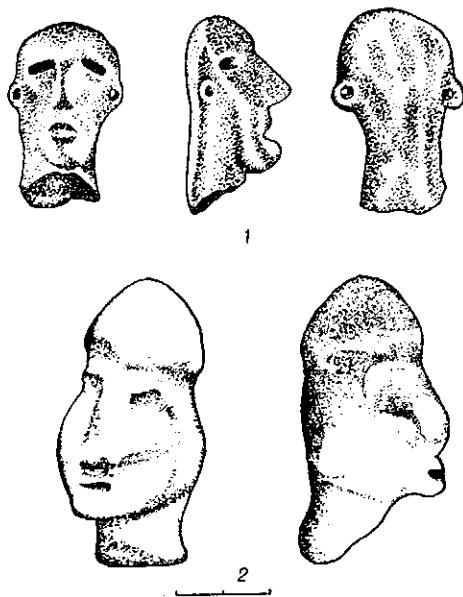

Рис. 5. Чоловічі голівки:
1 — Коломийщина I; 2 — Молодецьке II.

¹⁷ Т. Г. Мовша. Об антропоморфной пластике..., стор. 29, рис. 9.

¹⁸ Передав Г. Ю. Храбан.

ності. Але насуєний трохи набік головний убір не позбавлює образ кокетства та запальності (рис. 5, 2).

Шапка скульптури з с. Молодецького II іншого типу, ніж у кошиловецької, у якої убір близький до шолома, та значно вища за леопардові шапки чоловічих скульптур з Чатал Гаюка¹⁹. За обрисами вона схожа на головний убір статуеток древніх культур Месопотамії — Джармо, Хассуна, особливо з Тельль ес-Саввана в Іраку²⁰.

Скульптура з Молодецького II самобутня, хоч композиція голови, її деталі віддалено, якоюсь мірою стилістично нагадують реалістичну пластику анатолійських цивілізацій, зокрема пластику Хаджілару²¹.

Рис. 6. Фігурка з Калагарівки.

Особливий інтерес становить погрудний уламок чоловічої статуетки — випадкова знахідка з поселення в с. Калагарівка на Тернопільщині²². Це своєрідний твір, близький до згаданої чоловічої фігурки з Молодецького II головним убором.

Для цієї статуетки характерні один і той самий довгастий овал голови, велике напівовалльне підборіддя, худе лице, запалі щоки, які виразно окреслюють череп. У фігурки з Калагарівки низький, з ледве потовщеними надбрівними дугами лоб, глибокі запалі очі, видовжений рот. Ліве око зображене під кутом до носа, тому погляд очей ніби зміщений. Ніс пошкоджений. Нижче перенісся є лише сліди тоненькіх ніздрів. Похилі плечі, певно, переходили у виліплени руки, які не збереглися. На голові з правого боку збереглася напівовальна шапка, виліплена з окремого шматка глини. Як і на описаній скульптурі з Молодецького, вона закриває чоло і оголює потилицю (рис. 6).

Обличчя статуетки з Калагарівки немолоде і мужне. Риси його відмінні від усіх відомих голів чоловічої реалістичної пластики Трипілля. Скульптор з Калагарівки створив новий образ. Загальний абрис, особливості трактування окремих деталей фігурки з Калагарівки ставлять її ізольовано. Можна припустити походження її з особливої майстерні. Певна схожість, зокрема в зображені головного убору, є також з фігуркою культури херпай в Східній Угорщині (*Zsáka-Várdomb*), культури, яку вважають найближчою тиській²³.

¹⁹ James Mellaart. *Catal Huyuk. Neolithic Town in Anatolia*. London, 1967.

²⁰ Е. В. Антінова. Антропоморфна пластика древній Месопотамії. Культури Джармо и Хассуна.— СА, 1972, № 2, стор. 21, 22, 25.

²¹ James Mellaart. *Excavations at Hacilar (2)*. Edinburgh, 1970.

²² Зберігається в Тернопільському обласному музеї.

²³ Nándor Kalicz. *Clay Gods. The neolithic Period and Copper Age in Hungary*. Budapest, 1970, стор. 49, рис. 55.

Стилістичний аналіз цієї статуетки (як і всього невеликого, але вирізного комплексу пластики з Калагарівки) дає підставу віднести її до часу перед Кошилівцями. Цілком можливо, що в майбутньому з відкриттям нових керамічних матеріалів це поселення увійде в окрему локальну групу пам'яток.

Оригінальний іконографічний твір цієї підгрупи — це реалістична фігурка з ранньотрипільського поселення Олександрівка. Голова її абстрактна, видовжено трикутна, з плоским лицем, гострим підборіддям з бородою та носом, майже оформленім защипом. У ній домінують глибокі очі та розкритий від страждання рот. На обличчі відчай і жах. Внутрішній стан гармонійно підкреслений нахилом стерженевого тулуба. В фас вираз обличчя м'який, дитячий, в профіль — вже немолодого чоловіка. Плоске обличчя, його обрис наводить на думку, що на нього, можливо, надівали маску (рис. 7).

Розглянуті твори чоловічої реалістичної пластики є яскравими прикладами нового напряму в малій скульптурі Трипілля, якій властива психологічна подача образів. Вони свідчать, що їх безіменні автори, спираючись на існуючі традиції, створили нові форми, а іноді і в старі внесли внутрішнє життя.

Можливо, до чоловічих фігурок відноситься голівка, знайдена в ур. Пацьківка²⁴, виліплена з глини пальового кольору з домішкою піску. Вона дуже пошкоджена. Збереглася лише лицьова частина черепа. Відбиті кінець і ліва половина носа, вуха та шия. Виконана в характерній для реалістичної пластики Трипілля техніці. Овал її широкий вгорі і гострий внизу. Лоб низький, дуже похилий, ніс великий, з горбочком. Очі, як і рот, вузькі, довгі, прокреслені. Підняті кути рота падають обличчю деякої легкості й жвавості, незважаючи на важкість окремих деталей — масивного гострого підборіддя з широким вертикальним заглиблінням посередині. Остання риса є свідченням впертості та волі (рис. 8, 1).

Не позбавлена інтересу ще одна, хоч і дуже пошкоджена, голівка з ур. Паньківка²⁵, виліплена з світло-коричневої глини з домішкою піску та червонуватих вкраплень якоїсь речовини і вкрита ангобом такого ж відтінку. Голова завужена донизу. Лоб низький, але менше, ніж звичайно, похилий. Обличчя трохи сплющене. Ніс довгий, перенісся і кіпчик широкі. Довгасті, глибоко посаджені, але мало виразні очі підкреслені припухлими нижніми вікрами (напливами глини від заглиб-

²⁴ Випадкова знахідка В. А. Стефановича 1948 р. Зберігається в Уманському краєзнавчому музеї. Інвентарний № 489.

²⁵ Випадкова знахідка Г. Ю. Храбана.

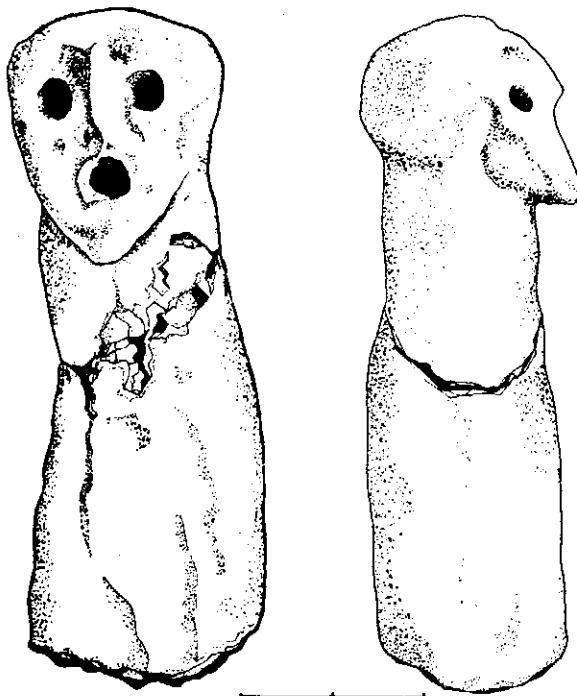

Рис. 7. Фігурка з Олександрівки.

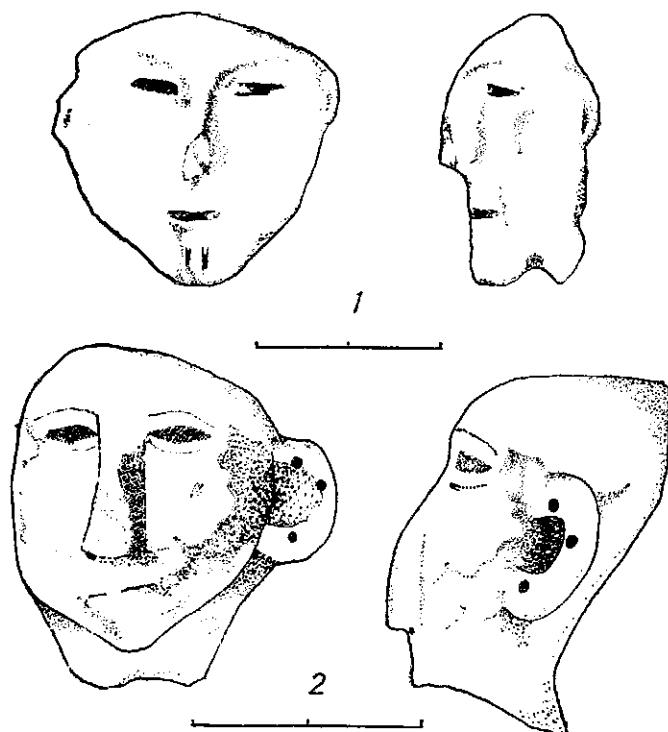

Рис. 8. Голівки невизначеного типу:
1, 2 — ур. Паньківка.

лень на місці орбіт) та ретельно виліпленими надбрівними дугами; великі напівовальне форми вуха (збереглося ліве) з трьома маленькими наколами (рис. 8, 2).

Переважна частина всіх скульптурних образів чоловічої пластики походить з пам'яток етапів В II—С I, ү I згідно з періодизацією Т. С. Пассек. З ранніх персонажів чоловічої реалістичної пластики виділяється голова від скульптури з поселення Нові Русешти I (верхній горизонт), датованого автором розкопок етапом В I²⁶. Чоловіча голівка виготовлена з червонувато-цигельної глини з домішками піску і білої речовини, добре обпалена. Продовгувате обличчя її розширене лише частково в скіловому діаметрі. До низу воно звужується і закінчується гострою клинуватою бордою, розділеною на дві половини, перекошеної та направленої до шиї. Лоб у фігурки низький, похилий, переходить у напівовальну, виступаючу маківку. Помітно вигнуті надбрівні дуги, прямо зрізані з боку обличчя, плавно з'єднуються з прямим, недовгим носом, навкіс зрізаним епізусом. Очі заглиблені посередині. Трохи перекошений рот значно розкритий. Вуха відбиті. Добре модельована шия плавно напівовалася з різаною під бордою. Її нахил дає можливість припустити, що фігурка була сидячою, з зігнутою спиною.

Створений чоловічий образ з Нових Русешт I оригінально вирішений. В рисах його обличчя, нахилі наперед голови, шиї, роздвоєній від вітру бороді, втілено стрімкий рух.

Крім жіночих та чоловічих скульптур, до цього художнього напряму належать і фігурки виділеної нами підгрупи реалістичної дитячої пластики. Серед них нещодавня знахідка голівки від статуетки, певно дівчинки, з с. Сушківка. Голівка пошкоджена (збитий ніс). Риси

²⁶ В. И. Маркевич. Многослойное поселение Новые Русешты I.—КСИА АН СССР, вып. 123, стор. 64, рис. 15, 9, стор. 67, 68.

м'які, дитячі: округле пухле ньке обличчя, великі округлі очі, западини орбіт яких надають їм особливої глибини, маленький напіврозтулений рот, невелике підборіддя, що плавно переходить в широку овальну шию та маленькі вуха з горизонтальним отвором.

Такі найкращі зразки нових, переважно випадкових знахідок, які відображають охарактеризовані вище художні напрями.

З реалістичною скульптурою тісно переплітається третій клас пластики — схематично-реалістична. Статуетки розподіляються також на

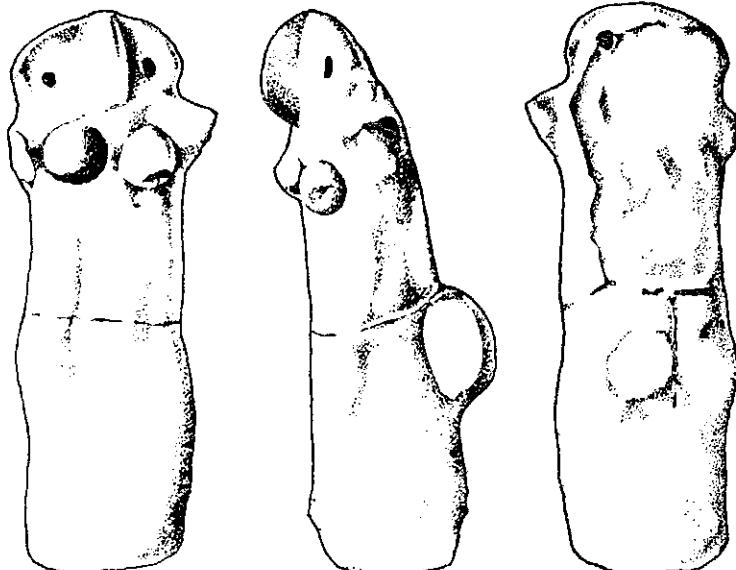

Рис. 9. Фігурка з с. Сушківка.

два види: сидячі та стоячі. Перші — підтипу В₁а з модельованими руками, складеними під грудьми, та однією простягненою вперед конічною ніжкою; підтипу В₂с₁ з модельованими руками, високо відбитими, та двома ногами, зігнутими в колінах і спущеними донизу. Стоячі — на циліндричній стовпчастій ніжці підтипу Ад.

Кілька найкращих зразків цього класу — сидячі жіночі скульптури з ур. Довжок, Кошилівців та стоячі фігурки на стовпчастій ніжці з поселень Південного Бугу — Сушківки, Розкошівки. Вони дають уявлення і про знахідки, що збереглися лише в уламках. Для них є типовими схематична або лише з деякими елементами реалізму голівка та майже реалістично трактовані зачіска і тіло. Останні характерні для скульптур на стовпчастій ніжці. На місці рук у них завжди конічні виступи, форми їх тіла м'які — плавно окреслена талія, стегна обведені іноді двома вертикальними заглибленими лініями. Нижня частина має вигляд масивного стовпчика, подекуди розширеного внизу. Ноги лише намічені. Жіноча стать, як правило, позначена заглибленим або пофарбованим трикутником. Скульптури часто з зображенням вагітності (Сушківка, рис. 9; 10). Помічається стилістична схожість цих скульптур з фігурками більш раннього часу Ірану та Геоксюрського оазису²⁷.

Голови здебільшого прикрашені довгим чишим волоссям — наліпним з прокресленими пасмами або зображенім лише фарбою. В обох випадках фасон зачіски той самий, що вказує на сталість моди. окремі екземпляри або не мали зачіски, або вона відбита. Можливо, таким прикладом є цікава скульптура з с. Сушківка (підтипу Ад). У неї широ-

²⁷ И. Н. Хлонин. Энеолит южных областей Средней Азии. — Археология СССР, свод. вып. Б3—8. М.—Л., 1963, стор. 16, табл. XXIII, 8.

ка, майже не позначена шия, низький таз. Схематизована плоска голова з модельованим зашпилом носом трохи нахиlena вперед (висота 9, максимальна ширина 3,6 см) (рис. 9).

Циліндричний низ реалістично-схематичних фігурок суцільний. Лише у великої скульптури з с. Доброводи на Уманщині (висота 11, діаметр 8×9 см) нижня частина порожня всередині. Зовнішня поверхня її вкрита широкими мазками обличкування жовтогарячого кольору та

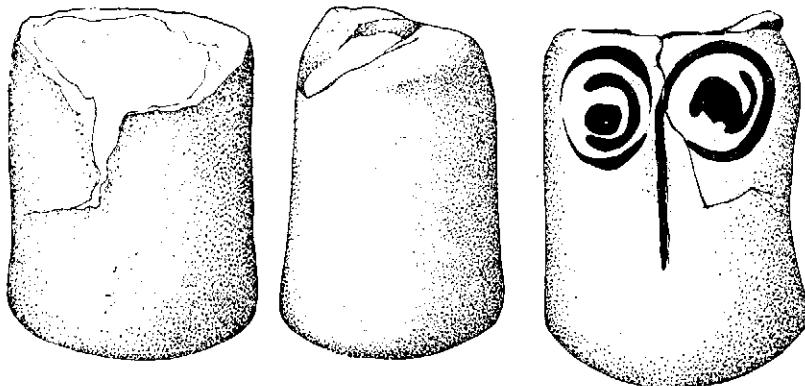

Рис. 10. Фігурка з с. Доброводи.

орнаментована чорно-коричневою фарбою — спіралями на сідницях, горизонтальною смужкою на лінії талії та вертикальною на лінії ніг (рис. 10).

Серед нових знахідок у розглянутому класі виділяються дві статуетки з Сушківки. Зупинимося на їх відмінних рисах. Одна фігурка за трактуванням обличчя є типовою. Оригінальність її полягає в зображені деталей волосся, розділеного пробором не тільки спереду, а й ззаду, на спині, і укладеного в манері, звичайній для трипільських жінок,— у вигляді широко розпущеного волосся, але внизу воно закінчується значно більшим, ніж завжди, видовжено-овальним пучком, відокремленим горизонтальною дуговидною лінією, певно, стрічкою, якою був пірев'язаний (рис. 11, 2). Стилістично фігурка близька до голівки з Колодистого²⁸.

Від другої скульптури збереглася лише голівка, що належить до невідомого іконографічного твору. Самобутність сушківського коропласта розширює якоюсь мірою рамки загальноприйнятого канону, вносить своєрідне в композицію, трактування окремих деталей.

Оригінальна схематично-реалістична голівка з Калагарівки. На її сплющенному лиці—довгий ростельно модельований ніс з двома ніздрями, прокреслений рот та маленьке підборіддя, що спускається на коротку шию. Крім великих очей, є ще три пари наскрізних проколів (рис. 11, 1)²⁹. Як і описана чоловіча скульптура в головному уборі з Калагарівки, ця голівка не суперечить датуванню її часом перед Кошилівцями. Загальна композиція зближує її з вказаною голівкою з Сушківки, трактування деталей, зокрема носа, дещо зближують обидві ці скульптури з пластикою культури Гумельниця А (Алдень — Стойкань)³⁰.

²⁸ А. А. Спицын. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губ.—ИАК, вып. 12. С.-П., 1904, стор. 102, рис. 18—19.

²⁹ Поверхня фігурки місцями вкрита вапном. Виліплена з глини цегельно-жовтого кольору з домішкою піску та білих вкраплень якоїсь речовини.

³⁰ Vladimîr Dumitrescu. L'art néolithique en Roumanie, Bucureşti, 1968, рис. 85.

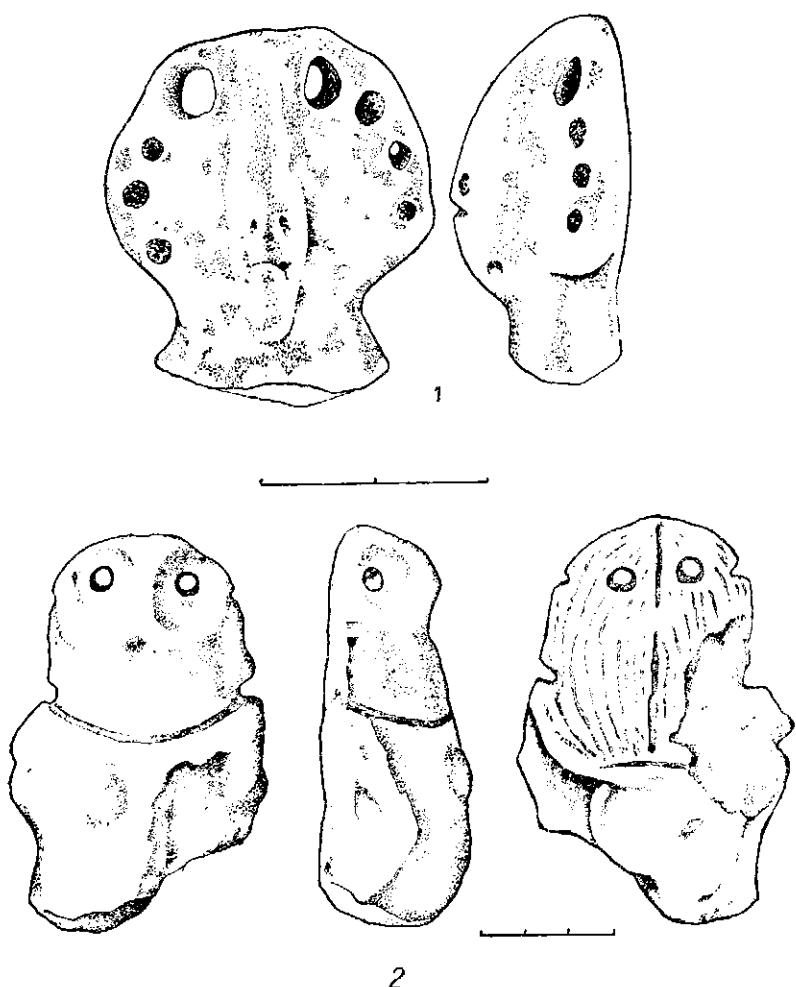

Рис. 11. Головки фігурок:
1 — Калагарівка; 2 — Сушківка.

Вплив гумельницької культури знайшов вираз і в інших схематично-реалістичних та реалістичних скульптурних зображеннях Трипілля. Схожість помічається у формі голови, рисах сбличчя, зачісці окремих статуеток обох культур.

Не можна не відмітити спільності в моделюванні зачіски ранньотрипільської голівки з Озаринець із зачіскою чоловічих фігурок, знайдених в Калековець та Банята в Болгарії³¹. Названі скульптури близькі й за часом. Архітектоніка образу та рішення деталей, притаманні пластичі культи Гумельниця А, В, в даний час найбільш яскраво помітна в реалістичній голівці з Старих Каракуаш. Спільність ознак виявлена в деякій сплющеності голови, в чімбі з дрібних дірок, у формі носа, прийомі моделювання очей, прикритих опущеними віками, їх випуклості. Остання риса є характерною для реалістичних статуеток культур Гумельниця, В, Вінча фази В—С.

В класі схематично-реалістичної скульптури IV підгрупи дитячої пластики є фігурка хлопчика-підлітка з Воронкове II в Північній Молда-

³¹ Петр Дете в. Селищната могила Банята при Капитал Димитрево.—Годишник народния археологически музей Пловдив, кн. II. София, 1950, стор. 12, рис. 22 А.

вії. Цікаве в ній не тільки зображення юнака з перев'язом через плече, а й те, що вона була знайдена в печері. За уламками кераміки ця скульптура датується фазою Кукутень А—В, що відповідає, на нашу думку, проміжку часу між етапами В I—В II³².

В статуетці з с. Воронкове знайшов яскравий вираз характер узагальненого образу схематично-реалістичної пластики підтипу А. Збереглися верхня частина тулуза з конічними відростками замість рук і головка. Художній задум останньої дещо своєрідний. Форма її, опуклість маківки, що скидається на зображення головного убору, а також заглиблена лінія на правому плечі, яка передає через плічний перев'яз,— риси чоловічої пластики. Великі, далеко розміщені очі, маленький, трохи скривлений напіврозкритий рот, прямий з невеликим горбочком ніс (кінець його, як і права щока, збиті), повнувана нижня частина обличчя характеризують портрет юнака з Воронкове II (рис. 12).

Рис. 12. Воронкове. Чоловіча фігурка.

Обидва класи трипільської пластики пройшли складний шлях розвитку і, змінюючись протягом існування культури, досягли розквіту наприкінці середнього Трипілля, в ті часи, коли завершився довгий процес її вдосконалення. Це припадає на кінець етапу В II та етап С I, за періодизацією Т. С. Пассек, власне на етап В III, куди ми відносимо пам'ятки етапу С I.

Значна збірка реалістичної пластики Трипілля, як уже зазначалося, відображає напрями двох протилежних художніх шкіл. Типологічна класифікація пластики, її стилювий аналіз дають змогу намітити кілька таких шкіл в трипільській культурі. Найбільшими серед них є володимирівська, сушківська та томашівська на Південному Побужжі, кошиловецька на Верхньому Дністрі та коломийщинська (І) на Середньому Дніпрі. Крім того, за окремими знахідками можна виділити Стари Каракушани на Середньому Дністрі, Паньківку на Уманщині та Калагарівку на Верхньому Дністрі (при умові, якщо остання в майбутньому, при накопиченні достатньої кількості матеріалів, не увійде в якусь другу школу).

Щодо динамічності пластики, то це явище притаманне не лише трипільським статуеткам, а й скульптурі інших давньоземлеробських енеолітичних культур, проте вираз їх різний. В пластиці Трипілля, як про це вже йшлося, рух втілено в обличчя. Те саме стосується виразу облич статуеток культур Вінча — Турдаш, Гумельниця³³. У синхронній Трипіллю культурі моравської розписної кераміки обличчя фігурок нерухомі і дуже схематизовані, але рухомі їх руки (починаючи з третього старшого ступеня культури). А іноді, як у відомій скульптурі Венери з Глибоких Машувек (другого старшого ступеня культури, II—2)³⁴, динамічна вся постать, що типово і для глиняної пластики додинастичного Єгипту. Сповнені руху також чудові реалістичні скульптури анатолійських цивілізацій — культур Хаджілару, Чатал Гаюка³⁵.

³² Т. Г. М о в ш а. Многослойное трипольское поселение Солончены II.—КСИА АН СССР, № 105. М., 1965, стор. 100.

³³ Vl adimir Dumitrescu. Вказ. праця, рис. 54, 87.

³⁴ F. Wildoměc. O mých hálezech neolitických sošek.—Z dávných věků, II, 1949, č. 1. Brno, 1950, стор. 23, 24.

³⁵ James Mellaart. Excavations at Hacilar (2), стор. 200—216.

В одних і тих же пам'ятках культури Трипілля реалістичні фігурки різних художніх прийомів синхронні. Можливо, вони виготовлялися майстрами двох різних напрямів: статичного та динамічного, паділеного елементами психологічного виразу.

Розглянутим скульптурним реалістичним творам властива внутрішня гармонія, те принципово нове, чого не було в попередні часи. Новий напрям — результат самостійності й художньої індивідуальності митця. Кожна реалістична голівка і значна частина реалістично-схематичних голів дуже своєрідні і неповторні за майстерністю виконання.

Обидві художні течії в Трипіллі співіснували, але традиції освяченого віками статичного канону були сильні, хоч скульптури, сповнені емоційного виразу, не поодинокі.

Картографування реалістичних фігурок показало, що найбільша кількість їх зараз припадає на Південне Побужжя, власне Уманщину, менша — на Середній Дніпро, ще менша — на Дністер.

Стилістичний і сюжетний аналіз жіночих та чоловічих скульптур вражає типологічною постійністю. Жіночі статуетки в переважній більшості широкоголові й широколиці, чоловічі — довгоголові, вузьколиці, іноді надмірно худі. Це якоюсь мірою співзвучно з антропологічними даними вихватинецького могильника³⁶. Реалістичні голівки втілюють середземноморський та арменоїдний типи населення трипільської культури. Арменоїдний тип, визначений Т. С. Пасек³⁷ на основі стиліового аналізу пластики, знайшов пізніше підтвердження в матеріалах походження з Невиська³⁸.

Цікава збірка чоловічих голів, які створюють самобутні образи. окремі чоловічі реалістичні скульптури з Уманщини (Молодецьке II) якоюсь мірою стилістично співзвучні пластиці стародавніх цивілізацій Передньої Азії. Голівка з Коломийщини I. її мужчина, наче карбовані риси, створюють суровий образ людини, збагаченої життєвим досвідом. Статуетка з Молодецького II відзначається м'якою пластичністю. Вона майже тендітна, пройнята ніжністю і людяністю. Своєрідним і характерним твором є погрудний уламок скульптури з Калагарівки — ще один доказ оригінальності кожної скульптури.

Серед різноманітних жіночих персонажів новий художній напрям пайлішне втіленій в скульптурі з Томашівки (західка 1957 р.). Це емоційний, хоч і узагальнений, але майже реальний образ, можливо жриці. Від цього відчувається енергією та життям.

Проходячи один і той самий еволюційний шлях, реалістична та схематично-реалістична пластика художніх шкіл окремих локальних груп відрізнялась своїми особливостями. Це було викликано своєрідністю історико-культурного розвитку кожної з локальних груп — кошиловецької, сушківської, томашівської та коломийщинської (I), їх віддаленістю від корінної території та зовнішнім оточенням. З посиленням локальних племінних груп відбувається кристалізація і місцевих художніх шкіл. Обличчя кошиловецьких реалістичних скульптур характеризуються грубим моделюванням рис і значими розмірами. Найкращі зразки реалістичної пластики походять з майстерень південнобузьких і коломийщинських скульпторів. Особливою неповторністю відзначаються, як уже згадувалося, твори сушківського та томашівського типів, що продовжують

³⁶ М. С. Великанова. Антропологический материал выхватинского могильника. — МИА, № 84. М., 1961, стор. 214, 215, 217.

³⁷ Т. С. Пасек. К вопросу о древнем населении в Днепровско-Днестровском бассейне..., стор. 14—38.

³⁸ Е. К. Черныш. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье. — МИА, № 102. М., 1962, стор. 53—58; Г. Ф. Дебец. Антропологическая характеристика черепа из Невиско. — Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и РПР. Кишинев, 1960, стор. 91—94; М. М. Грасимов. Внешний облик человека из Невиско. — Там же, стор. 86—90.

ють традиції пластики Володимирівки³⁹. Винятковим зразком є голова великої статуетки з ур. Пашківка. Цікава погрудна фігурка з цього ж поселення (рис. 1). Розміри та м'які плавні форми, розпис білою фарбою виділяють її з пластики Південного Побужжя і зближують з кошиловецькою.

Класичні зразки реалістичної скульптури були створені в період найбільшого розквіту Трипілля і зникають разом з антропоморфними та зооморфними сюжетами розписної кераміки. Вони найчастіше пов'язані з великими поселеннями, певно племінними центрами — Володимирівкою, Сушківкою. Проте образи їх, наділені вже новими елементами пізньотрипільської скульптури⁴⁰, часто ще сильні (Сушки). На заключному етапі Трипілля художня цінність реалістичної пластики в трактуванні голів порівняно з попередніми етапами значно знижується. Але і в період розквіту скульптурні твори характеризуються неоднаковим ступенем реалізму. В багатьох фігурках риси схематизму дуже відчутні. Тоді саме сходять зі сцени і класичні образи схематично-реалістичних скульптур на стовпчастій циліндричній основі, що також вийшли з майстерень південнобузьких шкіл.

Реалістична та схематично-реалістична пластика створює значний пантеон божеств. Як і інші класи пластики, вони були багатофункціональні. Розшифрувати серед них можна лише деякі образи. Домінуюче місце належить Великій богині — матері, володарці землі і неба. Вона зображена з народженою дитиною, яку годує своїми грудьми (Сушківка), або з дитиною, що носить її ще в череві (Володимирівка, Сушківка), хоч серед осталих були фігурки, пов'язані з іншими образами.

Скульптура з Томашівки (західка 1957 р.), можливо, пов'язана з образом жриці. Чоловіча голова в шоломі з Кошиловців належала фігурці, що зображувала військового вождя, а голова фігурки з Коломийщини I, яка вражає великою силою реалізму, — вождя племені.

Деякі скульптури могли бути божествами — охоронцями гончарства, його різних видів виробництва. За аналогією з схематизованою пластикою можна припустити існування божеств, пов'язаних з землеробськими культурами та металообробкою. Були і портрети живих, конкретних людей.

Схематично-реалістичні зображення юнаків з перев'язом через плече, мабуть, відображають обряди посвячення (Воронкове).

Збіг різниці в пластиці та антропологічних матеріалах — ще одне підтвердження різномірності етнічного складу населення трипільської культури.

Т. Г. МОВША

Новые данные об антропоморфной реалистической пластике Триполья

Резюме

Реалистическая антропоморфная пластика — новое художественное направление — известна с последней фазы раннего этапа трипольской культуры (A₈). Расцвет ее, как и схематично-реалистичной пластики, относится к концу этапа B II, этапу C I, по периодизации Т. С. Пассек, и совпадает с антропоморфной и зооморфной росписью на керамике.

На основании новых материалов, представляющих в основном находки с поселений развитого и начала позднего Триполья, делается попытка классификации и системе-

³⁹ Т. Г. Мовша. Об антропоморфной пластике..., стор. 30.

⁴⁰ Т. Г. Мовша. К вопросу о развитии трипольской антропоморфной пластики.— КСИА АН УССР, № 2. К., 1953, стор. 86.

матизации реалистической пластики. Устанавливаются два художественных направления, по которым статуэтки делятся на статичные и динамичные. Динамичное направление, передающее внутренний характер образа, нашло отражение лишь в моделировке лица и головы.

Некоторые схематично-реалистичные скульптуры по трактовке лиц схожи с пластикой культуры Гумельница (Старые Каракушаны, Калагаровка).

Очерчиваются контуры нескольких художественных школ реалистической пластики: владимировская, сушкинская, томашевская на Южном Буге, кошиловецкая на Верхнем Днестре и коломийщенская (I) на Среднем Днепре. Намечаются школы и по единичным находкам (Старые Каракушаны, ур. Паньковка).

Реалистическая и схематично-реалистическая пластика отдельных локальных племенных групп отличалась своими особенностями, что было вызвано своеобразием историко-культурного развития каждой из них. Она создает значительный пантеон божеств. Расшифровке в настоящее время подлежат лишь некоторые образы. Это Великая богиня — мать, кормящая грудью младенца (Сушкинка), фигурка, видимо, жрицы из Томашевки (1957 г.). Мужская фигурка в шлеме из Кошиловцев передает образ военного вождя, а головка фигурки из Коломийщины I, поражающая величайшей силой реализма, — вождя племени.

Некоторые скульптуры могли быть божествами — охранителями гончарства, его различных видов производства. По аналогии со схематизированной пластикой можно предположить наличие божеств, связанных с земледельческими культурами и металлообработкой. Имеются скульптурные портреты и реальных, живых людей.

С. Н. БРАТЧЕНКО

Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я

1927 р. експедицією Маріупольського музею, очолюваною П. М. Піневичем, було розкопано кілька курганів на р. Кальміус, поблизу с. Чермалик (нині Заможне), та м. Маріуполя (тепер Жданов). Здобуто цікавий матеріал доби бронзи, скіфського часу та середньовіччя, проте він досі не опублікований і не відомий широкому науковому колу¹.

Певний інтерес становить, зокрема, комплекс одного ранньобронзового поховання, особливо наявні в ньому металеві речі. Разом з тим слід навести й інші матеріали бронзової доби, бо вони дещо доповнюють джерелознавчу базу мало вивченої східної частини Північного Приазов'я.

Найцікавішим об'єктом можна вважати на підставі звіту П. М. Піневича курган Айеші-Оба (Храмова Могила, № 3), неподалік с. Чермалик. Він належав до могильника з чотирьох курганів, розташованого на плато правого берега р. Кальміус, на відстані 1 км від неї.

Висота кургану 2,85, діаметр 40—47 м. Розкопки провадились траншеєю завширшки 5 м через центр, з півночі на південь. Насип знімався шарами товщиною 0,2—0,22 м. На глибині від 0,05 до 0,4 м було дрібне гранітне каміння, нижче, до рівня 2,35 м, йшов чорнозем. З глибини 2,35 м до давнього горизонту по всій траншеї простежувався шар досить щільної глини. Вона, певно, являла собою перший насип кургану.

Поховання № 1. Порушені кістки від семи похованих виявлено на глибині 0,62 м від вершини кургану. Вони супроводжувалися уламками гончарної кераміки з чорної глини, до складу якої входив дрібний кварц.

¹ П. М. Піневич. Археологические раскопки в Мариупольском округе 1927 г. (Звіт, фонд ВУАК, 116/39). — НА ІА АН УРСР.

Поховання № 2 розкопане в насипу на глибині 0,85 м, за 2,5 м на південь від центра. Кістяк дорослої людини лежав на спині, головою на захід. Череп повернутий правою скронею донизу, права рука випростана, ліва зігнута, а китиця її покладена на нижню частину грудної клітки. Про положення ніг сказано, що вони «складені навхрест, права на лівій». Очевидно, ноги були скорчені і впали ліворуч. В проміжок, утворений зігнутою лівою рукою, було покладено круглодонний горщик з чорної слабо випаленої глини, без орнаменту².

Поховання № 3 розташоване на глибині 3,35 м в північно-західній частині траншеї, на відстані 1,74 м від центра. З глибини 1,85 м простежена споруда на чотирьох стовпах, що стояли вертикально. Поміж ними зверху і додолу були плахи. Споруда мала форму видовженої скрині розміром 1,4×0,96 м. Під нею виявлено кістяк дорослої людини, що лежав на спині з деяким відхиленням на лівий бік, головою на захід. Ноги в колінах були сильно розведені в сторони, скорчені, дещо підняті дотори і притиснуті до живота, ступні зведені. Руки у небіжчика випростані вздовж тулуба. Кістки і місця біля них густо посыпані червоную фарбою, якої особливо багато на черепі. Речей у похованні не було.

Поховання № 4 виявлене в центральній частині кургану на глибині 3,35 м від вершини, 0,5 м від давнього горизонту. Кістяк дорослої людини, перекритий зверху трухлявим деревом та густо посыпаний вохрою, лежав, як вказано в звіті, на лівому боці, головою на північний захід, потилицею на південний захід. Ліва рука була під головою, права, покладена на груди, звисала на правий бік. Тазові кістки розставлені на ширину 0,35 м так само, як і ноги. Таке розташування кісток повинно відповісти положенню кістяка на спині з ногами, що були поставлені дотори колінами і розвались «ромбом». Біля голови небіжчика стояла посудинка з невисокою шийкою, широким у верхній частині тулубом, що звужувався до маленького, ледь сплющеного денця. На вінцях і тулубі є овальна в перетині ручка. Шийка прикрашена ромбами, від яких на корпус спускаються трикутники. Орнамент виконано дрібнозубчастим штампом (рис. 1, 1)³.

Поховання № 5. Воно, очевидно, зруйноване в зв'язку з розміщением поховання № 4, бо на тому самому рівні, що й кістяк, за 0,5 м на південний захід від нього, знайдено потрощений череп. Дещо на схід простежувалася овальна пляма з вохри, білої цвілі та коричневої трухлявини.

Поховання № 6. У центрі, впритул до поховання № 4 і на 0,15 м під ним, була яма прямокутної в плані форми, орієнтована з південного заходу на північний схід. Вона простежувалася з рівня давнього горизонту і мала глибину 1,2 м. Довжина її 1,85, ширина 0,9—1 м. Яма перекрита трьома гранітними брилами завтовшки 0,37—0,4 м та розміром 1,2×0,65, 1,3×0,7, 0,85×0,54 м. Дві з них лежали поперек ями, третя, меншого розміру, провалилась всередину (рис. 2, 4). На дні під залишками дерева виявлено скелет дорослої людини. Він лежав на спині, головою на північний схід. Кістки посыпані вохрою, але не так густо, як у попередніх похованнях. Ліворуч, біля голови небіжчика, були покладені бронзовий ніж та шило, праворуч — посудина⁴. Довжина ножа з відламаним кінцем — 17,5 (до зламу вона була не менше 23 см).

² Рисунків кераміки з поховань № 1 та 2 у звіті немає. Невідомо також, де вона зберігається. Круглодонні горщики автор звіту називає «овальними».

³ Посудини (рис. 1, 1, 2) зберігаються в Донецькому музеї. Місце зберігання посудин, зображенних на рис. 1, 3, 4, нам не відоме (рисунки подані за П. М. Пінсвичем).

⁴ Ніж та шило зберігаються у Ждановському музеї, горщик — у Донецькому. Цей горщик був виданий Д. Я. Телегіним без зазначення його місцезнаходження (Д. Я. Телегін. Энеолитическое поселение и могильник у хутора Александрия.—КСИА, вып. 9. К., 1969, рис. 3, 6).

Колодка його довжиною 4,5, лезо видовжене, трикутне, ширина біля основи 4 см. Шило з чотирма гранями, довжиною 10 см (рис. 2, 1, 2).

Горщик гарного випалу, з червоною поверхнею, обробленою гребінцем (рис. 2, 3). Він має розширену догори досить високу шийку та кулястий корпус. Шийка і плічка прикрашені відбитками простого шинура у вигляді двох смуг з горизонтальних лішій. Кожна смуга знизу облямована навскіс поставленими рисками, що утворюють зигзаг.

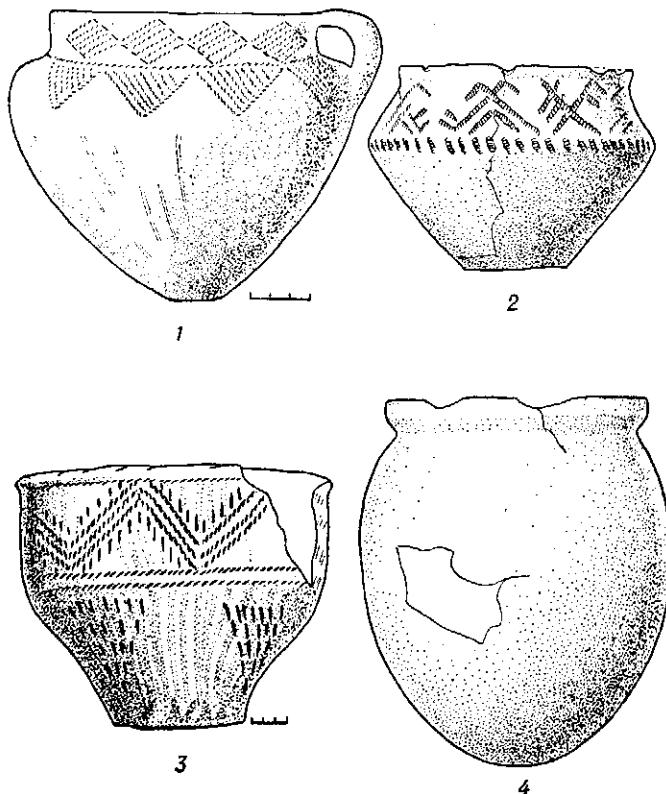

Рис. 1. Посудини з поховань:

1 — с. Заможне, група Аїеші-Оба, курган № 3, поховання № 4; 2 — околиці колишнього Маріуполя, курган № 7; 3, 4 — с. Заможне, курган № 3 (поховання?).

Поховання № 7. На південь від центра, на відстані 3,5 м, в материку відкрита яма з пошкодженою стінкою. В заповненні її були потрощені кістки людини, уламки червоно- і чорноглиняної кераміки, плями вохри та деревної трухлявини.

За даними звіту з'ясовується така послідовність влаштування поховань у кургані: найранішим з них, основним, було шосте, з яким, певно, пов'язано спорудження першого насипу з глини, потім з'явились п'яте та четверте. Останнє зруйнувало поховання № 5 та частково перекрило поховання № 6, можливо, пошкодивши огорожу з каменів та брилу, що провалилась у яму.

Поховання № 3 влаштоване або одночасно з похованнями № 4, 5, або пізніше. Відомо лише, що воно не прорізало перший глиняний насип. Стратиграфічне положення решти поховань визначити неможливо.

В курганий групі Вербова Могила, розташовані поблизу с. Чермакік, на лівому березі Кальміуса, на відстані 700 м від річки, розкопано курган № 3. Насип його висотою 1,1 і діаметром 20 м складався з дрібних та великих каменів. Через нечіткість звіту не можна скласти уявлення про поховання та їх інвентар. В кургані відкрито вісім кістяків. Шість

з них, напевне, належать до поховань бронзового віку. Знайдено також кілька посудин, але тільки два рисунки їх додані до звіту. Невідомо та-кож, де вони зберігаються⁵.

Одна посудина круглодонна, з яйцеподібним тулубом і короткою шийкою у вигляді комірця (рис. 1, 4), друга — це великий плоскодонний

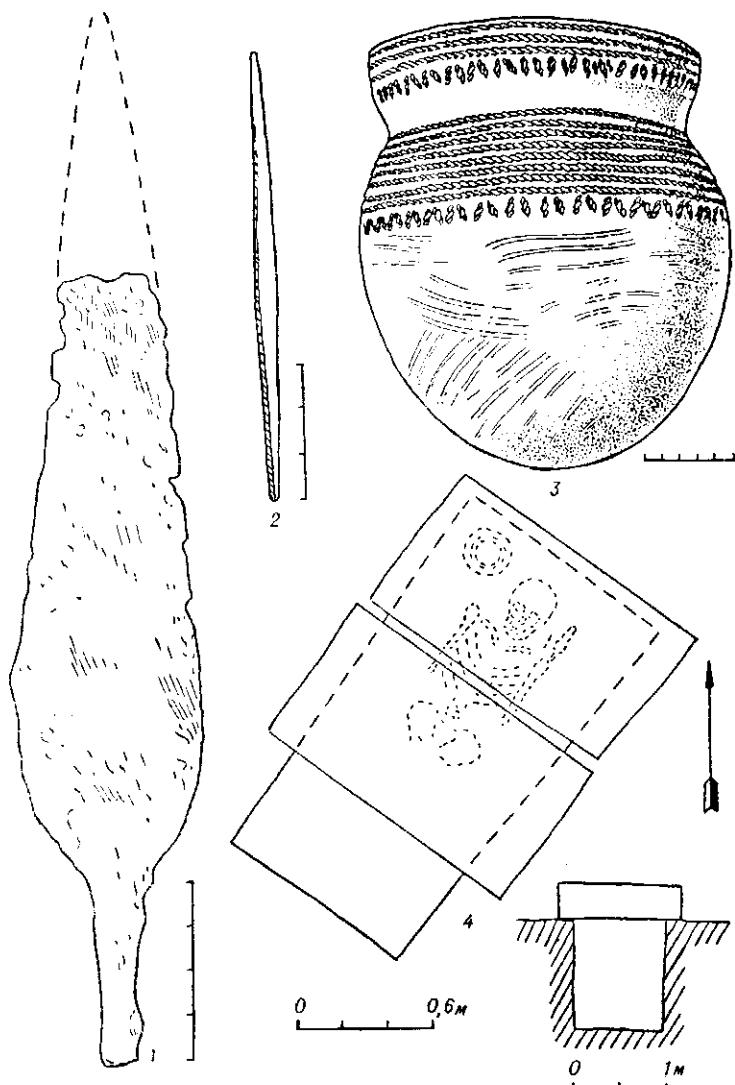

Рис. 2. Інвентар, план та розріз поховання № 6 кургану № 3, поблизу с. Заможне.

горщик у формі макітри з широкою верхньою частиною та звуженою нижньою. Останній прикрашено зигзагом з шнурових ліній, облямованих рисочками, та трикутниками з таких самих рисочок (рис. 1, 3). Поверхня горщика покрита смужками від загладжування гребінцем.

Шодо першої посудини, то у звіті вона чомусь названа в складі двох поховань. В одному кістяк лежав на лівому боці, скорчений, із зігнутими руками, головою на північний схід, у другому — на спині, голо-

⁵ Фонди колишнього Маріупольського музею частково передані до Донецького обласного краєзнавчого музею, комплекс порушений.

вою на південний схід. Ноги в останнього спрямовані на північний захід і покладені «навхрест» біля ступнів, тобто вони були або випростані, або зігнуті «ромбом».

За положенням кістяка перше поховання нібито зрубне, а друге — ямне. Таким чином, круглодонна посудинка більше відповідає ямному похованню. Належність плоскодонного горщика не з'ясована.

З інших матеріалів розкопок П. М. Пішевича наведемо посудинку зрубного типу з кургану № 7 на північно-західній околиці колишнього Маріуполя (рис. 1, 2). Вона була знайдена розбитою в скіфському похованні, яке повністю зруйнувало зрубне.

Описані поховання з курганів на Кальміусі належать до ямної та зрубної культур. Відсутність серед них катакомбних поховань пояснюється, певно, тим, що в кургані розкопувався лише центр, а катакомби власнотуються здебільшого по краю.

Матеріали ямної культури reprезентують два періоди її розвитку — ранній та пізній. Особливо цікавий факт наявності раціономних поховань та до того ж з інвентарем, що трапляється надто рідко. До ранньо-ямних поховань віднесені два: № 6 з кургану № 3 групи Айеші-Оба та одне з круглодонною посудиною (курган № 3 групи Вербова Могила). Кістяки в них орієнтовані головою в східному напрямку (північний схід, південний схід). Поховання з групи Айеші-Оба було основним у кургані. Воно власнотує в прямокутній ямі глинисту 1,2 м, перекритій брилами. Перший пасил, споруджений над ним, мав висоту близько 0,5 м (діаметр?).

Дії посудини, знайдені в похованнях, характеризуються яйцеподібним корпусом, стягнутим у плічках, та розширенням шийкою у вигляді комірця (рис. 1, 4; 2, 3). Вони відповідають кераміці з середнього шару Михайлівки та другого шару Лівенцівки I^{5a}, також посудинкам з найдавніших ямних поховань Поволжя — могильника Биково II та Бережковки I⁶.

До пізнього періоду ямної культури, відповідного горішнього шару Михайлівки, належать три поховання з групи Айеші-Оба (№ 2—4) і, можливо, зруйноване поховання № 5. Поховальна споруда простежена лише в одному з них. Вона являла собою яму з дерев'яним перекриттям, яке підтримувалось чотирма стовпами, розташованими по кутах. Кістяки скорчені, лежать на спині, ноги покладені на лівий бік, на живіт чи розпались «ромбом». Всі поховані орієнтовані головою в західному напрямку.

З двох посудин, знайдених в пізньо-ямних похованнях, збереглася лише одна з ручкою (рис. 1, 1). Такі зразки досить характерні для ямної кераміки Північного Приазов'я, добре знають за розкопками на р. Молочній⁷. Разом з тим їх немає в ямній культурі Донеччини, Донщини та Поволжя.

Отже, за керамікою пізньо-ямні поховання Кальміуса начебто тяжіють до західної, молочанської групи пам'яток. Але цього не можна сказати щодо західної орієнтації небіжчиків. Як відомо, для Приазов'я, Наддніпрянщини, а також Донеччини і Поволжя характерною є східна орієнтація померлих (з відхиленням на північ і південь). Лише одній групі ямних пам'яток — донській — притаманне положення кістяків

^{5a} О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 82—87; С. Н. Братченко. Багатошарове поселення Лівенцівка I на Дону. — Археологія, т. XXII. К., 1969, рис. 4, 1—5.

⁶ К. Ф. Смирнов. Быковские курганы. — МИА, вып. 78. М., 1960, рис. 22, 3; И. В. Синицын. Археологические исследования Заволжского отряда. — МИА, вып. 60. М., 1959, рис. 17, 8.

⁷ М. І. Вязьмітіна, В. А. Ілліпська, Є. Ф. Покровська, О. І. Тересножкін, Г. Т. Ковланенко. Кургани біля с. Ново-Пилишівки і радгоспу «Аксермен». — АП, г. VIII. К., 1960, рис. 4, 11; 79, 1, 4.

головою на захід. Це явище, зазначене ще Г. О. Іноземцевим⁸, підтверджується численними новітніми дослідженнями.

Таким чином, в пам'ятках пізньої культури Кальміуса поєднуються риси, з одного боку, північнонадазовської групи, а з другого — донської, що, мабуть, є показником їх розташування на прикордонні.

З наведених матеріалів чи не найважливішим є комплекс речей з поховання № 6 з кургану № 3 групи Айеші-Оба. Особлива цінність його полягає в тому, що тут разом з посудинкою раннього періоду ямної культури знайдено бронзовий ніж чи кинджал. За формою, а також розмірами він належить до невеликої серії новосвободненських довгих ножів, у яких основа клинка заокруглена і повільно переходить в черешок (на відміну від більш поширених з різким перегином в основі)⁹. Вони походять з кургану № 1 станиці Новосвободної¹⁰, з поховань поблизу с. Карабудахкент¹¹. Один такий ніж знайдено в найдавнішому ямному похованні кургану № 3 поблизу хутора Алітуб, в пониззі р. Манич¹².

Ці знахідки істотно відрізняються від добре відомих ножів з пізньої ямних поховань. Останні репрезентовані двома головними типами: чешковим ножем з короткою лезовою частиною трикутної форми та ножем у формі видовженого асиметричного ромба, менша частина якого правила за черешок. Такі вироби досить широко розповсюджені на ямних пам'ятках, проте вони відсутні в майкопській культурі. Їх можна вважати місцевою продукцією, хоча прототипами для них були, безумовно, відповідні вироби Кавказу, від яких вони, проте, відійшли далеко. Щодо ножа з кургану поблизу с. Заможне, то він, очевидно, є імпортом. Такі імпорти, або точні новосвободненські копії, відомі в ямній культурі, у пам'ятках її пізнього періоду. Поховання з ножем, оскільки відомо, — перший, справді закритий комплекс з металом новосвободненського типу. На ранньоїмних поселеннях металеві речі знайдені лише в Михайлівці та Олександрії. Це прості шила, близькі до шила з описаного тут поховання, та один ніж з Олександрії¹³, досить архаїчний за підтрикутною формою черешка. Хронологічно він передує пізньоїмним ножам.

Отже, в ранньоїмних пам'ятках металевих речей, які мають провідне значення в хронології, знайдено надто мало. Дата поселення середнього шару Михайлівки визначається на підставі знахідок пізньотрипільської кераміки в межах 2200—2000 рр. до н. е.¹⁴

Знахідка ножа в комплексі з посудиною в с. Заможне дає змогу синхронізувати ранньоїмний період з новосвободненським етапом, який датується 2300—2000 рр. до н. е.¹⁵ Цю дату засвідчують новосвободненські ножі зі згаданого ранньоїмного поховання поблизу хут. Алітуб

⁸ Г. А. И н о з е м ц е в . Археологические раскопки у станицы Верхне-Гниловской.—Краеведческие записки. Таганрог, 1957, стор. 108.

⁹ Іла перший погляд, ці ножі близькі до середньобронзових північнокавказьких та донецьких катакомбних. Але при уважному зіставленні з'ясовується, що вони значно довші, стрункіші від останніх. Співвідношення ширини леза до довжини у них 1 : 5, тоді як у середньобронзових ножів воно менше ніж 1 : 4. До того ж ці новосвободненські ножі не мають різкого перегину в основі лезової частини, що притаманне середньобронзовим зразкам.

¹⁰ Б. А. К у ф т и н . Материалы к археологии Колхиды, т. 1. Тбилиси, 1949, рис. 65, 5; Т. Б. П о п о в а . Дольмены станицы Новосвободной.—Труды ГИМ, вып. XXXIV. М., 1963, рис. 11, 5.

¹¹ Р. М. М у н ч а е в и К. Ф. С м и р н о в . Археологические памятники близ села Карабудахкент.—МИА, вып. 68. М., 1958, рис. 3, 5; 7, 13.

¹² Розкопки В. П. Шилова 1962 р. Звіт про дослідження знаходиться в НА ІА АН СРСР.

¹³ О. Ф. Л а г о д о в с ь к а , О. Г. Ш а п о ш н и к о в а , М. Л. М а к а р е в и ч . Вказ. праця, стор. 148; Д. Я. Т е л е г и н . Энеолитическое поселение..., рис. 3, 3—5.

¹⁴ О. Ф. Л а г о д о в с ь к а , О. Г. Ш а п о ш н и к о в а , М. Л. М а к а р е в и ч . Вказ. праця, стор. 187.

¹⁵ А. А. И с с е е н . Майкопская культура и ее датировка.—Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1961 г. М., 1962, стор. 21.

та поховання № 3 з кургану № 4 біля станиці Усть-Джегутинської (Ставрополя) ¹⁶. В останньому були й фрагменти кераміки, орнаментовані сіткою, які належали виробам, аналогічним посуду з ямних поховань станиці Кубанської та Пашковського могильника ¹⁷. Ці посудинки, безумовно, ранньоямного типу. Одна з них (поховання біля станиці Кубанської) супроводжувалась келихом з високою шийкою, дуже близьким до горщика з ранньоямного поховання Биковських курганів. Мабуть, ранньоямним слід вважати і високий горщик з шнуровим орнаментом, знайдений в новосвободненському комплексі станиці Усть-Джегутинської ¹⁸.

Синхронізуючи ранньоямний період з новосвободненським етапом, слід зауважити, що така синхронізація може бути лише частковою і припадатиме тільки на початок етапу. Адже пізньоямний період теж датується в цих межах (можливо, і дещо пізніше), як свідчать знахідки новосвободненських металевих речей в пізньоямних пам'ятках. Йдеться про ножі-бритви з горішнього шару Михайлівки, провущу сокиру з поховання поблизу хут. Гречаники ¹⁹ та інші знахідки. Цікаво зазначити, що в ямних комплексах досі не траплялися металеві речі майкопського етапу. Отже, кавказький метал — миш'яковиста бронза — з'являється на Україні, Донщині та в Поволжі лише на новосвободненському етапі; в мідному віці тут була поширенна чиста мідь.

С. Н. БРАТЧЕНКО

Материалы к изучению ямной культуры Северного Приазовья

Резюме

Статья посвящена публикации материалов из раскопок курганов П. Н. Пиневича (1927 г.) на р. Кальмиус (с. Заможное и окрестности бывшего Мариуполя). На основании архивных данных и коллекций музеев в Донецке и Жданове воссоздается несколько погребальных комплексов ямной культуры. Среди них особенного внимания заслуживает раннеямное погребение, сопровождавшееся яйцевидным сосудом со стянутым верхом, с венчиком в форме воротника и ножом. Сосуд близок керамике из среднего слоя Михайлівки, второго слоя Ливенцовки, из погребений Быковского могильника и станицы Кубанской. Нож относится к новосвободненским типам и представляет интерес для датировки культуры.

Л. І. КРУШЕЛЬНИЦЬКА

Поселення висоцької культури

Висоцька культура займає незначну територію межиріччя Дністра і Західного Бугу, яка на рубежі бронзового і ранньозалізного періодів була зоною стику кількох великих культурно-етнічних груп: лужицьких пле-

¹⁶ розкопки А. Л. Нечитайлого 1963 р. Звіт в Архіві ІА АН СРСР.

¹⁷ Б. А. Латынина. Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка.— АСЭ, вып. 9. Л., 1967, рис. 65, 1; К. Ф. Смирнов. О некоторых итогах исследования могильников меотской и сарматской культуры Прикубанья и Дагестана.— КСИИМК, вып. 37. М., 1951, рис. 48, 1.

¹⁸ Р. М. Мунчаев и А. Л. Нечитайлого. Комплексы майкоиской культуры в Усть-Джегутинском могильнике.— СА, № 3. М., 1966, рис. 9, 2; 5, 3, 5.

¹⁹ М. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею.— Збірник присвячений 35-річчю музею, т. 1. Полтава, 1928, табл. IV, 18.

мен, культури передскіфського часу Правобережного Лісостепу і культури фракійського гальштату. Участь їх виразно виявляється у формуванні висоцьких пам'яток.

Як відомо, проблема змішаних культур важлива не лише для з'ясування їх характеру, а й має ширше значення, даючи змогу пов'язати в один історичний процес розвиток населення на суміжних територіях, розкрити взаємозв'язки між ними. Цим і пояснюється постійний інтерес дослідників до висоцької проблематики.

Серйозною прогалиною у вивчені питання є те, що всі наявні висновки груптувалися лише на матеріалах з могильників, поселення залишилися недослідженими. Навіть матеріали з частково розкопаних поселень сіл Ясенів, Ріпнів, Полуничне, про які пише В. І. Канівець¹, ще не опубліковані.

За останній час відділ археології ІСН у Львові провів розвідкові розкопки на кількох поселеннях кінця бронзової — початку ранньозалізної доби в селах Гончарівка, Бужок, Ясенів, Черепин, Лагодів, Звенигород, Шкло, Терновиця Львівської обл. Здобуті матеріали, на пашу думку, дають підставу віднести їх до висоцької культури. Враховуючи ці знахідки, а також наявний у фондах інституту інвентар з Полуничного, Ріпнева і Пліснеська, ми подаємо короткий огляд вказаних вище пам'яток.

C. Гончарівка Золочівського р-ну². Поселення розташоване на незначному піщаному підвищенні, серед заболочених лук (ур. Гряди), на відстані близько 1,5 км на північ — захід від висоцького могильника в цьому селі.

В заповненні невеликої ями ($1,2 \times 2$, глибина 1 м) і насиченому залишками культурному шарі зібрано уламки посуду та багато, як на незначний масштаб розкопок, крем'яних предметів: серпів, пластинок, відбійників і відщепів (рис. 2, 7, 8, 10). Деякі уламки походять від темносірих або чорних невеликих мисочок, а також більших коричневих мисок з чорполощеною внутрішньою поверхнею і нахиленими до середини вінцями. Але основна кількість фрагментів належить горщикам з гладкою темно-бурою або світло-коричневою поверхнею, серед яких переважають тюльпаноподібні форми з більше або менше розхиленими вінцями (рис. 2, 1, 2). В глині, з якої виготовлена кераміка, є домішки шамоту і кварцу.

Могильник в Гончарівці вважається однією з найраніших пам'яток висоцької культури³.

Проведене нами порівняння кераміки з могильника і описаного вище поселення дає змогу припустити, що вони були синхронними.

Можливо, до цього періоду належить і друге поселення, виявлене неподалік, на межі угідь Гончарівки і Бужка (ур. Зарови), де, крім дрібних уламків аналогічної кераміки, знайдено великий кам'яний молот (рис. 2, 9), листоподібний наконечник списа (довжина 15 см, ширина втулки 1,7, листа — 3 см) (рис. 2, 6). У відкритому траншеям культуруму шарі разом з висоцькою керамікою зібрано уламки посуду, що засвідчують наявність тут у довисоцькому періоді поселення комарівської культури.

Дуже подібний комплекс керамічних і крем'яних виробів походить з сіл Конюшків і Ясенів Бродівського р-ну.

Поселення в с. Конюшків, як і попередні, виявлене на незначному піщаному підвищенні, серед багнистих низин. Тут зібрано лише підйомні

¹ В. И. Канівец. Памятники висоцького типа как исторический источник. Авто-реферат. К., 1953.

² Розкопки автора 1969 р.

³ Окрім поховання з цього могильника В. И. Канівець датує X—IX ст. до н. е. (В. И. Канівец. Вказ. праця, стор. 8).

знахідки комарівської і висоцької кераміки та крем'яних серпів. Один з них великий, сильно відполірований від роботи, має легко вигнуту спинку.

В с. Ясенів 1904 р. проводив розкопки К. Гадачек. Він відкрив там два могильники і два поселення (урочища Корчунок і Сморки), але подав про них дуже короткі повідомлення, зокрема про те, що кераміка була подібна до посуду з могильників висоцької культури⁴.

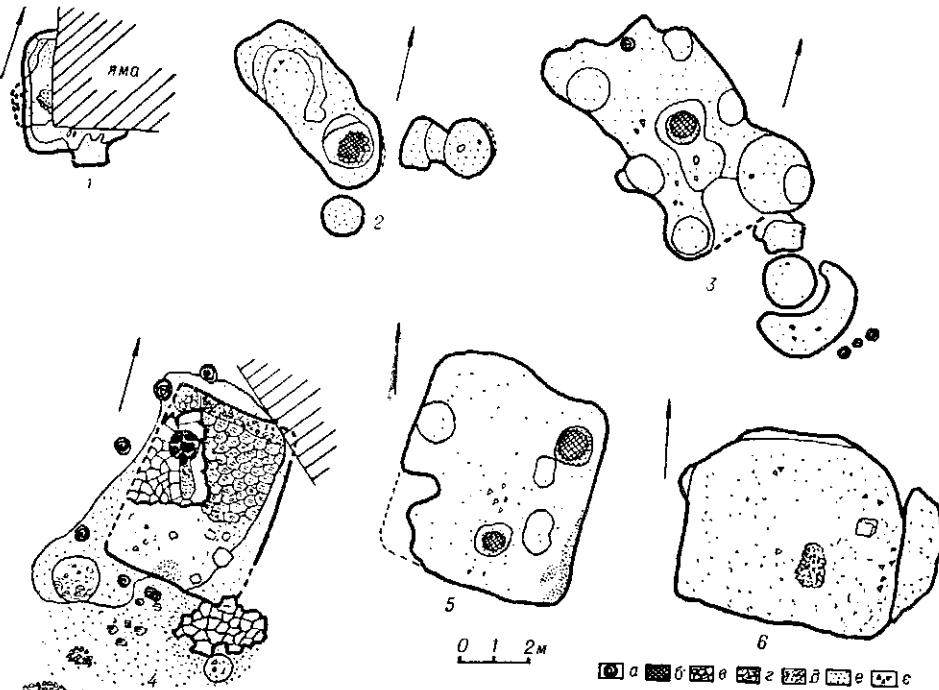

Рис. 1. Планы жителей з поселений висоцької культури:

1 — Ріпнів, 2, 3 — Черепин, 4 — Лагодів, 5 — Шкло, 6 — Ясенів; а — сліди стовпів, б — вогнища, в — каміння, г — завал глиняного тіньку, д — дрібна обмазка, е — попіл, є — уламки кераміки.

Проведена у 1968 р. автором розвідка показала, що виразні сліди поселення простежуються зараз лише на ур. Корчунок, яке являє собою досить великий округлий мис на пологому північному схилі Вороняцьких гір. Внаслідок ерозії ґрунтів культурний шар на цій площі майже не зберігається, тому єдиною відкритою тут спорудою є напівземлянка, розташована дещо нижче, з південного боку мису. Вона велика ($7,2 \times 6$ м), орієнтована зі сходу на захід, овальна (можливо, колись прямокутна), залягала до глибини 0,6 м від сучасної поверхні (рис. 1, 6). Слідів вогнища не виявлено, збереглося лише скupчення глиняної обмазки. Житло було заповнене землею, густо перемішаною з дрібними камінцями опоки, між якими траплялися уламки посуду, кістки і численні крем'яні відщепи.

Посуд з поселення репрезентований такими ж тюльпаноподібними або опуклобокими і біконічними горщиками. Вони прикрашені дрібними створами, зробленими переважно лише до половини товщини стінок, або так званими горошишками (рис. 2, 2—4, 6, 7). На окремих уламках збереглися валики з відтисками пальців (рис. 2, 1).

⁴ Kwartalnik historyczny, t. XIX. Lwów, 1905, стор. 681.

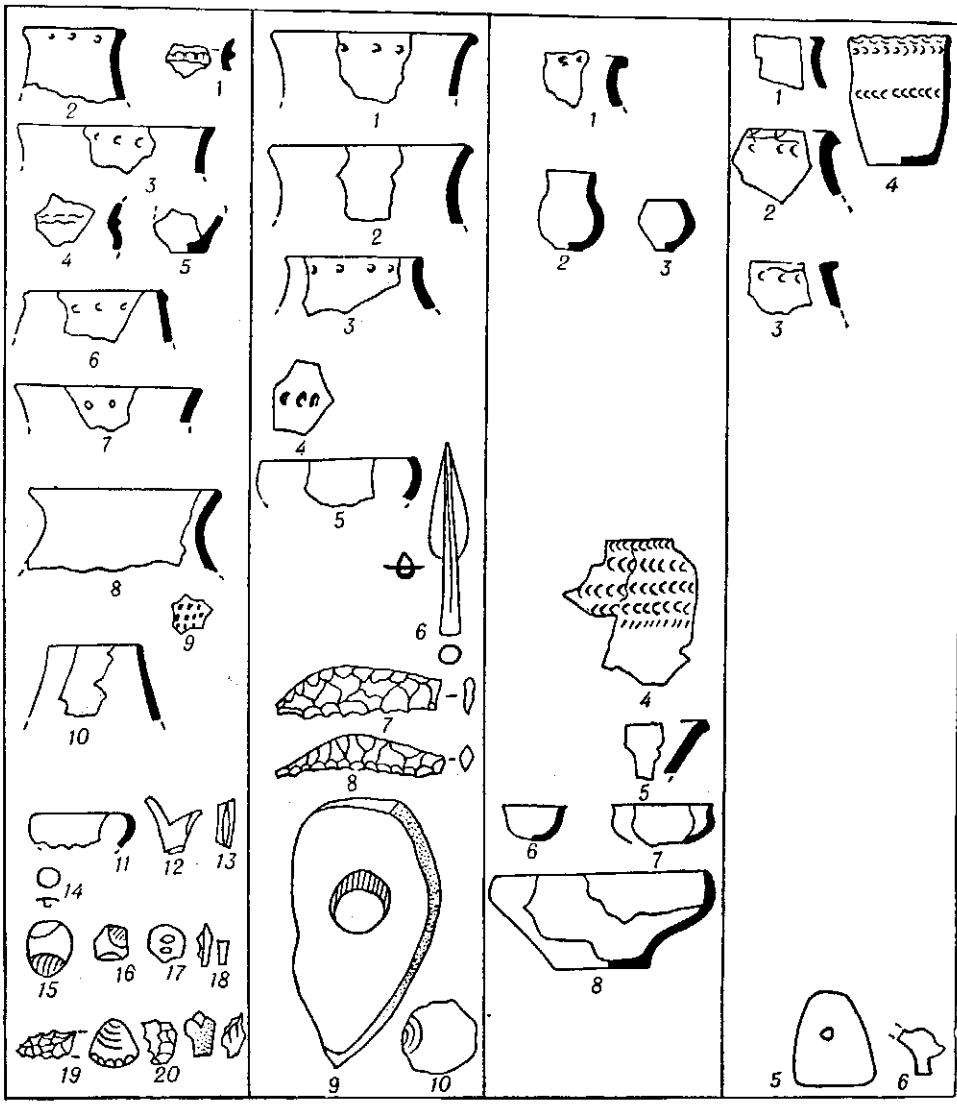

Рис. 2. Матеріали з поселень в селах Ясенів (1—20), Гончарівка (1—10), Ріпнів (1—8), Полуничне (1—6).

З інших речей знайдено округлий бронзовий гудзик з петелькою для прикріплювання (рис. 2, 14), рогові проколку і лощило (рис. 2, 12, 13) та дуже багато крем'яних предметів: серп, відбійники, скребла, різці, пластини. Пояснюється це наявністю в околиці значних покладів кременю. Дивує, однак, недбалість, з якою ці речі викопані.

Як і на попередніх пам'ятках, в Ясенові траплялися фрагменти кераміки комарівської культури.

C. Ropniv Буського р-ну. Поселення, частково досліджено у 1950 р. Ю. М. Захаруком і І. К. Свешниковим⁵, займає південно-східний схил над долиною р. Рудки (ур. Базнище). Тут відкрито частину зруйнованої землянки, від якої збереглися лише західна стіна і два її кути. Довжина стінки 3,38, глибина землянки від сучасної поверхні 2,2 м. Припускаємо,

⁵ Матеріали не опубліковані, зберігаються у фондах ІСН.

що у верхній частині вона мала приблизно чотирикутну форму і вхід був з південного боку. На дні землянки знайдено кілька цілих посудинок і куски глиняної обмазки (рис. 1, 1).

Окремі матеріали висоцької культури були виявлені також на північному схилі правого берега р. Рудки, в культурному шарі поселення I тисячоліття до н. е. (Ріпнів II), що досліджувалося у 1957—1960 рр. В. Д. Бараном. Там же знайдено кілька уламків посуду комарівської культури.

До висоцького посуду з поселення належать невеликий горщик грушеподібної форми (рис. 2, 2), біконічний кубок (рис. 2, 3), маленька напівкругла мисочка (рис. 2, 6), уламки тюльпаноподібних горщиків (рис. 2, 1), мисок конічної форми і мисок з нахиленими до середини вінцями (рис. 2, 8). Є також великий фрагмент зовсім перепаленого і тому деформованого горщика, прикрашеного кількома рядками ямок (рис. 2, 4).

Слід згадати, що на північній околиці села в ур. Жучки відкрито могильник цієї культури. Серед виявленої в похованнях кераміки є кілька гарно орнаментованих біконічних кубків. В одній посудині збереглися перепалені зерна пшениці.

За браком датуючих речей важко встановити точний час існування Ріпнівського поселення. Однак, якщо взяти до уваги інвентар з могильника, то найбільше матеріалу для порівнянь дають пам'ятки періоду найвищого розквіту висоцької культури (Лугове, Висоцьке).

С. Пліснесько Бродівського р-ну. З нижнього шару давньоруського городища, що досліджувалось у 1946—1949 рр., походять залишки поселення, яке І. Д. Старчук визначив як пам'ятку скіфського періоду⁶. В. І. Канівець припускає, що це одна з тих маловідомих пам'яток, які існували на висоцькій території у ранньоскіфському періоді⁷.

Коли глянати на карту поширення висоцької культури, то бачимо, що на околиці Пліснеська вони зосереджені найгустіше: Висоцьке, Лугове, Ясепів (4 пункти), Броди (2 пункти), Залісці, Ромашівка, Гончарівка (3 пункти). Усі вони віддалені на кілька кілометрів одне від одного. Розташовані вони, як і Пліснеське поселення, з півночі, біля підніжжя Вороняцьких гір. Розгляд і порівняння наявних у нас матеріалів дають змогу зробити висновок, що поселення з нижнього шару Пліснеського городища можна вважати пам'яткою висоцької культури. В Пліснеську знайдено такі самі тюльпаноподібні, біконічні й мініатюрні горщики, аналогічні миски (рис. 4, 1—4, 6).

Проте у комплексі знахідок є уже нові форми, невідомі раніше на висоцьких пам'ятках. Так, з'являються великі горщики з широкою шийкою і валиками на опукості тулуба (рис. 4, 5, 7). Їх можна пов'язати, насамперед, з посудом ранньоскіфських пам'яток українського Лісостепу, зокрема північних його окраїн (Волхівці⁸, Лепесівка⁹ Хмельницької обл., Корчак, Тетерівка¹⁰ Житомирської обл.). Карбовані пальцевими вдавленнями валики розміщені й на біконічних горщиках. Останні знаходять аналогії на пізньому могильнику висоцької культури в с. Жуличі Золочівського р-ну. Подібні горщики відомі також з пам'яток типу Могиляни¹¹.

Нові вияви суміжних культур засвідчені й в інших висоцьких комплексах — ранньозалізного часу. Зокрема, це стосується поселень, які

⁶ В опис увійшли матеріали лише з розкопок І. Д. Старчука 1946—1949 рр.

⁷ В. І. Канівець. Вопросы хронологии висоцкой культуры.—КСИА АН УССР, № 4. К., 1955, стор. 95.

⁸ О. І. Терено жкін. Пам'ятники скіфів-орачів в Південному Поліссі.—Археологія, т. XIX. К., 1965, рис. 7, 17.

⁹ З розкопок М. О. Тихапової 1957—1961 рр.

¹⁰ Розкопки І. П. Русанової. Матеріали не опубліковані.

¹¹ Матеріали не опубліковані. Зберігаються у фондах ІСН.

виникли в околиці Гологірського (Черепин, Лагодів, Звенигород) і Розтоцького (Терновиця, Шкло) кряжів.

Поселення в с. Черепин Пустомитівського р-ну було відкрите під час розкопок пам'яток перших століть нашої ери¹². Розташоване воно в ур. Під Говдою на пологому південно-східному схилі балки, внизу якої тягнуться заболочені луки.

Виявлено тут напівземлянка разом з ямами утворювала своєрідний житлово-господарський комплекс, довжина якого 12, ширина 4 м (рис. 1, 3). В центрі її була кругла яма діаметром 1,6, глибиною 1,6 м із залишками вогнища. Біля довших стінок розчищено круглі або неправильної форми ями по три з кожного боку, що заглиблювалися у землю на 0,4 м від рівня долівки (діаметр їх в середньому 1 м). Вони утворилися, мабуть, внаслідок вкопування стовпів, які підтримували перекриття споруди. Виразніші ямки від стовпів були розміщені так: одна — біля західної стінки і три — зі східного боку за межами житла. Припускаємо, що дах перекривав не лише напівземлянку, а й розташовані біля неї ями.

Землянку виявлено внизу схилу, за 10 м від описаного вище комплексу. Це глибоке видовжене житло (довжина 5,4, ширина 2,2, глибина 2,9 м від поверхні), орієнтоване, як і напівземлянка, по лінії південний схід — північний захід. З південно-східного боку долівки відкрито округлу яму (діаметр 1,7, глибина 3,2 м) з залишками вогнища, викладеного камінням (0,65×0,55). Приблизно на половині висоти стінок житла, на глибині 1,2 м від сучасної поверхні, залягав великий глиняний завал перекриття споруди. З південної і південно-східного боків відкрито дві господарські ями, з яких одна № 8 була зроблена особливо дбайливо і мала східці в напрямку до житла (рис. 1, 2). На її дні лежав цілий тюльпаноподібний горщик (рис. 3, 3). Крім того, на площі поселення було ще шість ям, що, як і попередні, використовувались, мабуть, для зберігання харчових припасів. Вони овальні або округлі в плані й циліндричні чи бочкоподібні в розрізі.

Серед посуду трапляються великі товстостінні горщики (рис. 3, 9), але вони зберігають видовжену тюльпаноподібну форму і нагадують посуд з пам'яток ранньоскіфського часу на Західному Поділлі. Втім більшість горщиків — типові висоцькі, прикрашені проколами і ямками на поверхні. Знайдено також мініатюрні посудини і багато мисок, що в свою чергу вказують на різноманітність форм цього посуду: миски із заокругленими (рис. 3, 10, 15), нахиленими (рис. 3, 12) або розхиленими вінцями (рис. 3, 14), різким перегином бочка (рис. 3, 11) і, як виняток, з хвилястими вінцями та вушком (рис. 3, 13).

Знаряддя праці — це крем'яні серпи, глиняні прясла і ллячка, кам'яні тягарці і бруски (рис. 3, 16, 17, 18).

Дослідження, продовжені автором у 1964—1966 рр. на цьому поселенні, збагатили комплекс знахідок новими формами кераміки, наприклад черпаків (рис. 3, 7, 8) і знарядь праці. Разом з тим вони дали дуже багато матеріалу, що характеризує вже перехідний етап від висоцьких пам'яток до культури, яка розвинулась на місцевій основі, але втратила під впливом нових культурних течій своє «висоцьке» обличчя¹³.

Подібна ситуація простежується і на поселенні в с. Лагодів Перешиблянського р-ну, яке досліджувалося автором у 1965 і 1967 рр. Розташоване воно на західному схилі пеглибокої балки (ур. Залука). Об'єкти, що належать до висоцької культури, були відкриті в горішній частині

¹² В. Д. Баран. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. К., 1961, стор. 8.

¹³ Л. И. Крушельницкая. Памятники скіфського времена на Верхнем Поднестровье.— Тезисы докладов на конференции по вопросам скіфо-сарматской археологии. М., 1966, стор. 24—27.

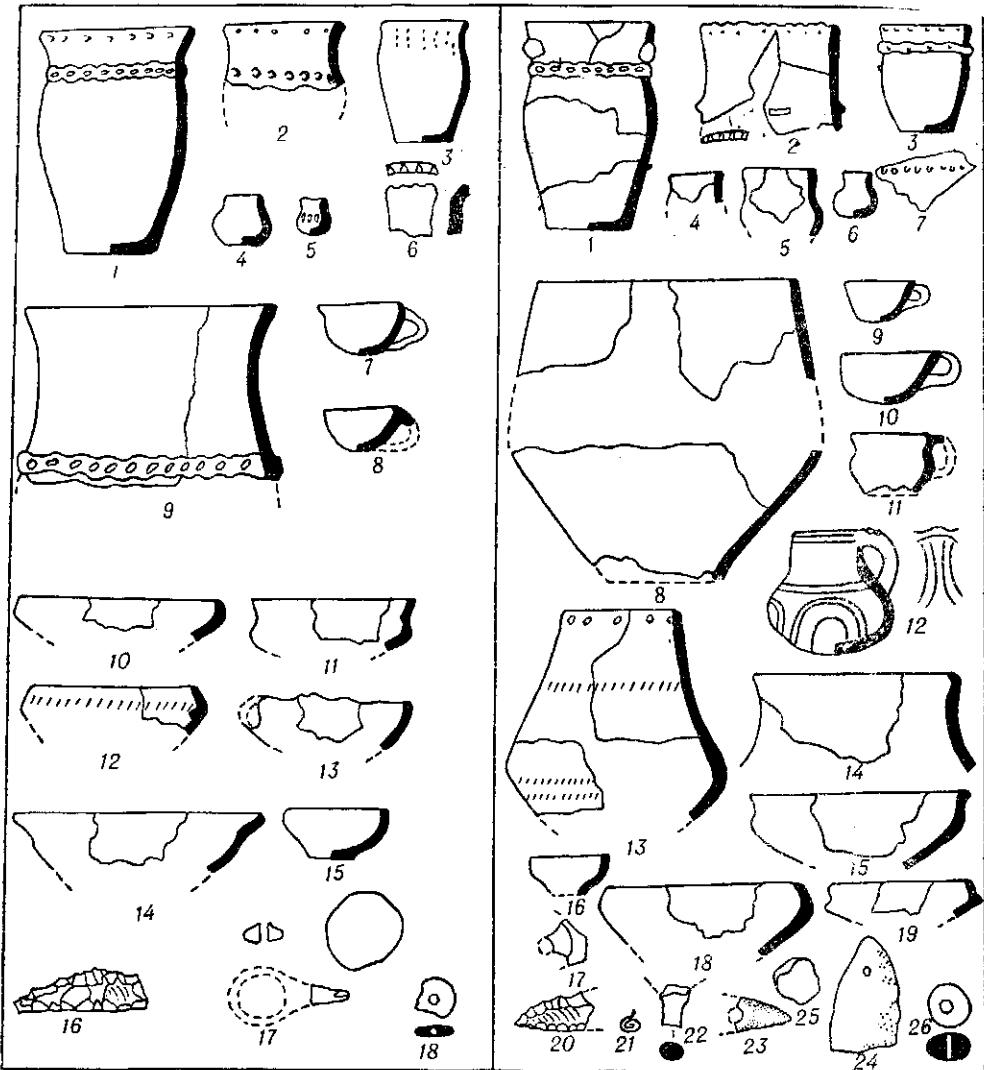

Рис. 3. Матеріали з поселень біля сіл Черепин (1—18), Лагодів (1—26).

схилу. Від двох наземних споруд, мабуть господарського призначення, залишилися тільки розвали каркасних стін (глиняна обмазка і плитки з слідами пруття). Виявлене є одне житло, гарно збережене, що дає уявлення про його первісний вигляд.

Житло — це однокамерна стовпова будівля (рис. 1, 4) з долівкою, заглибленою на 30 см нижче від рівня стародавньої поверхні (0,8—1 м). Воно мало прямокутну форму зі співвідношенням стін 4×5,6 м і було орієнтоване довшою віссю в напрямку північ—південь. Стіни були сплетені з гілок і обмазані з внутрішньої і зовнішньої сторін глиною. Усю західну частину споруди займав завал великої кам'яної печі з товстою черінню і димоходом, залишки якого виявлено також за межами житла з південно-східного боку. Усі площа навколо нього була засипана вугіллям, а між почорнілим від кіптяви камінням траплялися скучення сажі. Споруда була зруйнована пожежею, яка охопила, мабуть, спочатку середину будівлі, бо глиняний тиньк, що відпав від стін з внутрішньої сторони, значно сильніше обпалений, ніж глина зовнішньої обмазки.

Припускаємо, що дах житла тримався на стовпах, сліди яких збереглися навколо стін ззовні.

У житлі зібрано близько 600 великих уламків посуду. Але, крім того, значні скupчення кераміки цілими верствами покривали давню поверхню за межами приміщення.

З господарських споруд, згаданих вище, одна була розташована на відстані 4 м від житла, а друга — за 4 м в напрямку на північний захід. Орієнтовані вони також з півночі на південь. Під скupченням обмазки однієї з них знайдено уламки посуду, цілу велику зернотерку і розтирач. Крім них на площі поселення відкрито ще три округлі господарські ями, засипані відпадками з розвалу житла, до південно-західного кута якого прилягала найбільша з них циліндрична в розрізі яма.

На поселенні зібраю глиняні прясла, конічні «грузила», бронзове кільце і дротик, кістяну проколку, крем'яний серп, уламок кам'яної сокирки і глиняну ніжку від фігурки птаха (рис. 3, 20—26). В розвалі печі виявлено куски розбитих зернотерок, які були використані при її спорудженні, а під камінням за межами житла лежала ще одна ціла велика зернотерка. Біля скupчень посуду знайдено відшліфовані з трьох боків кам'яне точило, кам'яний розтирач і відбійник. Траплялося чимало кісток свійських і диких тварин.

Посуд різноманітний: тюльпаноподібні, біконічні, опуклобокі горщики (рис. 3, 1—3, 8, 13, 14), миски, аналогічні черепинським (рис. 3, 15, 16—19), а також з діркою у дні (рис. 3, 17). Як і на попередніх поселеннях, від типових висоцьких форм відрізняються насамперед деякі товстоствінні кухонні горщики, але з'являється кераміка, наявність якої можна пояснити контактами з тарнобжеською групою лужицької культури. Це, зокрема, великі видовжені біконічні горщики (рис. 3, 13), глечик, прикрашений псевдошнуровим орнаментом (рис. 3, 12), як і посуд з навмисне ошершавленою поверхнею та смугами, що залишились від загладжування її пальцями¹⁴.

Створюється враження, що зміни, які настали тут у ранньоскіфському часі, відбувалися бурхливіше, ніж, наприклад, у Черепині. Сліди великих згорищ, зруйновані житла, знахідки по всій околиці численних бронзових наконечників стріл, а також влаштування могильника на площі висоцького поселення і виникнення нового поселення на протилежному схилі балки¹⁵ вказують, що події, які тут відбувалися, пов'язані зі змінами не лише у формуванні культури, а й у складі населення.

Поселення в селах Шкло і Терновиця — це пам'ятки висоцької культури, розташовані на захід.

С. Шкло Яворівського р-ну. Поселення відкрите у 1968 р. членами археологічного гуртка Брюховицької середньої школи і в цьому ж році було обстежене автором. Ур. Заямни, де виявлена пам'ятка, віддалене на 3 км від села і являє собою пологий схил над болотистою долиною. Болота обмежують його з північної, західної і південної сторін. Культурний шар поселення, досить знищений, залягає на глибині 0,2—0,4 м від сучасної поверхні. Відкрито тут одне житло та кілька господарських ям.

Житло — це велика напівземлянка приблизно прямокутної форми ($7 \times 5,5$, глибиною 0,7 м). На стрімкій східній стінці і біля південно-східного кута споруди є сліди обпалювання. В житлі були чотири ями круглої і овальної форм, що заглиблювалися в долівку на 20—40 см. У двох збереглися залишки вогнищ (рис. 1, 5), з них особливо цікавим є вог-

¹⁴ J. Kostrzewski. Od mezolitu do okresu wędrówek ludów. Kraków, 1939—1948, стор. 40, 43; J. Kostrzewski, W. Chmielowski, K. Jażdżewski. Pradzieje Polski. Warszawa — Wrocław — Kraków, 1966, стор. 208, рис. 49, 2; 50, 3.

¹⁵ Л. И. Крушельницкая. Поселение скіфского времени у с. Лагодов.—Археологические открытия 1966 года. М., 1967, стор. 203.

нище в ямі біля північно-східного кута, товщина черепня якого досягла 30 см.

Зібраний на поселенні посуд репрезентований переважно кухонними горщиками тюльпаноподібної, банкоподібної і біконічної форм (рис. 4, 1—8). Більшість мисок має конічну форму і лише кілька — ледь заокруглені стінки (рис. 4, 10—13). У житлі знайдено уламок друшляка, кілька дуже випалених глиняних ложок (можливо, ллячок) (рис. 4, 14), глиняну фігурку пташки (рис. 4, 19), кам'яні розтирачі, відбійники і глиняні прясла (рис. 4, 16—18).

С. *Терновиця* Яворівського р-ну. Поселення було відкрите у 1924 р. Внаслідок розвідкових розкопок, проведених тут у 1968 р. автором, виявлено залишки двох поселень, що розташовані на урочищах Каспрів і Солтисовий Горб. Але культурний шар обох пам'яток майже зовсім розораний і знищений лісонасадженнями. Ур. Каспрів, де зібрано матеріали, які можна віднести до висоцької культури, — це обмежений болотами піщаний острів. Тут виявлено кілька ям і, мабуть, напівземлянку, але настільки знищено, що не вдалося визначити ні її форми, ні точних розмірів. Вона простежена на глибині 0,25 м як велика безформна пляма темного піску приблизно 6×4,5 м з такими самими безформними слідами вогнищ посередині.

Посуд представлений уламками кухонних горщиків — тюльпаноподібних і опуклобоких (рис. 4, 1—4), що іноді мали перівну шорстку або горбкувату поверхню, а також гладших біконічних горщиків (рис. 4, 6) і мисок. Крім того, знайдено залізний ніж, кам'яні розтирачі і крем'яні відщепи (рис. 4, 10, 11).

На дослідженні території виявлено кілька поховань, що належать, мабуть, до тарнобжеської групи лужицької культури. Ймовірно, вони передували поселенню і були ним зруйновані.

Поселення в с. *Полуничне* Дубнівського р-ну відкрили у 1938 р. І. К. Свешніков і З. Шварц¹⁶. Воно розташоване на ур. Острівок, що являє собою обмежене болотом підвищення. На глибині 0,4—0,6 м від поверхні дослідники виявили кілька овальних ямок (діаметром 0,5—0,6 м, глибиною до 1,5), в заповненні яких були уламки горщиків, кам'яні розтирачів і черпаків та відщепи кременю. З культурного шару походять також фігурка птаха (рис. 2, 6), глиняне конічне грузило (рис. 2, 5), пошкоджені крем'яні серпи і скребки, куски залізного шлаку та значна кількість уламків посуду, серед якого переважають тюльпаноподібні горщики, прикрашені під краєм отворами (рис. 2, 1, 2). Зберігся цілий банкоподібний горщик з карбованими вінцями та рядком перлин під ними (рис. 2, 4), пов'язаний в свою чергу з керамікою пам'яток ранньоскіфського часу — групою типу Лежниця¹⁷. Подібні горщики відомі також на поселенні в с. Почекаї Золочівського р-ну. Останнє визначене В. І. Канівцем як пам'ятка культури, що прийшла на зміну висоцькій¹⁸.

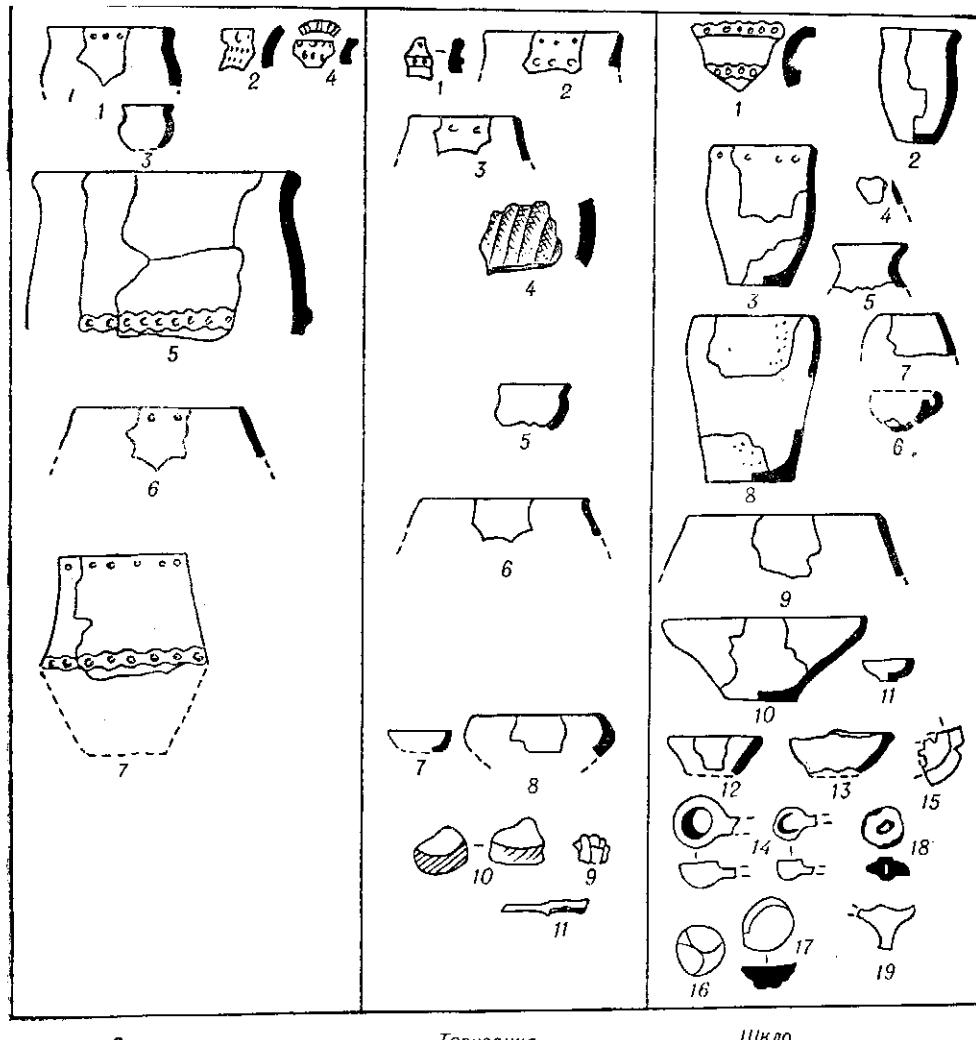
Поселення в с. *Звенигород* Пустомитівського р-ну. Виявлене воно на торф'яних низинах (розкопки І. К. Свешнікова 1958 р. і автора — 1964 р.), а відкриті залишки дерев'яної конструкції свідчать про можливість існування тут споруд на палях.

Серед знахідок кераміки — уламок посудини з характерним для висоцької культури орнаментаційним мотивом зигзагоподібних вертикальних ліній, окрім фрагментів тюльпаноподібних горщиків і мисок. Однак переважна більшість посуду — це аналогічні до знайденого в Пліснеську товстостінного кухонного горщика з широкою шийкою та вали-

¹⁶ Опис зроблений на підставі щоденника І. К. Свешнікова. Більшість знахідок з цієї пам'ятки загинула в роки війни.

¹⁷ Ідеється про пам'ятки в бассейні Західного Бугу (Сокальського і Володимир-Волинського районів) — Заставне, Святязів, Подріжя, Ігнатіїв, Лежниця, Сокаль та ін.

¹⁸ В. І. Канівец. Вказ. праця, стор. 14.

Пліснесько

Терновиця

Шкло

Рис. 4. Матеріали з поселень біля сіл Пліснесько (1—7), Терновиця (1—11), Шкло (1—19).

ками і ямками на поверхні, а також вироби, які мають багато спільних рис з керамікою культури фракійського гальштату, зокрема на пізній стадії її розвитку: горщики грубі банкодібні та типу Вілланова, миски пролощені, з канелюрами на вінцях¹⁹. Виходячи з цього, ми віднесли поселення в с. Звенигород до групи пам'яток, що представляють наступний, післявисоцький етап розвитку місцевих культур²⁰.

Підсумовуючи результати проведених досліджень, можна зробити такі висновки: пам'ятки висоцької культури на ранньому і середньому етапах її розвитку були сконцентровані в основному в південній частині Малого Полісся (вздовж північного півдніжжя Гологір і Вороняків). Іх

¹⁹ Подібні форми бачимо в пам'ятках ранньоскіфського часу, наприклад на гальштатських городищах Закарпаття (Г. І. Смирнова. Гальштатские городища в Закарпатье.— Slovenska archeologia. Bratislava, 1966, стор. 397, рис. 5, 6, 8), Сухостав (І. К. Свешніков. Поселення ранньоскіфського часу біля с. Сухостав Тернопільської області.— Археологія. К., 1957) та ін.

²⁰ Я. І. Крушельницкая. Памятники скіфского времени..., стор. 25.

місцезнаходження часто збігається з територією поселень комарівської культури. За винятком поселення в Ясенові, розташованого на горі, усі інші були влаштовані на незначних підвищеннях посеред заболочених лук і не оточувалися ніякими укріпленнями. Житлами здебільшого служили неглибокі прямокутні напівземлянки з вогнищами в ямах на долівці.

На початку доби заліза відбулося незначне розширення висоцького ареалу, наприклад у межах верхів'їв Гнилої Липи, Білої, Зубри і східних районів басейну Шкло (Шкло і Терновиця), на території лужицької культури (очевидно, тарнобжеської групи). Оселі зберігають в основному попередні риси, хоч є деякі підстави припускати, що у той час виникає необхідність їх кращого забезпечення. Можливо, залишки поселення на торфовищі в Звенигороді, сліди укріплень в Плеснеську²¹, окрім знахідки на горі Вежа в Лагодові²² підтверджують саме це припущення. Крім землянкових жителів, на поселеннях з'являються наземні, стовпові будівлі з кам'яними або глиняними печами.

На ранніх пам'ятках є багато крем'яних знарядь і гладкий, добре випалений посуд, прикрашений іноді лише проколами або горошинами. Репрезентований він в основному тюльпаноподібними або легко опуклобокими горщиками і різної величини мисками.

Багата кераміка з поселень, що належать до початку залізної доби, але й вона не відображає всієї різноманітності форм посуду з могильників. Так, основним типом ритуальних посудин на висоцьких могильниках вважаються орнаментовані біконічні кубки. Як бачимо, на поселеннях їх майже немає, рідко трапляються кубки без орнаменту, а також біконічні посудинки з розхиленими вінцями. Невідомі тут і двійники, трійники, брязкальця, вироби з гострим дном або на підставці (хоч, треба зуважити, ці знахідки рідкісні і на могильниках). Крім того, посуд з поховань здебільшого виготовлений з домішками піску або кварцу, погано випалений та недбало викінчений, натомість знайдений на поселеннях має переважно домішку шамоту, міцніший і добре випалений.

Припускаємо, що ця різниця пояснюється тим, що крихкий, слабого випалу посуд був у господарстві непридатний і призначався, мабуть, лише для недовгочасних культових обрядів. Це саме стосується, очевидно, і перелічених вище форм кераміки. Втім зазначена відмінність не є винятковим явищем, що простежується найкраще на прикладі лужицької культури.

Найбільшого поширення на поселеннях усіх етапів набули, як бачимо, тюльпаноподібні горщики. Ця форма характерна і для великих, і для менших гладких посудинок. Всі вони мають аналогії на могильниках висоцької культури.

Трапляються в похованнях (Висоцьке, Жуличі) близькі до зібраних на поселеннях неорнаментовані, банкоподібні (Шкло, рис. 4, 7) або біконічні горщики з отворами під вінцями (Лагодів, рис. 3, 8, 13), опуклобокі посудини з розхиленими вінцями (Ясенів, рис. 2, 8).

Широко засвідчені на могильниках є аналогічні миски: конічні напівкруглі та з нахиленими до середини вінцями або з отвором у дні, а також мініатюрні посудинки, як, наприклад, банкоподібні горщечки (Лагодів, рис. 3, 4, 5; Черепин, рис. 3, 5), кубки з роздутим тулубом (Ріпнів, рис. 2, 2; Лагодів, рис. 3, 6) або біконічної форми (Ріпнів, рис. 2, 3; Ясенів, рис. 2, 5), напівсферичні мисочки (Шкло, рис. 2, 11; Ріпнів, рис. 2, 6 та ін.). Як і на могильниках, цей посуд має здебільшого тонкі стінки, гладку і навіть пролощену поверхню, але іноді він недбало виготовлений.

²¹ Як припускає П. О. Раппорт, частина валів давньоруського городища Плеснеська була насипана ще в ранньозалізну добу (П. А. Ра́ппорт. К вопросу о Плеснеське.— СА. № 4. М., 1965, стор. 92—103).

²² Л. И. Крушельницкая. Поселение скіфского времени..., стор. 203.

Зібрани на поселеннях черпаки звичайно напівкруглі або з низкою валиком денцем. Відрізняються лише черпаки з Лагодова (рис. 3, 11), що мають вигнуту форму стінок і розхилені вінця. Але вони є і на могильниках. Відомі в похованнях також подібні глиняні ложки і фігурки птахів.

Як вже говорилось, на поселеннях пізнього етапу трапляється чим-раз більше посуду, що знаходить аналогії на пам'ятках VII — початку VI ст. до н. е. Західного Поділля і Південного Полісся (Пліснесько, рис. 4, 5, 7; Лагодів, рис. 3, 1; Шкло, рис. 4, 1 та ін.), а також серед кераміки східнолужицьких груп (Лагодів, рис. 3, 8, 12, 13; Терновиця, рис. 4, 4).

Більшість дослідників розглядає висоцькі пам'ятки як найбільш характерні для осілого населення з землеробською основою господарства. Підтвердженням цього можна вважати такі факти, як розташування пам'яток в околиці родючих грунтів²³; численні зібрані на поселеннях і могильниках землеробські знаряддя праці (зернотерки, розтирачі, серпи); залишки спалених зерен пшениці та проса²⁴; наявність великих напівземлянкових і стовпових споруд; розміри могильників. Разом з тим знахідки кісток свійських (бика, вівці, свині, собаки) і диких (найбільше — кабана) тварин свідчить про розведення великої рогатої і дрібної худоби та про певну роль мисливства. Знали тут ткацтво і ливарництво.

В цілому, однак, рівень господарства висоцького населення порівняно із розвитком його у сусідніх, особливо південних, племен був, очевидно, дещо відсталим. Цим і пояснюється певністю мала кількість металевих знарядь праці і, навпаки, численність примітивно зроблених крем'яних, застосування яких не могло вже на той час забезпечити високої продуктивності праці.

Л. И. КРУШЕЛЬНИЦЬКА

Поселения висоцкой культуры

Резюме

В результате разведывательных раскопок в селах Гончаривка, Бужок, Ясенив, Черепин, Лагодов, Звенигород, Шкло и Терновица Львовской обл. собраны материалы, которые можно отнести к висоцкой культуре. Настоящая работа является их первой публикацией.

Памятники раннего и среднего этапов развития висоцкой культуры сконцентрированы в южной части Малого Полесья, вдоль северного подножия Головор и Вороняков. Поселения неукрепленные, расположены на возвышенности, среди болотистых лугов. Жилищами служат неглубокие полуземлянки прямоугольной формы, с очагами на полу.

В начале железного века происходит незначительное расширение висоцкого ареала в верховья рек Гнилой Липы, Белой, Зубры и Шкло в область лужицкой культуры — тарнобжеской группы. Поселения сохраняют черты,ственные предыдущему периоду, но, кроме полуземлянок, появляются наземные столбовые сооружения с каменными или глиняными печками.

На рушах памятниках имеются многочисленные кремневые орудия и гладкие, хорошо обожженные сосуды, украшенные проколами и «жемчужинами». Богаче представлен керамический комплекс из раннескифских поселений, отдельные формы которого находят аналогии в западноподольской культурной группе, на Южном Полесье и среди посуды восточных лужицких групп гальштатского времени.

²³ Л. Крушельницька. Могильник висоцької культури у м. Золочеві.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 135.

«Скіпетр цариці» з Куль-Оби

Серед чисельного поховального інвентаря Куль-Обського кургану є «скіпетр цариці»¹. «Скіпетр» являє собою круглий, дещо потовщений в середній частині срібний стержень, плакірований золотом. Нижній кінець його має вигляд складної профільованої рукоятки, що нагадує шахового пішака. На другому кінці — невеличкий навершник у вигляді сидячої качки. Довжина стержня 33,5 см (рис. 1, 1).

Пошуки аналогій до цієї знахідки, яка не привертала увагу дослідників, завершилися зіставленням її з групою морфологічно близьких предметів.

Так, у камері XI Олександропольського кургану в головах похованого знайдена «срібна річ, що має деяку схожість з жезлом»². Вона збігається за формою з куль-обською знахідкою, відрізняючись від неї двома насадками в нижній частині у вигляді круглого і напівсферичного щитків, а також відсутністю навершника. Замість нього на верхівці «жезла» зберігся невеличкий шпеньок, можливо, для кріплепня якоїсь фігурки. Довжина всього предмета близько 30 см (рис. 1, 2).

До цієї групи речей належить «навершник» з кістки, знайдений А. Міллером в кургані № 1 під час розкопок 1909 р. в Єлизаветівському некрополі³. Це стержень з насадками у вигляді кістяного напівсферичного щитка, двох кістяних пронизок і однієї бронзової «намистини» (рис. 2, 1—5). Щиток і пронизки прикрашені різним геометричним орнаментом. На верхньому кінці стержня була насаджена бронзова голівка оленя з невеликими ріжками, довгою мордочкою і круглими опуклими очима. Довжина всього предмета близько 24 см⁴.

Внаслідок порівняння цих виробів стало очевидним, що вони не можуть бути ні скіпетрами, ні жезлами, а являють собою звичайні веретена грецького типу, добре відомі в некрополях античних міст. Серед знахідок з Ольвії, Пантікапея та інших центрів є дерев'яні, кістяні і металеві веретена. Веретено, що походить з Пантікапейського некрополя,— дерев'яне, плакіроване золотом.

Воно має вигляд потовщеного в середній частині стержня, на нижній кінці якого насаджено щиток⁵.

Кістяні грецькі веретена бувають прості і складні. До перших належить, наприклад, круглий кістяний стержень з щитком, знайдений С. С. Бессоновою в одному з курганів ур. Три брати на південний захід від Керчі⁶. Разом з ним трапилися кілька кістяних пронизок і рукоятка у формі шахового пішака.

Складне веретено знайшов в Ольвійському некрополі Б. В. Фармаковський у 1901 р. Кожна з п'яти частин цього виробу — складної профільованої стержні. На нижню половину веретена насаджено круглий щиток, а на кінець — точену рукоятку у вигляді шахового пішака.

В одній з могил Ольвійського некрополя (випадкові розкопки 1891 р.) при жіночому похованні знайдено металеве веретено. З кількома іншими речами воно потрапило до Kensington Museum. Його вперше опублікував Е. Міннз як «бронзову шпильку для волосся з срібною го-

¹ ДБК, т. I. СПб., 1854, стор. 18.

² ДГС, вып. I. СПб., 1866, стор. 23, 24.

³ А. Міллєр. Раскопки в районе древнего Танаиса.— ИАК, вып. 35. СПб., 1910, стор. 233.

⁴ ИАК, вып. 35, стор. 233, рис. 2—7.

⁵ ДБК, табл. XXX, 8.

⁶ С. С. Бессонова. Скифские погребения IV в. до н. э. близ Керчи.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968, стор. 126.

лівкою»⁷. Це, безсумнівно, веретено, що являє собою круглий стержень з двома насадками, названими Мішізом «голівкою».

Наведений вище опис основних типів античних веретен показує їх відповідність знахідкам з Куль-Оби, Олександрополя і Єлизаветівського кургану № 1. Незважаючи на різні матеріали, всі вони складаються з

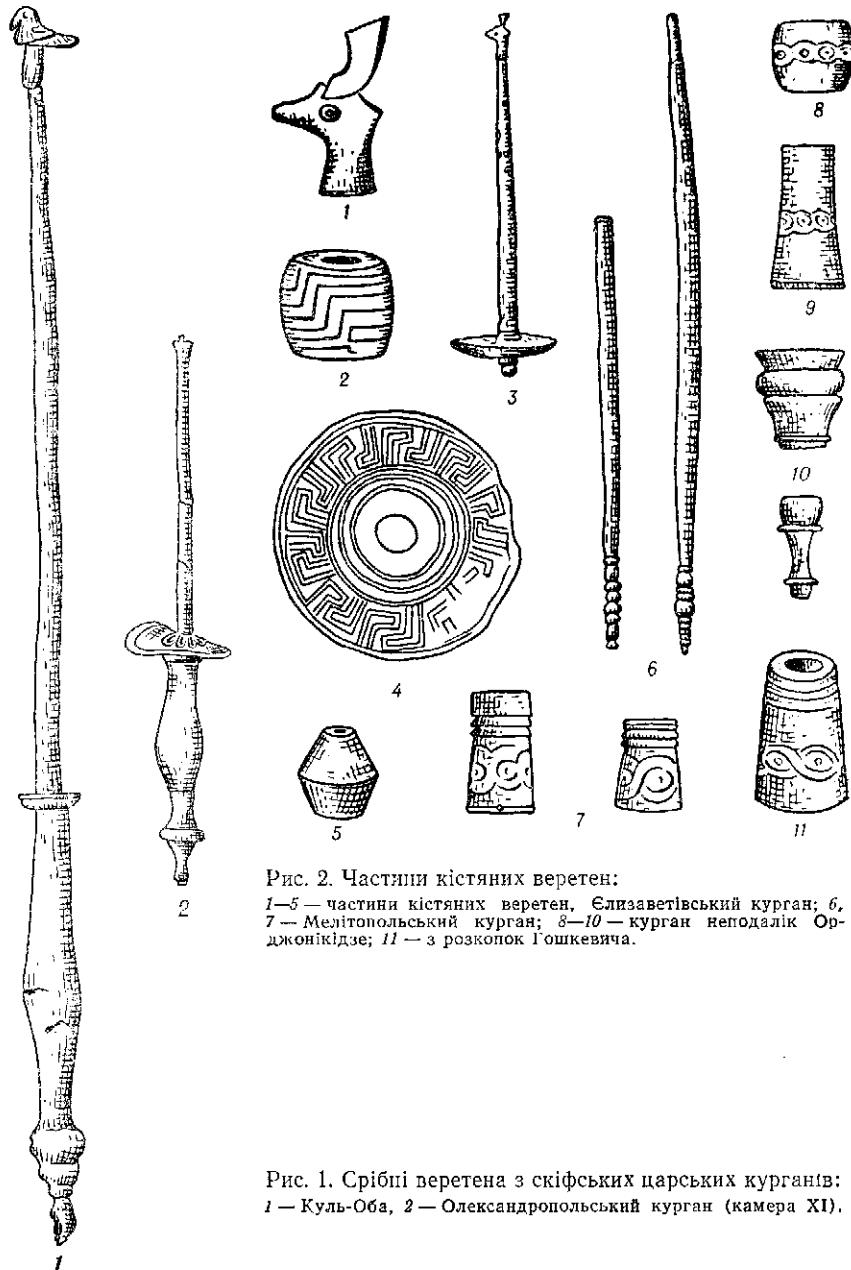

Рис. 1. Срібні веретена з скіфських царських курганів:

1—5 — частини кістяних веретен, Єлизаветівський курган; 6, 7 — Мелітопольський курган; 8—10 — курган неподалік Орджонікідзе; 11 — з розкопок Гошкевича.

Рис. 2. Частини кістяних веретен:

1—5 — частини кістяних веретен, Єлизаветівський курган; 6,

стержня і насадок у вигляді щитків, пронизок і пряслиць різноманітної форми. Для закріплення пряслиць на стержні деякі веретена мали виточену рукоятку — стопор.

Щитки круглої і напівсферичної форм виконували функцію маховичків, що посилювали, як і пряслиця, обертання веретена. Крім того,

⁷ E. Minns. Scythians and Greeks. Cambridge, 1913, стор. 383, рис. 284.

щитки, насаджені на нижню його частину, регулювали її обмежували намотування нитки (аналогічно до високих країв сучасних шпульок).

З'ясування призначення «скілетра цариці» з Куль-Оби і схожих на нього предметів значною мірою доповнили наші уявлення про техніку прядіння у скіфського населення Північного Причорномор'я.

Нешодавно про основне заняття скіянок — прядіння — нагадували лише численні пряслиця, виготовлені з різноманітних матеріалів. Цікаві результати в досліджені цієї галузі господарства одержав Б. А. Шрамко, який провів серію аналізів решток різноманітних тканин з скіфських пам'яток. Головну увагу він приділив вивченю сировини, структури волокон, фарбуванню тканин тощо⁸. Разом з тим Б. А. Шрамко вивчив усі відомі йому знаряддя праці цього виробництва. За його спостереженнями, вага, форма і матеріал, з якого виготовлялися пряслиця, а також їх кількість на одному стержні залежали від міцності сировини прядива і від товщини нитки. Б. А. Шрамко зупинився і на декорі деяких пряслиць, пов'язавши його, як і Б. О. Рибаков⁹, із специфікою процесу прядіння. Жінки в усі часи пряли «на посиденьках» довгими зимовими вечорами. Тому кожна з них мала пряслиця, а в наступні століття — і прядки з власною міткою.

На відміну від пряслиць, стержні веретен у скіфських пам'ятках зустрічаються дуже рідко. Невиразні залишки їх знайдені в Кутянському могильнику¹⁰, на Нікопольському курганному полі¹¹, на р. Молочній¹². Всі вони являють собою простий дерев'яний стержень, на нижній кінець якого надівали пряслиця.

Тепер, коли в скіфських похованнях стали відомі грецькі веретена, можна цілком впевнено говорити про їх використання скіфським населенням Північного Причорномор'я. У зв'язку з цим з'явилася можливість вперше визначити серію предметів «невідомого призначення» з поховань лісостепової і степової частин Скіфії, а саме — кістяних виточених виробів складної конфігурації, іноді прикрашених різним геометричним орнаментом. Наводимо їх опис.

1. Кістяні виточені предмети з кургану № 4 поблизу с. Рижанівка. Вони опубліковані як «кістяні шила». Звілси походить і «срібне блюдце», що дуже нагадує насадний щиток веретен грецького типу. До цих речей, мабуть, належить і глиняне пряслото, знайдене в похованні (рис. 3, 1—4)¹³.

2. Складнопрофільований стержень із шкатулки з прикрасами в камері IV Олександropольського кургану (рис. 3, 6)¹⁴.

3. «Шахова фігурка», знайдена при жіночому похованні кургану № 1 поблизу с. Рахманівка, під Кривим Рогом¹⁵. Судячи за формою, ця рукоятка — стопор нижньої частини великого складного веретена, можливо з дерев'яним стержнем. Загальна довжина рукоятки — 7,5 см (рис. 3, 5).

4. Шікава група кістяних предметів походить з пограбованого жіночого поховання в кургані неподалік Орджонікідзе. До неї увійшли рукоятка-стопор довжиною 4,5 см, дві довгасті насадки по 3 см кожна і кістяне округле пряслице висотою 1,5 см. Вони в середній частині при-

⁸ Б. А. Шрамко. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скіфскую эпоху. Автор. кандид. дис. К., 1965, стор. 29—30.

⁹ Б. А. Рибаков. Ремесло Древней Руси. М., 1948, стор. 201—202.

¹⁰ Д. Т. Березовець. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут.—АП, т. IX К., 1960, стор. 61.

¹¹ Б. Н. Граков. Скифские погребения на Никопольском курганном поле.—МИД, № 115. М., 1962, стор. 92.

¹² М. І. Вязьмітіна, В. А. Іллінська, Є. Ф. Покровська, О. І. Тереножкін, Г. Т. Ковпаненко. Курган біля с. Ново-Пилипівка і радгоспу «Аккерменъ».—АП, т. VIII К., 1960, стор. 66.

¹³ G. Ossowski. Wielki kurhan Ryżanowski. Cracovic, 1888, табл. IV, рис. 7—8.

¹⁴ ДГС, вып. 1, табл. XI, 19.

¹⁵ Розкопки Л. П. Крилової.

крашені циркульним орнаментом з червоною фарбою (рис. 2, 8—10)¹⁶.

5. У похованні № 1 Мелітопольського кургану знайдені два кістяних стержні довжиною 24 см з складнопрофільованим нижнім кінцем. До них належали дві пронизки, прикрашені «плетінкою», і колечко (рис. 2, 6—7)¹⁷.

6. Кістяна пронизка, прикрашена «плетінкою», знайдена у Херсонській обл., опублікована В. І. Гошкевичем¹⁸. Вона майже повністю відповідає описаним вище пронизкам Мелітопольського кургану (рис. 2, 11).

7. Круглий кістяний пасадний щиток діаметром 52 см походить з розкопок 1968 р. поблизу с. Любимівки під Каховкою (рис. 3, 7)¹⁹.

Зазначені предмети являють собою складові частини веретен грецького типу. Всі вони разом з веретенами з Куль-Оби, Олександропольського (камера XI) і Єлизаветівського курганів становлять значну серію.

Серед кістяних веретен, виявлених у скіфських могилах, виділяється знахідка А. Міллера. Щиток і пасадки його майстерно прикрашені різьбленим, а стержень має бронзовий навершник. Є він і на куль-обському веретені.

Фігурні навершники, як свідчать етнографічні паралелі, мали певне призначення. В цьому зв'язку цікаві аналогії XIX ст., наприклад веретено з Нормандії²⁰. Його складові частини — стержень з п'яти ланок, круглий щиток-пасадка і виточена

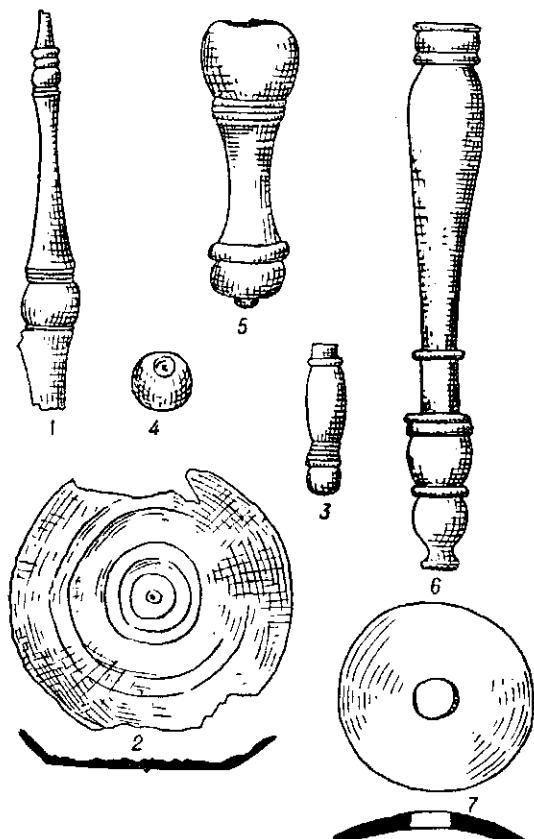

Рис. 3. Деталі кістяних веретен:

1—4 — Рижанківський курган; 5 — курган поблизу с. Рахматівка; 6 — Олександропольський курган (камера VI); 7 — курган поблизу Каховки.

рукоятка — свідчать, що протягом століть форма цього знаряддя праці майже не змінилася.

Верхній кінець нормандського веретена завершується невеликим гачком, що відігравав важливу роль під час сукання нитки. Пряля тримала веретено прямо, обертаючи і поступово витягуючи обома руками готову нитку. Як тільки воно торкалося долівки, готова частина нитки накручувалася на стержень, а кінець закріплявся за гачок. Після цього весь процес починається знову.

¹⁶ Розкопки О. І. Тереножкіна в 1965 р. Речі зберігаються в ІА АН УРСР.

¹⁷ А. І. Тереножкий, Е. Ф. Покровская. Отчет о раскопках скіфского кургана в г. Мелітополе в 1954 г.—НА ІА АН УРСР.

¹⁸ В. І. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон, 1903, табл. IV, рис. 22.

¹⁹ Отчет о раскопках Каховской экспедиции в 1968 г.—НА ІА АН УРСР.

²⁰ Nouveau Larousse illustré, t. 4. Paris, стор. 714.

Отже, навершники на куль-обському і єлизаветівському веретенах служили для закріплення нитки, виконуючи функцію гачка. Цим знаряддям праці користувалися жінки з різних соціальних верств суспільства. Прядінню приділяли значну частину часу не лише прості скіфянки, а й знатні жінки. Про це свідчить якість веретен: ті, що походять з рядових могил — прості, частіше дерев'яні, а найдені в більш багатих похованнях — грецького типу, виточені з кістки і прикрашені різьбленим. І нарешті, веретена жінок царського дому були творами мистецтва. Це витончені ювелірні вироби з дорогоцінних металів, подібні до веретена цариці з кургану Куль-Оба.

Э. В. ЯКОВЕНКО

«Скипетр царицы» из Куль-Обы

Резюме

Среди многочисленного инвентаря богатого скифского кургана Куль-Оба был найден серебряный, плакированный золотом предмет, известный как «скипетр царицы». Сопоставление его с другими подобными находками позволило выяснить, что это обычное веретено греческого типа. Одновременно было установлено, что аналогичные предметы из кости и металла, известные ранее как «предметы неясного назначения» во многих скифских комплексах, также являются частями веретен. Таким образом, автору удалось атрибутировать большую группу орудий труда, связанную с прядением и ткачеством.

Б. А. ШРАМКО

Точильні знаряддя скіфської доби

У ранньому залізному віці значно зменшується кількість кам'яних виробів та їх асортимент, тобто звужується сфера застосування каменю. Проте і в скіфський час, після засвоєння та широкого впровадження у господарстві заліза, у деяких випадках камінь був незамінним для виготовлення важливих знарядь. Зокрема, ніякий інший матеріал не мав такої різноманітної гами абразивних якостей, як різні породи каменю, і в той же час він був доступним, дешевим, давав змогу використати удосконалений протягом тисячоліть досвід обробки цієї сировини.

У пам'ятках лісостепової й степової Скіфії трапляються такі різноманітні кам'яні знаряддя: зернотерки, куранти, товкачки, ливарні форми, підпори для свердла та ін. У цій статті розглядаються точильні камені. На жаль, досі немає опублікованої праці, в якій наводилася б характеристика цих важливих дуже поширених інструментів, було б висвітлено призначення їх різновидностей та техніку виготовлення.

Усі відомі нам абразивні інструменти, знайдені на поселеннях та похованнях скіфського часу, можна поділити на чотири види: 1) універсальні точильні камені; 2) бруски для правки лез; 3) спеціалізовані точильні та шліфувальні камені; 4) великі шліфувальні плити. Вони були вироблені з пісковика, рідше з сланцю, шиферу й кварциту. Точильні камені першого типу дуже різноманітні за формою та розмірами (рис. 1, 1—4). Часто ці знаряддя являють собою правильні прямокутні бруски. Кінці їх нерідко заокруглені. Іноді ретельно оброблювалися тільки робочі поверхні: інші боки зберігали досить недбалі, злегка згладжені злами. Такі точила мають неправильні форми. Залежно від величини зерна абразивного матеріалу і міцності каменю вони призначалися

для різноманітних робіт — від грубої обдирки до заточки і тонкої доводки. Їх використовували для обробки не лише залізних виробів (чожів, сокир, списів та ін.), а й дерева і кістки.

Досить частими на поселеннях та в похованнях є бруски, призначенні головним чином для легкої правки і доводки загострених лез. Тому їх виробляли з різних, переважно дрібнозернистих порід. Розташування цих знарядь у багатьох похованнях і, зокрема, дуже чітке зображення

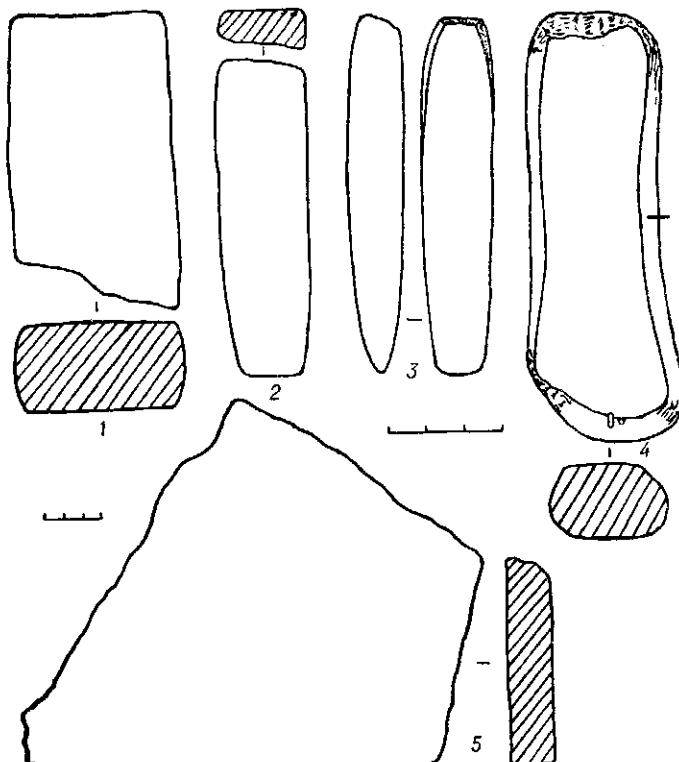

Рис. 1. Універсальні точильні бруски і шліфувальна плита:
1 — Басовське городище; 2 — Люботинське городище; 3 — курган № 8 у могильнику поблизу с. В. Гомольша; 4 — Східне Бельське городище; 5 — Західне Бельське городище.

на статуй з Тернівки¹ показують, що бруски носили на поясі. Саме тому з одного кінця вони мають отвір або жолобок для закріплення безпосередньо шнурка (ремінця) чи металевого кільця (рис. 2, 1, 10, 14, 16). Поперечний розріз брусків має форму кола, овала або прямокутника з заокругленими кутами. Нерідко вони сигароподібні.

На багатьох знаряддях чітко виявлені сліди однобічної спрацьованості, але є екземпляри й без слідів використання. М. П. Грязнов у зв'язку з цим висловив припущення, що бруски з отворами для підвішування — це амулети, а не інструменти². До амулестів він зараховує також брусков з кургану № 505 поблизу с. Броварки³, який має однобічну спрацьованість у середній частині (рис. 2, 2). Знаряддя сточене начебто не під час роботи, а внаслідок «сильного тертя навколо осі, завдяки чому спочатку прямокутний у розрізі бруск зробився овальним у середній

¹ Н. Г. Елагина. Скифские антропоморфные стелы Николаевского музея.— СА, № 2. М., 1959, стор. 189, рис. 4а.

² М. П. Грязнов. Так называемые оселки скифо-сарматского времени.— Исследования по археологии СССР. Л., 1961, стор. 142.

³ Державний Ермітаж, № Дн. 1932, 27/5.

частині»⁴. Як було з'ясовано при дослідженні іншого бруска з кургану № 505, сточепість на цьому звичайна, виробнича. Вона виникла від того, що рухи під час загострення якогось знаряддя спрямовувались вздовж ребра бруска. На це вказують і штрихи на камені, й форма утвореної виїмки, неглибокої у нижній і верхній частинах бруска, тобто саме там, де при загострюванні тиск був слабшим. Не можна вважати, що бруски тільки в окремих випадках мають сліди спрацьованості і що майже всі вони були знайдені в похованнях. Це спростовується багатьма знахід-

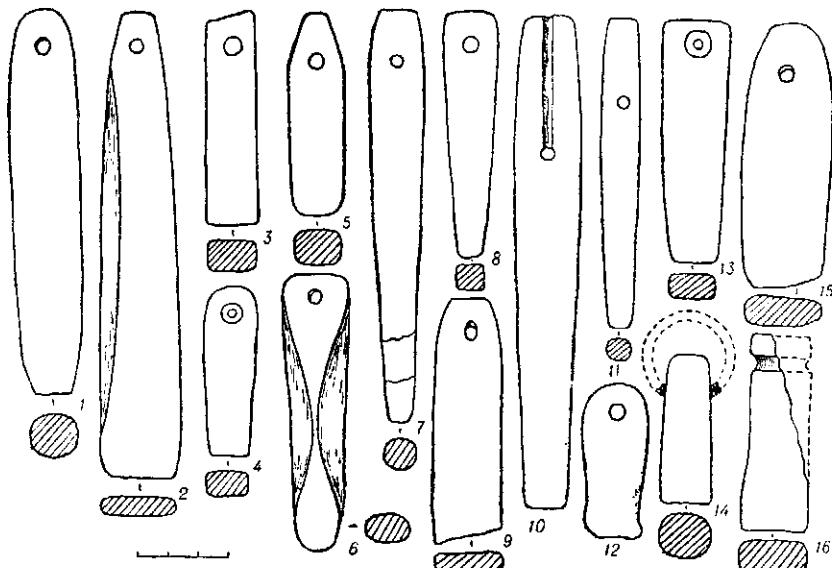

Рис. 2. Бруски для правки лез:

1 — Пастирське городище; 2 — курган № 505 поблизу с. Броварки; 3 — курган № 64 неподалік Яблунівки; 4, 6, 13 — Люботинське городище; 5 — курган № 484 недалеко від с. Плавинці; 7, 12, 14—16 — Східне Бельське городище; 8 — Книшевське городище; 9 — городище біля с. В. Гомольща; 10, 11 — курган № 3 з могильника Часті кургани.

ками, які навіть важко перелічити. Так, чіткі сліди, що виникли під час роботи, є на багатьох брусках, знайдених на Люботинському і Бельському городищах, у селищі неподалік с. Островерхівка (рис. 2, 6, 12, 15), у кургані № 10 могильника Часті кургани, поблизу м. Воронежа⁵, та ін. До речі, в тому самому могильнику один точильний брускок з отвором для підвішування був знайдений разом з іншими знаряддями виробництва (залізна сокира, тесло-мотижка, долото), які зовсім не свідчать на користь культового призначення цього бруска⁶.

На тих брусках, що походять з багатьох поховань скіфської знаті⁷, слідів спрацьованості немає, бо вони, як і прикрашена золотом зброя, були частинами парадного вбрання. Як відомо, в «царські» поховання разом з померлим клали найкращі речі, в тому числі й новий, ще не вживаний брускок.

За формою отворів і розміщенням потертих ділянок можна припускати, що камені підвішувалися на поясі двома способами. У першому випадку ремінець або шнурок проходив через отвір і петлю, охоплював верхню частину бруска, на якому для щільного прилягання ре-

⁴ М. П. Грязнов. Так называемые оселки..., стор. 142, прим. 4.

⁵ С. И. Замятин. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем.—СА, т. VIII. М., 1946, стор. 39, рис. 28; П. Д. Либеров. Памятники скифского времени на Среднем Дону.—САИ, вып. ДІ — 31, табл. 15, 19.

⁶ С. И. Замятин. Скифский могильник..., стор. 31.

⁷ М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов. Л.—Прага, 1965, табл. 212.

мінця іноді робився невеликий жолобок (рис. 2, 10). Другий спосіб полягав у тому, що один кінець ремінця проходив крізь отвір і зав'язувався вузлом, який і утримував бруск. Важко стверджувати, чи застосовувався у Скіфії спосіб прив'язування ремінця, простежений М. П. Грязновим на брусках з Мінусінської колекції. В цьому випадку під вузол підкладалася кругла шайба⁸. Воронкоподібні заглиблення з одного боку є на деяких екземплярах (рис. 2, 4, 13), але нелегко твердити, чи виникли вони внаслідок зношеності знаряддя під тиском шайби, чи зроблені павимисно для того, щоб вузол ремінця не дуже виходив назовні.

Значно рідше застосовувалися два інших прийоми підвішування брусків. При одному з них в отвір встромлялося проміжне кільце. Такий камінь з залишками залізного кільця був знайдений на східному укріпленні Бельського городища (рис. 2, 14). В другому випадку замість наскрізного створу, на верхньому кінці бруска робився кільцевий жолобок, призначений для утримання ремінної петлі. Уламок такого знаряддя трапився на тому ж укріпленні (рис. 2, 16).

На ряді лісостепових поселень були знайдені спеціалізовані типи точильних каменів, серед них можна виділити: 1) знаряддя для загострення швачок, шпильок, голок та ін.; 2) знаряддя для шліфування держаків стріл; 3) комбіновані точильні камені.

Спеціалізовані інструменти першого типу мають вигляд брусків іноді не зовсім правильної форми з дуже характерними слідами спрацьованості — конусоподібними жолобками, що повторюють форму робочого кінця шила (рис. 3, 1—2).

Населення Скіфії приділяло багато уваги виготовленню держаків стріл, поверхня яких повинна бути рівною та мати правильний круглий переріз. Знайдені залишки держаків показують, що їхня поверхня цілком відповідала вказаним вимогам і не була остаточно оброблена ножем, оскільки немає слідів від згладжування її прямим лезом. Рівність та гладкість досягались обточуванням абразивами⁹.

Точильні бруски для шліфування держаків стріл відрізняються від усіх інших тим, що мають рівні жолобки правильної напівциліндричної форми. Така робоча поверхня давала змогу рівномірно обробляти круглий у перерізі держак. Уламок точила цього типу, вироблений з пісковика жовтого кольору, був знайдений на Люботинському городищі (рис. 3, 3). Діаметр жолобка цього бруска був трохи більшим від діаметра держаків стріл бруска і дорівнював 5,5 мм¹⁰. На Люботинському городищі виявлено дуже цікавий точильний камінь комбінованого типу¹¹, призначений для загострювання швачок та шліфування держаків стріл (рис. 3, 4). Його також було виготовлено з пісковика. Це знаряддя має на поверхні жолобки як конічні, так і правильної напівциліндричної форми (більшого діаметра). Крім того, є також наскрізний отвір, що більш зручно для шліфування держаків.

Щодо великих шліфувальних плит, то воно трапляються порівняно рідко. Цим знаряддям намагалися надати прямокутної форми, але не дуже приділяли увагу ретельній обробці. Як зразок типового знаряддя можна вказати уламок великої шліфувальної плити з сланцю, знайдений на західному укріпленні Бельського городища (рис. 1, 5). Знаряддя має характерні сліди спрацьованості. Під час шліфування робоча поверхня змочувалася водою.

⁸ М. П. Грязнов. Так называемые оселки..., стор. 141, рис. 3, 5—6.

⁹ С. А. Семенов. Происхождение абразивной техники и ее значение в древнем хозяйстве.—КСИА АН СССР, вып. 86. М., 1961, стор. 5.

¹⁰ Діаметр держаків стріл з курганів № 406 в ур. Горячеве і № 486 поблизу Майдівки становив 5 мм, а з кургану поблизу Спасо-Преображенського монастиря — 4 мм (Державний Ермітаж, інвенгатор № Дн. 1903, 1850; 1932, 58; ДІМ, № 21033).

¹¹ Б. А. Шрамко. Нові дані про господарство племен скіфської епохи.—Вісник Харківського університету, № 17, іст. серія, вип. 1. Харків, 1966, стор. 75, рис. 3, 5.

Відомі знахідки дуже великих точильних плит у похованнях¹². Проте є підстави вважати їх зернотерками, а не точилами. Всі вони трапились у жіночих похованнях, хоч такі величезні точильні знаряддя¹³ зовсім не потрібні у жіночому побуті, де для загострювання готових металевих виробів цілком досить було б мати невеликий брускок універсального типу. Велика кам'яна плита правильної овальної форми з другого

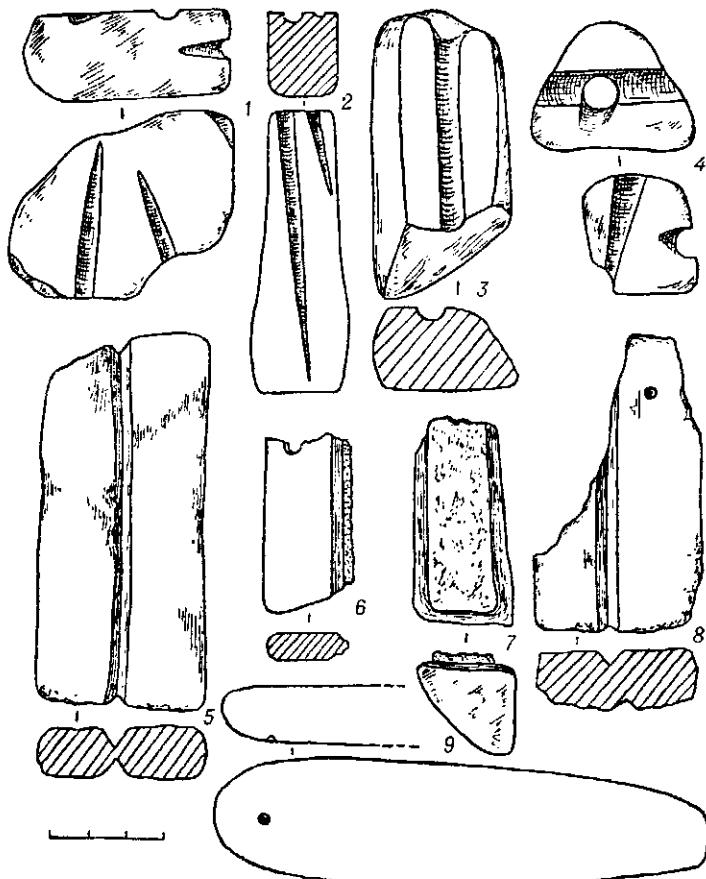

Рис. 3. Спеціалізовані точильні та шліфувальні камені, заготовки для брусків:

1 — городище поблизу с. В. Гомольша; 2—4, 6 — Люботинське городище; 5 — селище В. Гомольша 2; 7—9 — Західне Бельське городище.

склепу з жіночим похованням в одному з курганів поблизу с. Пастирське має характерну для зернотерок робочу поверхню, оброблену крапковою обивкою¹⁴.

Цікава технологія виготовлення точильних брусків, яка добре простояється завдяки деяким знахідкам напівфабрикатів. Так, на селищі скіфського часу неподалік городища, поблизу с. Велика Гомольша, було знайдено заготовку у вигляді майже прямокутного бруска, виготовленого з сірого сланцю (рис. 3, 5). Його довжина 9,8, ширина 4,4, товщина

¹² У кургані № 20 недалеко від Холодного Яру вона мала форму прямокутника з сторонами, що дорівнювали 4,5 та 33,5 см.

¹³ А. А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смеля, т. 1. СПб., 1887, стор. 70, 75; ИАК, вып. 14. СПб., 1905, стор. 11; Б. Н. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья, вып. 2. К., 1899, стор. 4. табл. XXXV, 700, та ін.

¹⁴ Там же.

1,5 см. З обох боків заготовка надпилияна, але потім її відкинули тому, що на боковій поздовжній стороні з'явилася глибока розколина.

Інша заготовка, виявлена на західному укріпленні Бельського городища (рис. 3, 8), спочатку також мала форму, близьку до прямокутної ($7,9 \times 4,5 \times 1,7$ см), і була надпилияна посередині з двох боків. Пізніше на одному кінці її було намічено отвір для свердління, а вже після цього зроблено спробу розламати заготовку по лінії попереднього поздовжнього надпилу на дві частини. Однак ця спроба виявилася невдалою, як можна судити з двох знахідок, що показують вдале відокремлення частин. Але воно були пошкоджені під час свердління отвору. Найбільш чітко це можна бачити на заготовці, що її було знайдено у господарській ямі № 68 на Люботинському городищі (рис. 3, 6). Бруск має неправильну форму ($4,8 \times 2,2 \times 0,8$ см), одне з поздовжніх ребер його заокруглене, а на другому з обох боків помітні сліди надпилювання для відокремлення заготовки від більшої грудки сланцю. На одному з торцевих кінців помітні сліди отвору для підвішування. Виріб залишився незакінченим, бо частина заготовки відламалася.

Аналогічну заготовку з рожевого сланцю було знайдено в зольнику № 33 на західному укріпленні Бельського городища (рис. 3, 7). Проте вона призначалася для виготовлення бруска, круглого у поперечному розрізі, а не плоского. Тому це знаряддя майже прямокутне у плані й трикутне у перерізі. З одного боку чітко помітні сліди надпилювання і нерівний злам у місці відокремлювання заготовки. Довжина її 5,6, найбільша ширина 2,6, а товщина — 2,7 см. Один з торцевих кінців виробу був, очевидно, зламаний під час свердління.

На основі цих знахідок можна встановити таку послідовність операцій в процесі виготовлення точильних брусків з отвором для підвішування: 1) надання заготовці форми, близької до прямокутника, методом обивки та грубого шліфування; 2) надпилювання її з обох боків; 3) позначення місця майбутнього отвору; 4) розламування заготовки по лінії надпилу; 5) свердління отвору; 6) остаточне формування виробу усуненням зайвих частин каменю; 7) остаточне шліфування поверхні.

Зрідка для виготовлення брусків використовувались овальні гальки (рис. 3, 9). У такому випадку обробка цілком зводилася до свердління отворів.

Технологія виготовлення універсальних брусків була більш простою, оскільки відкидалися операції, пов'язані з свердлінням. Щодо спеціалізованих знарядь для загострення швачок і шліфування держаків стріл, то їх форму і технологію виробництва можна вважати індивідуальними.

Б. А. ШРАМКО

Точильные орудия скифской эпохи

Р е з ю м е

Металлообрабатывающее ремесло в Скифии предполагало широкое использование абразивных материалов. Среди вещественных находок на городищах лесостепной полосы, как и в погребальных комплексах, известны разнообразные точильные и шлифовальные приспособления. Они изготовлены из песчаниковых и сланцевых пород камня и имеют форму либо больших плит, либо небольших брусков. Наблюдение над серией точильных камней Бельского и Люботинского городищ позволило проследить технологию их производства — выпилку, шлифовку и сверление тех экземпляров, которые подвязывались с помощью шнурков или металлических колец к поясу.

В. В. ІНОГДА

**Археологічні пам'ятки
 поблизу с. Радуль на Чернігівщині**

З 1958 р. учні Радульської середньої школи Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. провадять під керівництвом автора обстеження павкошишої території. Зібрані на поверхні ґрунту знахідки важливі, оскільки ця

Рис. 1. Схема розміщення пам'яток на околиці с. Радуль:
1 — с. Любеч, ур. Високе Поле; 2 — с. Любеч, ур. Пчелиця; 3 — с. Угловая Рудня; 4 — с. Радуль, ур. Круш; 5 — с. Радуль, садиба М. Погорілого; 6 — хут. Переділ. I — неоліт, II — бронза.

територія ще мало вивчена, особливо щодо ранніх діб — неоліту і бронзи. Тому виявлені матеріали значно доповнюють відомості про стародавню історію краю.

Обстежено територію від с. Радуль до с. Любеч униз по Дніпру і до с. Кам'янка — вверх по Дніпру (рис. 1). Подаємо короткий опис матеріалів.

С. Любеч, ур. Високе поле. За 4 км на північний схід від села, в зоні берега старого русла Дніпра, на видувах зібрано численні залишки — уламки ліпного посуду, заряддя і відщепи з кременю, дві кам'яні шліфовані сокири.

Найбільш ранні знахідки належать до пізнього неоліту. Це уламки товстостінного ліпного посуду, виготовленого з глини, в якій є домішки піску й кривавику, іноді рослинних волокон. Орнамент ямковий (рис. 3, 8), гребінцевий (рис. 3, 5, 7, 10; 2, 2, 5) або у вигляді великих підтрикутних наколів. Є фрагмент гострого денця, прикрашений неглибокими ямками. Один уламок горщика орнаментовано рядами окремих трикутних наколів і вертикальними відбитками («гусенички») (рис. 2, 7). З цією керамікою, можливо, слід пов'язувати знайдені тут же крем'яні ножі на великих пластинах і скребки (рис. 4, 5).

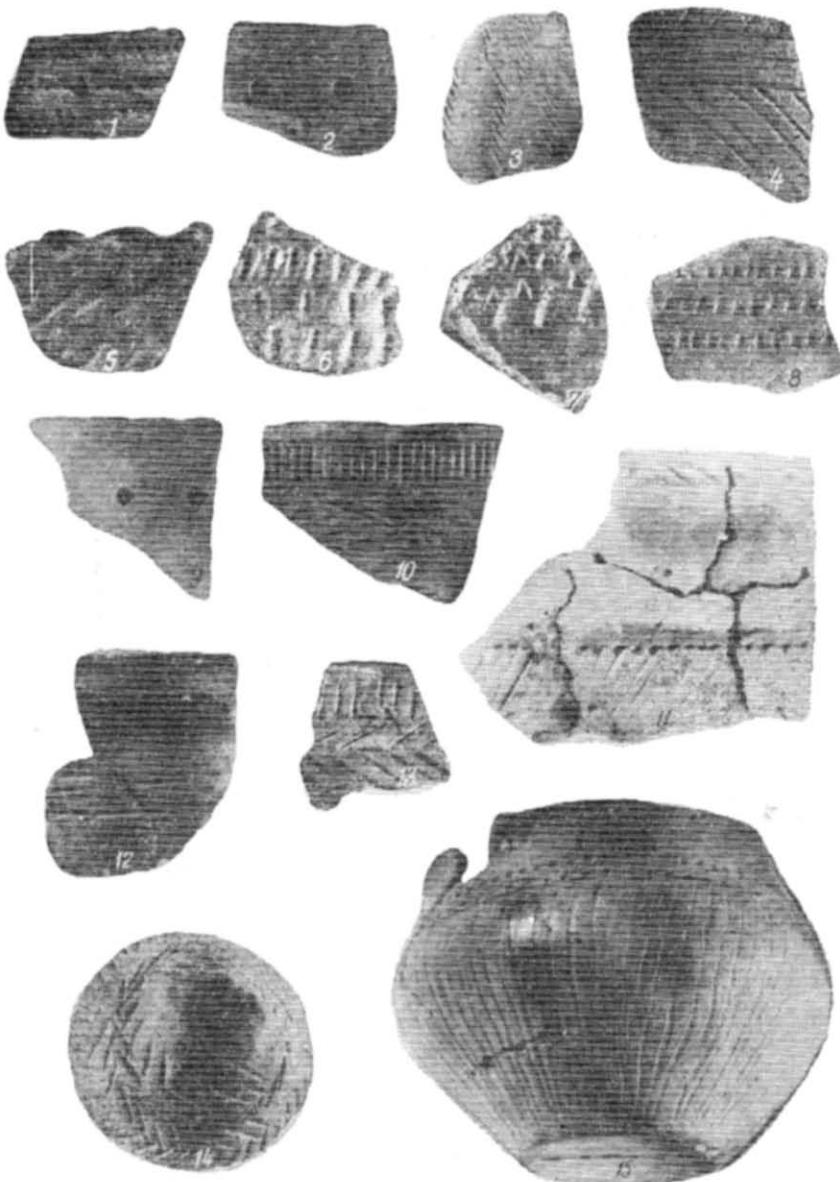

Рис. 2. Керамічні вироби:
1, 3, 4, 5, 15 — с. Углова Рудня; 2, 5, 7, 9, 12 — с. Любеч, ур. Високе Поле; 6, 10, 11 — с. Радуль, ур. Круш; 13 — хут. Передил; 14 — с. Любеч, ур. Пчелиця.

Кілька керамічних уламків, прикрашених прямим штампом з відбитками мотузка, як і дві кам'яні сокири, належать до середньодніпровської культури. Перша сокира — човноподібна за формуєю, довжиною 11,2 см, з правильною циліндричною втулкою діаметром 2,2 см і дещо звуженим обушком. Ширина леза 4,5 см (рис. 4, 9). Друга подібна до першої, але ширша в середній частині і має звужений обушок і втулку в формі зрізаного конуса (розміри останньої — 3×2,5 см). Довжина сокири 13 см (рис. 4, 11).

Серед знахідок тишінецької культури доби середньої бронзи є фрагменти тюльпаноподібних посудин, прикрашених прогладженими лініями (рис. 2, 12), відбитками штампа (так званий колючий дріт), пасічками і зубчастим коліщатком.

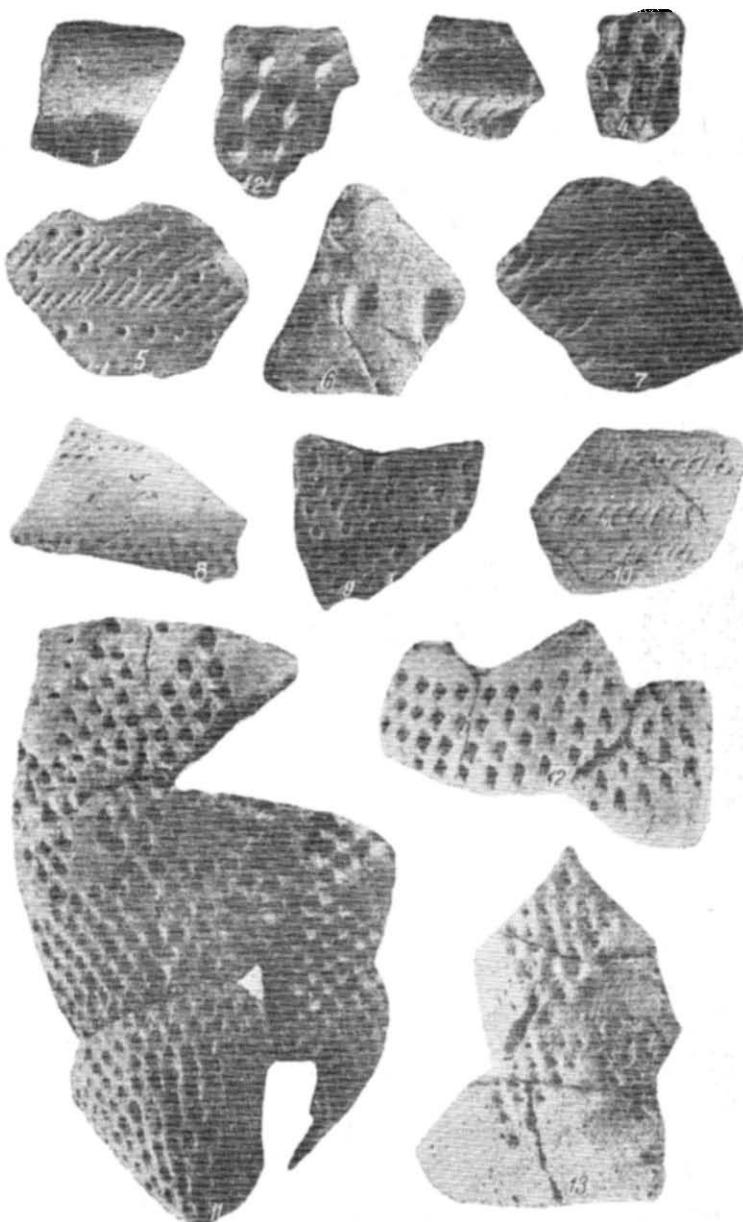

Рис. 3. Керамічні вироби:
1—3, 5, 9 — хут. Нереділ; 4, 5, 7, 8, 10 — с. Любеч, ур. Високе Поле; 11—13 — с. Радуль, садиба М. Погорілого.

З комплексом доби бронзи слід пов'язувати і два вістря до стріл. Одне з них — листоподібної форми з черешком. Вістря загострене тонкою віджимною ретушшю, його довжина 6, ширина 1 см, в перетині воно ромбоподібне. Довжина черешка 1, ширина — 0,4 см. Друге вістря трикутне за формуєю, з глибокою виїмкою в основі. Воно виготовлене з тонкої ноженоподібної пластини, оброблене віджимною ретушшю (рис. 4, 4).

С. Любеч, ур. Пчелиця. Це урочище розташоване між Радулем і Любечем, за 20 м ліворуч від дороги, на підвищенні біля старого русла Дніпра. Тут під час ремонту дороги в зруйнованому культурному шарі було знайдено уламки посуду й крем'яні предмети.

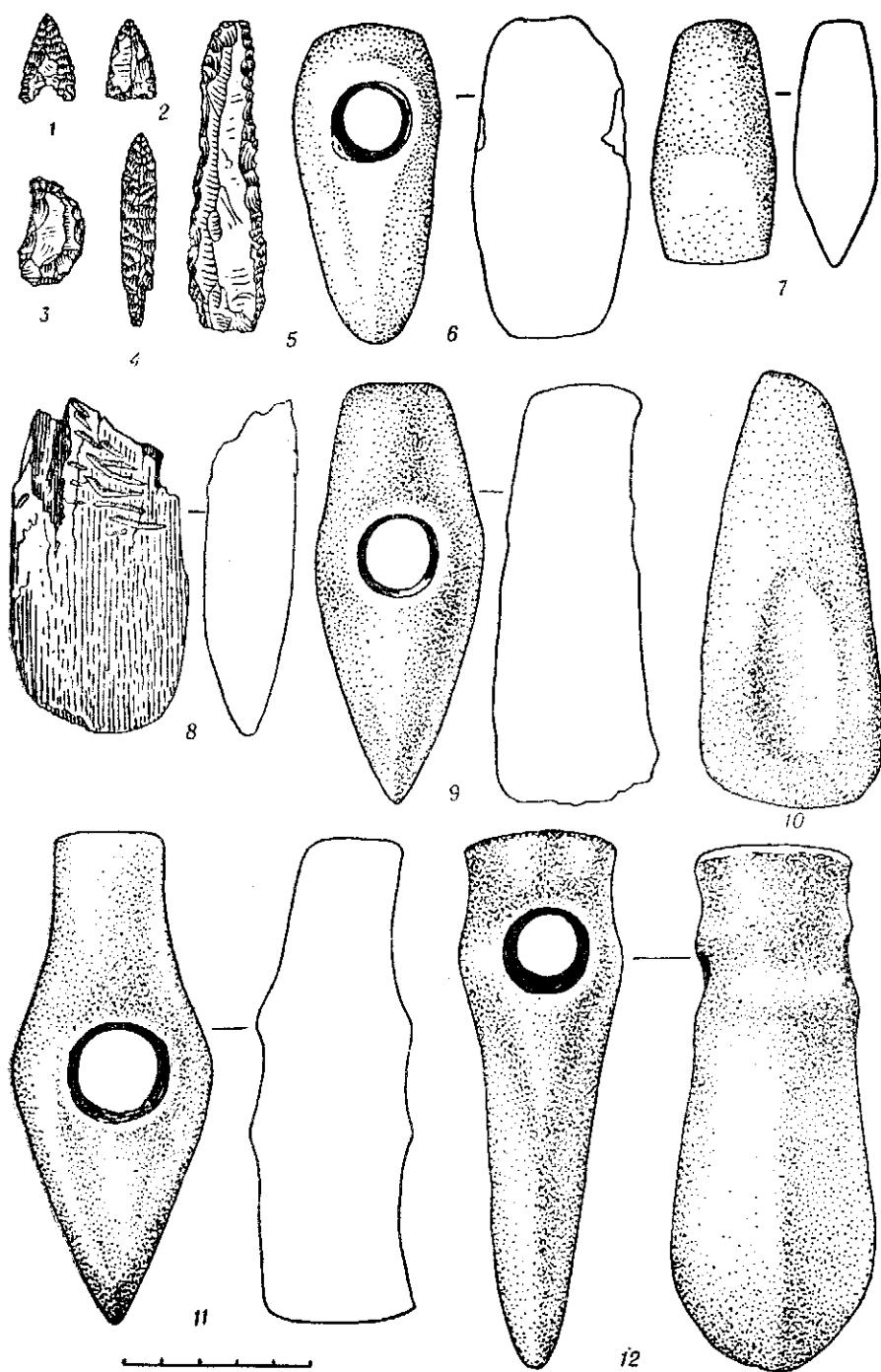

Рис. 4. Крем'яні, кістяні та кам'яні знаряддя:

1, 2, 7, 8 — с. Радуль, ур. Круш; 3, 6, 10 — хут. Передл; 4, 5, 9, 11 — с. Любеч, ур. Високе Поле; 12 — с. Радуль.

Крем'яні знаряддя представлені скребками, проколками, пластинками і вістрями до стріл з виділенним черешком.

Найбільш рання кераміка на цьому пункті — пізньонеолітична типу Рудні. Це уламки товстостінного посуду з домішками в глині піску і кривавику, прикрашеного ямковим орнаментом, який займає тільки верхню частину посудин. Ямки нанесено поставленою під кутом до поверхні порожньою трубочкою, можливо пташиною кісткою (рис. 5). Тут

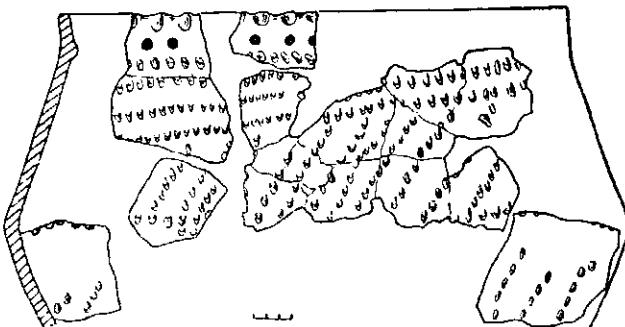

Рис. 5. Графічна реконструкція глянної посудини з місцезнаходження поблизу с. Любеч в ур. Пчелиця.

же знайдено коніче пряслице, виготовлене з такої самої глини, що й посуд. Пряслице прикрашено тонкими врізними лініями (рис. 2, 14).

Пізніша кераміка належить до тшцінецької культури доби середньої бронзи.

С. Угрова Рудня. За 2 км на північ від села, на північно-західному схилі 5—6-метрового підвищення у заплаві Дніпра, серед боліт і лісів, зібрано знахідки різних археологічних епох — кремінь, уламки посуду, бронзові шпильки, дрібні кальциновані кістки людського черепа.

Виділяється найбільш давня група тонкостінної неолітичної кераміки, в глині якої є пісок і рослинні домішки. Вона орнаментована вертикальними рядами тонких гребінцевих відбитків (рис. 2, 3). З цим посудом, очевидно, пов'язуються крем'яні мікролітичні знаряддя, зокрема невеликі скребки і пластини.

Пізньонеолітичний посуд — товстостінний, з домішкою в глині піску і кривавику, зі споду згладжений дрібнозубчастим гребінцем (рис. 2, 1, 4, 8).

До тшцінецької культури доби середньої бронзи належать знайдений цілий горщик (рис. 2, 15) і фрагменти другого, подібного до нього. Те, що горщик добре зберігся, а також знахідки тут численних людських кальцинованих кісток дають можливість припустити наявність поховання названої культури чи навіть могильника.

С. Радуль, ур. Круш. На південь від селища, серед болота Фролове, тягнеться дюна. На її найвищій частині (2—3 м над болотом), на площі 500×400 м траплялися уламки посуду й кремінь. Із зібраних тут знахідок найбільш давніми є неолітичні. Це уламки посуду з ямково-гребінцевою орнаментацією, крем'яні скребки на кінцях пластин, пластини і відщепи.

До пізнього часу неоліту належать кілька фрагментів товстостінного посуду, орнаментованого рідкими ямками (рис. 5) або великими «гусеничними» вдавленнями (рис. 2, 6) і подібного до посуду Рудні та Пчелиці. Деякі крем'яні знаряддя, можливо, слід пов'язувати з посудом цього типу, зокрема пожі на пластинах зі «струменистою» ретушшю по краях і два вістря до стріл підтрикутної форми з прямою і увігнутою основою (рис. 4, 1, 2).

Є фрагмент тонкостінного горщика середньодніпровської культури, прикрашений відбитками прямого штампа і заштрихованими трикутниками (рис. 2, 10).

Доба середньої бронзи представлена уламками посуду тишінецької культури, виготовленого з глини із домішкою жорстви і прикрашеного прогладженими ліпіями, валиками, насічками (рис. 2, 11), а також відбитками зубчастого штампа в «ялинку». З добою бронзи пов'язується сокира-молот (рис. 4, 7).

Біля дюни, на болоті, знайдено лезову частину кістяної вислообушеної сокири (рис. 4, 8).

С. Радуль, садиба М. С. Погорілого. Цей пункт цікавий тим, що дає чистий комплекс неоліту ямково-гребінцевої кераміки на Дніпрі.

Тут трапилися уламки трьох горщиків з домішками піску і кривавику в глині (рис. 3, 11—13). Зсередини і ззовні вони добре згладжені спочатку зубчастим штампом, а потім м'яким предметом, подекуди до легкого бліску. Від одного горщика зберігся фрагмент верхньої частини. Орнамент на ній — у вигляді горизонтальних зон, заповнених ромбоподібними ямками, які чергуються з зонами без орнаменту (рис. 2, 12). Від другого горщика, гостродонного, збереглося тільки денце з частиною прилеглих до нього стінок. Саме денце вкрите неглибокими ямками, нанесеними паличкою, обмотаною шнуром, так що окреслюється стільниковий візерунок. Вище ямки утворюють широку смугу зигзага (рис. 3, 11).

Хут. Переділ. За 2—3 км на південний схід від хутора, на дюнах в заплаві Дніпра, зібрани знахідки на площині 600×700 м. Це крем'яні і кам'яні предмети, уламки посуду, що належать до різних археологічних епох і культур.

Найдавніші матеріали походять з пізнього неоліту. Серед них — уламки посуду і крем'яні знаряддя. Глина з домішками піску і трави, орнамент — ямково-гребінцевий і у вигляді наколів, що йдуть з відступами. На одному фрагменті — відбитки шнура. Є уламок горщика з невисокими лійчастими вінцями. На другому фрагменті вінець — сліди вертикальних розкосів гребінцем.

Неолітична кераміка цього пункту дуже близька до кераміки поселення в ур. Ліс, поблизу с. Мніове, нижче по Дніпру, яка датується третьою четвертю III тисячоліття до н. е.¹ Наше місце знаходження, очевидно, належить до цього ж часу.

З пізньонеолітичною керамікою, імовірно, пов'язується знайдене тут кам'яне шліфоване долото з жолобкуватим лезом (рис. 4, 10).

Переважна частина матеріалу, зібраного поблизу хут. Переділ, — пам'ятки середньодніпровської культури. Тут є уламки тонкостінного горщика, прикрашеного відбитками прямого штампа в «ялинку» (рис. 2, 13) і три кам'яні шліфовані сокири (рис. 4, 6), дві з яких поламані. Серед 20 крем'яних предметів — два невиразних нуклеподібних уламки, чотири відщепи, 11 пластин, деякі з них підретушовані по краях. Два скребки на невеликих відщепах, один має серповидну форму (рис. 4, 3) і міг використовуватися як скребок або струг. З короткої і масивної пластини зроблено відтискувач. Одне вістря стріли, трикутне за формою, виготовлене з уламка верхнього кінця пластини. Край і основа вістря оброблені загострюючою ретушшю.

Решта знахідок — уламки ліпного посуду — належать до тишінецької та багатоваликової культури доби середньої бронзи.

Слід зазначити окрім випадкову знахідку — кам'яну пліфовану сокиру, знайдену поблизу с. Радуль. Сокира має короткий, добре виділений обух з невеликим потовщенням навколо втулки. Робоча частина — листоподібної форми з ребром посередині (рис. 4, 12). Подібна до неї

¹ В. И. Митрофанова. Позднесолитическое поселение в урочище Лес близ с. Мніово на Черниговщине.— Древности Белоруссии. Минск, 1966, стор. 68—78.

сокира з кургану № 11 в ур. Мошка неподалік с. Ходосовичі Рогачівського р-ну Гомельської обл.²

Отже, на відрізку лівого берега Дніпра, від Любеча до Кам'янки, виявлено найбільш давні місцезнаходження неолітичної доби. Ранній етап неоліту становлять пам'ятки струмельського типу (Радуль — збір Г. Махура, Угловая Рудня), а пізній — матеріали культури ямково-гребінцевої кераміки (садиба М. Погорілого, хут. Переділ, ур. Пчелица).

Багато представлена на цій території доба бронзи: пам'ятками середньодніпровської, а пізніше — тищінецької культури.

В. В. ИНОГДА

Археологические памятники в окрестностях с. Радуль на Черниговщине

Резюме

С 1958 г. ученики Радульской средней школы под руководством автора начали проводить систематическое обследование окрестностей села. Они открыли шесть местонахождений возле сел Коробки, Угловая Рудня, Новоселки, Радуль, хутора Передел, на которых собраны материалы различных археологических эпох.

Наиболее древние находки относятся к неолиту, представленному памятниками струмельского типа (Радуль, Угловая Рудня) и ямочно-гребенчатой керамикой (усадьба Н. Погорелова, хут. Передел, с. Любеч — ур. Пчелица). Особенно ярко на этой территории представлена эпоха бронзы: памятники двух культур — среднеднепровской (Радуль, Передел, Любеч — Высокое Поле) и тищинецкой (Любеч — Высокое Поле и Пчелица, Угловая Рудня, Радуль, Передел).

М. А. ПЕЛЕЩИШИН

Пізньотрипільське поселення у верхів'ях Горині

Північно-західні периферійні пам'ятки трипільської культури у верхів'ях Горині і межиріччі Горині й Стиру до недавнього часу майже не досліджувались. В літературі були лише згадки про окремі пізньотрипільські поселення у південній частині Ровенської і північній частині Тернопільської областей, відкриті розвідками у селах Жорнів, Листвин, Костянець, Могиляни Ровенської обл., Бодаки та інших на Тернопільщині¹. Лише в останні роки вивченням пізньотрипільських пам'яток на цій території приділено більше уваги. Так, у 1967 р. досліджувалося поселення поблизу с. Костянець, де перші розвідувальні розкопки проведено 1947 р.²

¹ И. И. Артеменко. Неолитические стоянки и курганы эпохи бронзы близ с. Ходосовичи Гомельской области БССР.— Памятники каменного и бронзового века. М., 1964, стор. 43.

² Ю. М. Захарук. До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою.— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 2. К., 1959, стор. 54—72; М. А. Пелещишчин. Нові матеріали до археологічної карти Волині.— Там же, вип. 3. К., 1960, стор. 140; А. Супкаловский. Osiedle kultury trypolskiej w Bodakach nad Ногунием.— WA, t. XXXIV, z. 2. Warszawa, 1969, стор. 221—227.

³ Н. А. Пелещишчин. Раскопки у с. Костянец на Волыни.— Археологические открытия 1967 года. М., 1967, стор. 199; И. К. Свешников. Розкопки в с. Костянец на полі Лиственщина.— АП, IV. К., 1952, стор. 131—139.

В 1969 р. велись дослідження на поселенні біля с. Лози Збаразького р-ну на Тернопільщині³.

Пам'ятка розташована безпосередньо за східною межею с. Лози, на західній частині високого пасма, що тягнеться зі сходу на захід вздовж лівого берега р. Горині. З півдня воно обмежене долиною ріки, зі сходу і заходу — ярами, на півночі переходить у горбисту місцевість, типову для Волино-Подільського плато. Схили пасма, висота якого понад 50 м

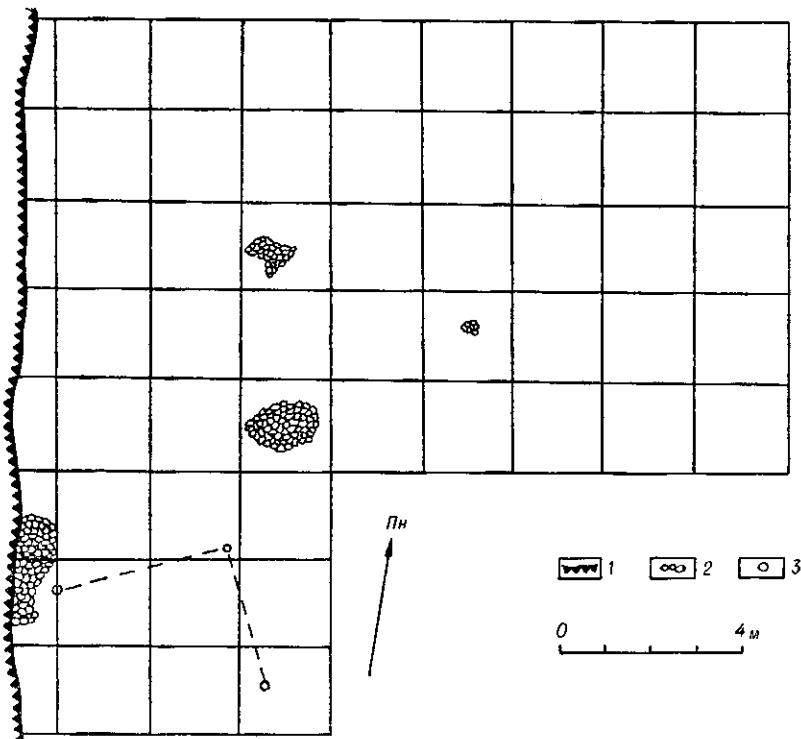

Рис. 1. Загальний план розкопу 1 на пізньотрипільському поселенні поблизу с. Лози:

1 — край кар'єру; 2 — глиняні випалені площасти; 3 — ями від стовпів.

над рівнем долини, досить круті, терасоподібні. На місці поселення в давньоруський час виникло городище, укріплене валом і ровом з боку поля. За місцевістю і нині збереглася назва «Городище» (Зимний город). На жаль, значну його частину, що досить щільно прилягала до західного схилу, зруйновано відкритим тут в останні роки кар'єром. Розкоп (232 м²) було закладено поруч з кар'єром * і простежено його стратиграфію. Зверху, до глибини 0,4—0,5 м від сучасної поверхні, залягав структурний чорнозем, під яким наявний коричнево-сірий суглинок. Нижче, у стінці кар'єру, — потужні шари вапняку й крейди з численними крем'яними конкреціями (рис. 1). Другий невеликий розкоп (60 м²) був зкладений за городищем, поблизу південного схилу. Уже на першому штиху тут виступив коричнево-сірий суглинок.

Культурні залишки залягали у чорноземі та на межі чорнозему і суглинку. В першому розкопі на глибині 0,3—0,4 м від сучасної поверхні відкрито кілька невеликих глиняних площастих. Площастика № 1, розташована біля кар'єру, значною мірою зруйнована. Частина, що збереглася,

³ Поселення обстежив в 1968 р. В. П. Савич.

* На дослідженій площі городища виявлено лише кілька фрагментів давньоруської кераміки та окремі вироби пізньопалеолітичного часу.

являла собою приблизно рівний суцільний шар добре випаленої глини товщиною 8—10 см. Верхній прошарок потрісканий, ймовірно, від дії вогню. Трапились тут окремі вуглинки і фрагменти пізньотрипільської кераміки.

Друга площацка, виявлена за 5 м на північний схід від попередньої, була невелика і мала приблизно овальну форму ($1,55 \times 1$ м), а третя, відкрита на відстані 3,2 м на північ від другої, збереглася лише частково. Крім того, виявлено залишки ще одної, майже повністю зруйнованої площацки.

За технікою спорудження площацки не відрізняються між собою. Привертає увагу та обставина, що майже поруч знайдено основну кількість культурних залишків у вигляді уламків посуду, глиняних пряслиць, крем'яних знарядь тощо. Очевидно, це залишки долівок наземних жител, де були вогнища чи печі. Відсутність поблизу господарських ям, а також ямок від стовпів, можливо, вказує на досить легку наземну конструкцію будівель. Про те, що вони споруджувалися на стовпах, свідчать відкриті біля площацки № 1 три ямки діаметром близько 0,4 і глибиною 0,7 м від поверхні, розташовані під прямим кутом на відстані 3,2—3,6 м одна від одної.

Культурні залишки, виявлені на дослідженні частині поселення, складаються з уламків посуду та інших глиняних виробів, крем'яних знарядь праці та відходів крем'яного виробництва. Звертає на себе увагу відсутність остеологічного матеріалу і виробів з кісток, що, очевидно, пояснюються особливостями групу.

Серед крем'яних знаходок переважають відходи виробництва, зокрема відщепи. Виявлено також кілька довгастих конічних нуклеусів. Особливо часто траплялися різноманітні відбійники, здебільшого округлі з численними дрібними ямками від ударів. Діаметр їх досягає 10 см. Деякі відбійники мають плоско-овальну форму з двобічно оббитими краями (рис. 2, 22). Крем'яні знаряддя виготовлялися з місцевої сировини, яку добували, ймовірно, у заглибленнях, що утворилися від розмивання верхніх шарів ґрунту на схилах пасма. Характер залягання крем'яних відходів виробництва вказує на епізодичний характер виготовлення знарядь залежно від потреб; що ж до слідів існування майстерень, то їх на дослідженні площи не виявлено.

Серед крем'яних виробів найбільш поширеними були ножі і скребки. Ножі виготовлялися переважно на довгих триграниціх пластинах (13—16 см), краї яких оброблені ретушшю і відполіровані від ужитку (рис. 2, 8, 13—17). Заглиблення на кінцях окремих з них свідчать, що вони вставлялися в оправу і могли використовуватися як серпи (рис. 2, 15, 16). Нерідко за ножі правили пластини без ретуші. Більш масивні пластини — заготовки оброблялися дрібними сколами на поверхні (рис. 2, 15, 17).

Серед скребків є виготовлені на відщепах і на пластинах. Перші мають заокруглений робочий край, оброблений ретушшю (рис. 2, 1—4), а серед інших можна вирізнити кінцеві (рис. 2, 9), з круговою ретушшю (рис. 2, 12) і ножі-скребки (рис. 2, 5—7, 10, 11).

Досить численну групу знарядь становлять сокири (близько 20), зокрема наявні заготовки у різний стадії виготовлення (рис. 2, 20, 21), однак більшість сокир пошкоджена від вживання. Серед них є масивні, майже квадратні у розрізі, з деяко звуженим заокругленим лезом. Довжина їх досягає 13, товщина — 3,5 см (рис. 2, 19). Кілька сокир виділяється більш старанною обробкою. Вони тонкі, прямокутні в розрізі, з розширеною лезовою частиною. Довжина однієї пайкраще збереженої сокири становить 12,2 см (рис. 2, 18). Сокири, як правило, мають шліфоване лезо і прилезову частину. Певні типологічні відмінності не є випадковими, різні види цих знарядь мали конкретне господарське призначення. Слід зазначити, що подібні до описаних типи крем'яних виробів

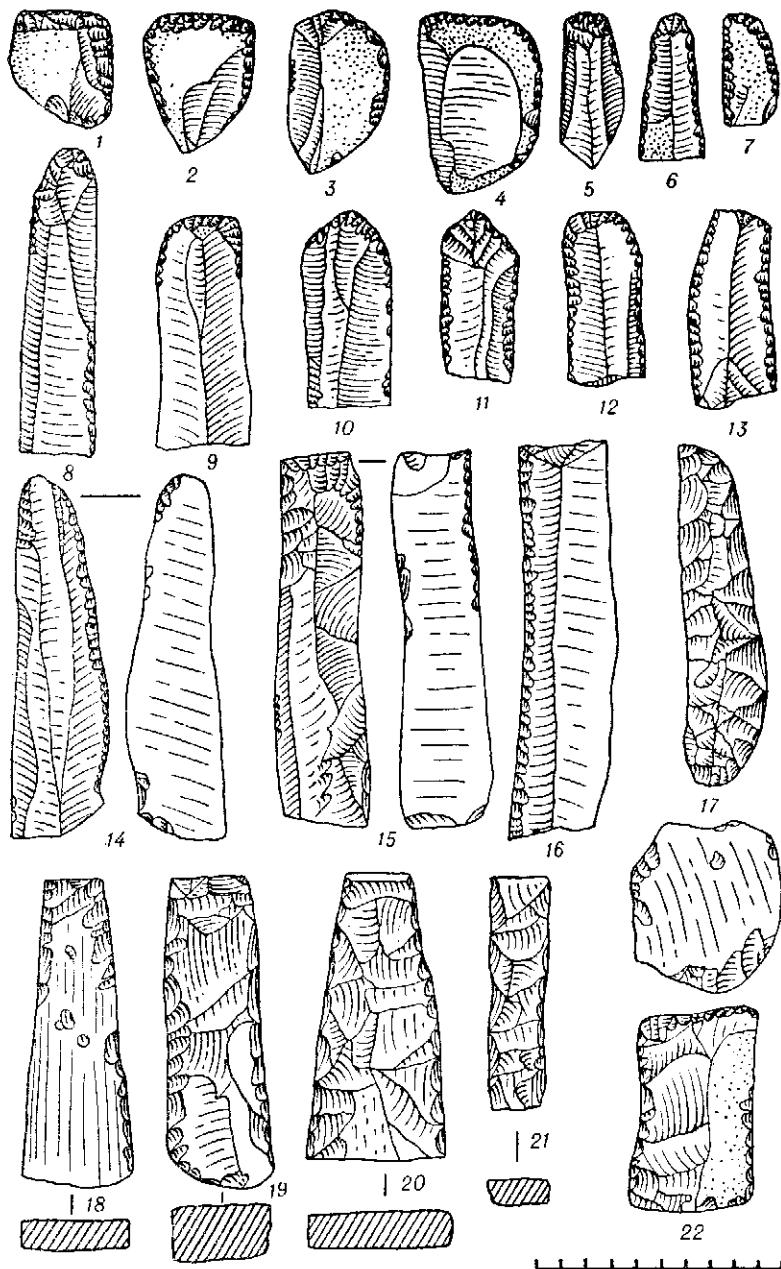

Рис. 2. Крем'яні вироби (1—22).

характерні як для пізньотрипільських племен Волині і Подністров'я, так і для інших культур доби пізнього енеоліту на суміжних територіях, наприклад культури лійчастого посуду.

Майже весь посуд виготовлений з глини, яка має значну домішку шамоту й піску, але кількість цих домішок та їх співвідношення у різних посудинах неоднакові. Випалені вони порівняно добре, поверхня коричнево-сірого кольору, згладжена, а в окремих посудинах покрита червоним ангобом. Основними видами керамік є горщики, амфори і миски. Більшість горщиків має опуклі стінки, високу шийку та плавно відігнуті вінця. Орнамент їх скромний — у вигляді скісних загиблень по краю

вінець, рідше — також горизонтального рядка округлих, овальних ямок під шийкою разом з кількома наліпними виступами-гудзиками (рис. 3, 2, 3, 5, 13). Подібні горщики відомі майже на всіх пізньотрипільських поселеннях Волині, Подністров'я та інших районів. Як певну місцеву своєрідність можна зазначити відсутність шнурового орнаменту, яким часто прикрашенні посудини з інших поселень.

Знайдено, крім того, окремі горщики інших типів. Так, кілька великих посудин з широкою шийкою мали слабо опуклі стінки та невиразні низькі, злегка відігнуті вінця, діаметр яких становить близько 40 см (рис. 3, 12). Інший малий горщик має слабо опуклі стінки та прямі вінця (рис. 3, 10). Подібні посудини поки що невідомі на інших поселеннях Західної Волині. У зв'язку з цим можна припустити, що разом з широко розповсюдженими формами кераміки подекуди виготовлялися у невеликій кількості і місцеві її форми.

Нечисленними є уламки амфор з двома вухами на пайбільшій опуклості тулуба. Вуха дугоподібні або пілпрямокутні з горизонтальним отвором, іх верхня частина інколи має два виступи-гудзики (рис. 3, 6, 8). Близькі за формою амфори характерні для різних груп пізньотрипільських пам'яток, зокрема горбдського типу, на Волині⁴.

Для керамічного комплексу поселення досить характерні миски різної форми. Провідним типом є невеликі миски-чаші з малим дном, опуклими стінками та нахиленою до середини верхньою частиною. Діаметр вінець 18—26 см (рис. 3, 1, 11). Деякі виготовлені ретельно, поверхня покрита темно-коричневим ангобом. Інший тип являють собою уламки кількох мисок з сильно розхиленими, злегка опуклими сінками та прямим краєм. Вони прикрашені по краю, а також безпосередньо під ним округлими або чотирикутними штампованими заглибленнями. На поселенні виготовлялись і глибокі конічні миски великих розмірів (рис. 3, 9). Незважаючи на різноманітність форм, всі вони є одночасним явищем, хоч і мали, безперечно, конкретне призначення. Аналогічні посудини були поширені на ряді пізньотрипільських поселень Волині, у Придністров'ї, Південному Побужжі та інших районах. Так, чаші із загнутим до середини краєм відомі серед знахідок з Костянця, Городська, Нової Чорторії та інших пам'яток на Волині, Звеничина на Подністров'ї⁵. Близькі за формою конічні миски виступають на деяких поселеннях культури лійчастого посуду, наприклад у Лежниці⁶.

Привертають увагу уламки кількох посудин з широкою шийкою і горизонтальними сильно відхиленими назовні потовщенями вінцями. Поверхня їх покрита коричневим ангобом, діаметр вінець 40 см (рис. 3, 4). Ці своєрідні вироби вказують на деякі особливості керамічного комплексу поселення. Мініатюрний посуд представлений лише однією знахідкою. Від посуду з відмуленої, без штучних домішок глини знайдено лише уламки, ймовірно, кількох чаш та невеликої кулястої амфорки з низькою прямою шийкою і вушками — виступами на верхній частині тулуба. Висота її 10, діаметр дна 6, вінець — 6,3 см (рис. 3, 7).

Численну групу керамічних виробів становлять пряслиця (15 екземплярів), виготовлені з глини, яка має домішки шамоту й піску. За формою вони поділяються на біконічні з виразно зазначенім або з округленим ребром (рис. 4, 1—4, 6, 9, 11, 12, 14) та конічні з рівною чи злегка заглибленою основою (рис. 4, 5, 7, 8, 10, 13). Окремі з них прикрашенні ямками, що утворюють одну-две концентричні лінії (рис. 4, 1, 7, 11).

⁴ М. М. Шмаглій. Кераміка поселень горбдського типу.— Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 26—29.

⁵ Фонди відділу археології ІСІІ АН УРСР (Львів); М. М. Шмаглій. Кераміка..., стор. 29—30.

⁶ М. А. Пелешин. Поселення культури лійчастого посуду біля с. Лежниці на Волині.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 149, рис. 3, 4.

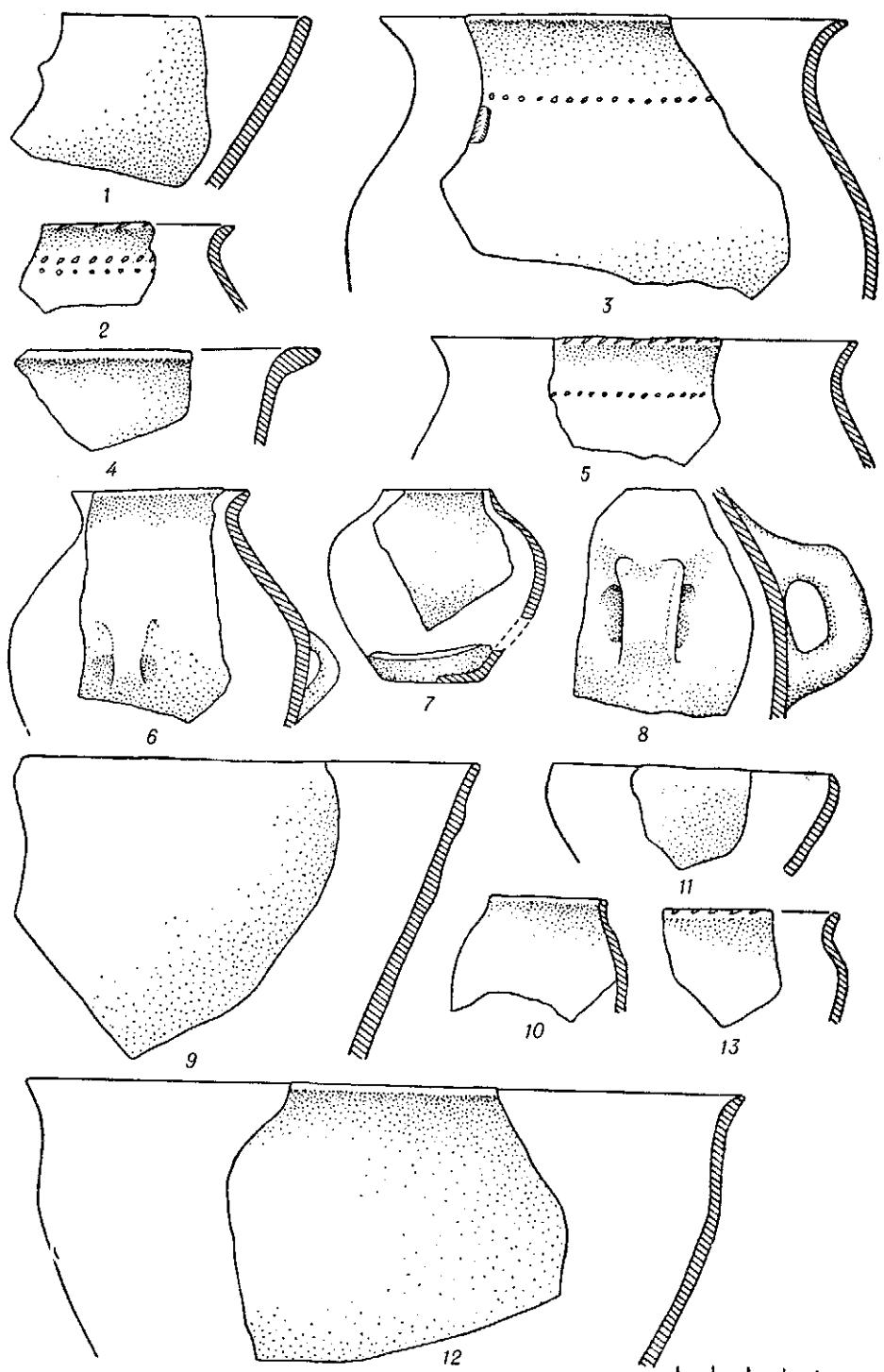

Рис. 3. Посуда (1—13).

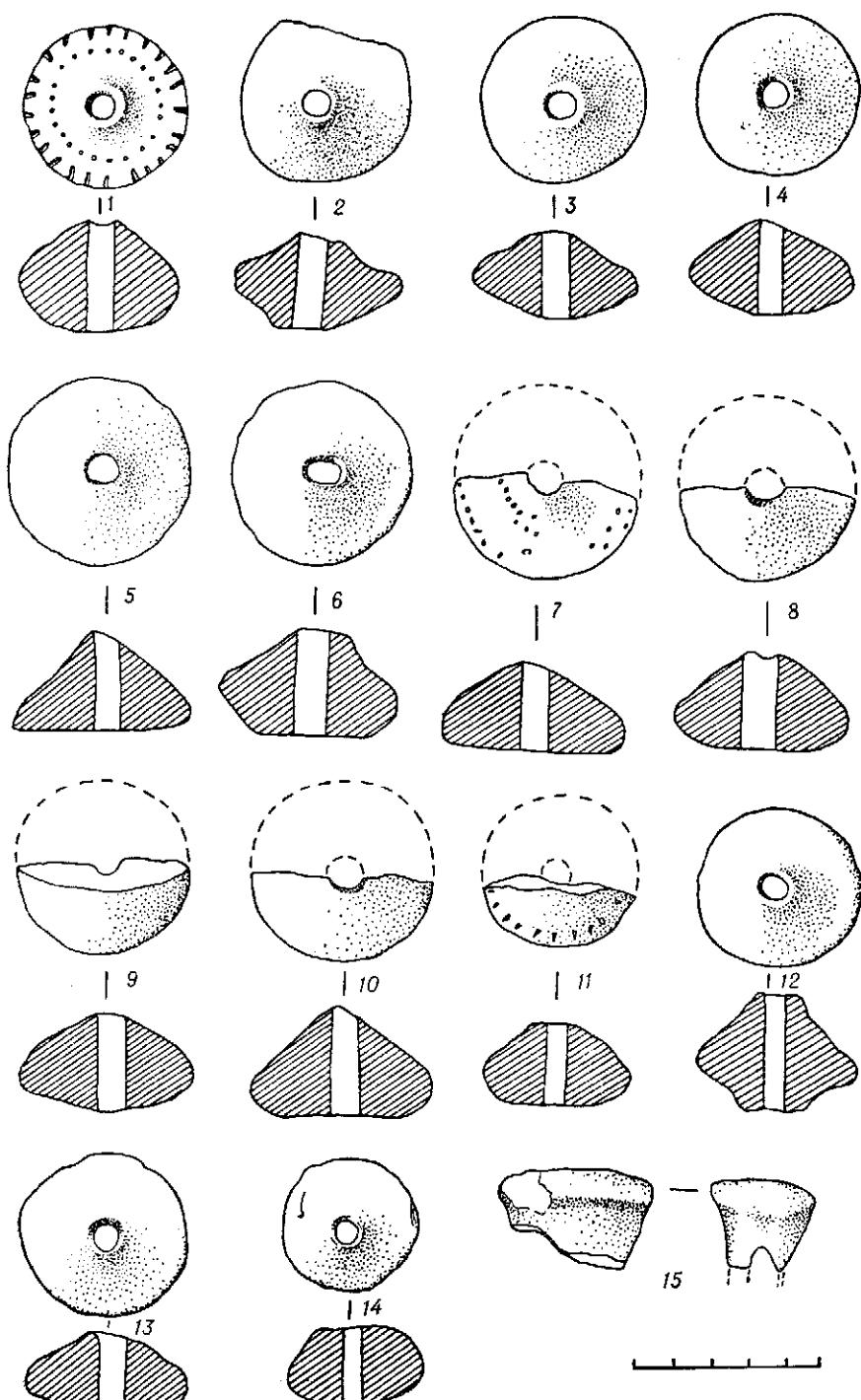

Рис. 4. Глиняні праслиця (1—15).

До рідкісних виробів з глини належать уламки двох сокирок з відлієм розширеним обушком та отвором у середній частині (рис. 4, 15). За складом глинняного тіста вони аналогічні посудові, що дає підстави говорити про їх місцеве виготовлення. До цього часу на території України подібні сокирки були знайдені на пізньотрипільських поселеннях у Новій Чорторії і Троянові на Східній Волині⁷. Значно ширше розповсюдження ці оригінальні вироби мали у західних сусідів пізньотрипільських племен — у посів культури лійчастого посуду в Західному Побужжі та суміжних районах Південної Польщі⁸. Це свідчить про те, що в ідеологічних уявленнях носіїв обох культур на Волині були певні спільні риси, обумовлені приблизно однаковим рівнем соціально-економічного розвитку, а також їх взаємозв'язками.

На дослідженні площі не зустрічалось знахідок антропоморфних і зооморфних фігурок. Важко погодитися з думкою, що це випадковість. Мабуть, виготовлення фігурок та їх застосування не мали такого поширення, як на попередніх етапах.

Наведені факти дають підставу для висновку, що Лозівське поселення належить до найбільш пізніх пам'яток трипільських племен типу Звенячин на Подністров'ї, Городськ та деякі інші на Волині. Наявних матеріалів недостатньо для характеристики господарства, соціальних відносин та інших сторін життя місцевих мешканців. Крім землеробства і скотарства, які були основою господарства, важливе місце займали виготовлення знарядь праці з кременю, прядіння і ткацтво, керамічне виробництво. Зіставлення матеріалів з поселень поблизу сіл Лози та Бодаки (останнє може бути орієнтовно віднесене до рубежу середнього і пізнього Трипілля) наочно показує, як трипільська культура, в першу чергу внаслідок внутрішніх причин, змінювала своє обличчя. Різниця в керамічному матеріалі обох поселень настільки очевидна, що розглядати їх як послидовні етапи в існуванні однієї групи населення важко. Можливо, що згодом у верхів'я Горині проникли нові групи пізньотрипільського населення з суміжних районів.

Таким чином, наявні матеріали є новим джерелом для вивчення господарства, культури та побуту пізньотрипільських племен на межі Поділля і Західної Волині.

Н. А. ПЕЛЕЩИШИН

Позднетрипольское поселение в верховьях Горыни

Резюме

На исследованном в 1969 г. позднетрипольском поселении у с. Лозы Збаражского р-на Тернопольской обл. были открыты остатки нескольких наземных жилищ в виде небольших вымощенных глинняных площадок, служивших, вероятно, очагами. Собран важный вещевой материал, состоящий из кремневых орудий труда и отходов производства, керамики и других изделий. Эти находки дают представление о материальной и духовной культуре, хозяйстве и быте позднетрипольских племен, обитавших на пограничье Западной Подолии и Волыни на заключительной стадии развития трипольской культуры.

⁷ Ю. М. Захарук. До питання про співвідношення і зв'язки..., стор. 66; М. М. Шмаглій. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури.— Археология, т. XX. К., 1966, стор. 30.

⁸ J. Gurgla. Miniaturowe gliniane modele toporek z miejsc. Grzegorowice, pow. Opatów.— Wiadomości archeologiczne, XXIII, 1. Warszawa, 1956, стор. 114—115.

I. К. СВЕШНИКОВ

Нове поховання культури кулястих амфор у Ровенській області

Кам'яні гробниці культури кулястих амфор все ще належать до групи недостатньо вивчених пам'яток доби енеоліту. Відсутність зовнішніх ознак такого поховання ускладнює їх виявлення спеціалістами, а випадково відкриті гробниці найчастіше бувають порушені місцевими жителями, що не дає змоги всебічно вивчити виявлену пам'ятку. Ці обставини здебільшого стають на перешкоді висвітленню ряду важливих проблем, пов'язаних з племенами культури кулястих амфор. До них належать, наприклад, питання про антропологічний тип населення, родинній суспільні відносини у цих племен, їх вірування, похованальні обряди та інші звичаї. Отже, незважаючи на те, що гробниці згаданої культури на території УРСР відомі вже близько 100 років, кожна така знахідка, хоч частково досліджена спеціалістами, дає новий матеріал для ряду цінних спостережень.

До важливих пам'яток належить, зокрема, гробниця поблизу с. Іванне Дубнівського р-ну Ровенської обл., випадково виявлена в 1968 р. під час оранки поля на правому березі р. Ікви, на невисокому підвищенні, приблизно за 80 м від річкової заплави. Гробниця була перекрита великою кам'яною плитою. Учні місцевої школи зруйнували східну стінку гробниці, перекопали землю, яка її заповнювала, порушили кістки двох поховань, розбили сім глянічних посудин і поламали янтарний диск-амulet, що лежав біля одного з небіжчиків. Згодом школа передала уламки посуду і янтарного диска в Дубнівський краєзнавчий музей. Людські кістки було вкинуто в гробницю, яку знову присипали землею.

В 1969 р. Енеолітична експедиція ІСН у Львові разом з Дубнівським краєзнавчим музеєм провели додаткові дослідження пам'ятки¹. Встановлено, що гробниця залягала на глибині 0,35 м від сучасної поверхні в шарі чорнозему й суглинку, який підстелював його. Вона мала форму прямокутника розмірами 1,5×2,2 м, орієнтованого по довжині зі сходу на захід (рис. I, I). Стінки складені з масивних обтесаних плит вапнякового пісковика і кусків каміння різних розмірів (від 0,1×0,15 до 0,2×0,65 м). Південна довга стінка гробниці була збудована з поставленої на ребро кам'яної плити розмірами 0,54—0,67×1,53 і завтовшки 0,17—0,22 м та кількох каменів, що становили її продовження у східному напрямку. Зверху й з зовнішнього боку вона була укріплена кусками каміння та однією невеликою кам'яною плитою розмірами 0,16×0,52 м. Північна довга стінка складена з двох кам'яних плит, розмірами 0,7×0,9 та 0,8×1 м, завтовшки 0,15—0,25 та 0,1—0,14 м, а коротка західна — з однієї плити розмірами 0,4×0,7 і завтовшки 0,13 м, та з великих і малих кусків каміння, якими було викладено південно-західний і північно-західний кути гробниці.

Під час розкопок вдалося відтворити конструкцію пошкодженої східної стінки. Її утворювала плита розмірами 0,5×1 та завтовшки 0,16—0,2 м, а також каміння, що укріплювало північно-східний та південно-східний кути гробниці; один його кусок (0,16×0,37 м) стояв вертикально над середньою частиною східної стінки (рис. I, I, II). Дно гробниці було на глибині 0,99—1,01 м від сучасної поверхні — на лінії шару жовтої материкової глини. На ньому в трьох місцях лежали плоскі камені неправильно трикутної форми розмірами від 0,2×0,25 до 0,26×0,35 м (рис. I, I, III).

¹ Експедицію очолював автор. Від Дубнівського краєзнавчого музею в ній брав участь В. Д. Селедоць.

В землі, що заповнювала гробницю, зустрілись зміщені зі свого первісного місця людські кістки, які, за визначенням кандидата біологічних наук Т. С. Кондукторової, належали двом чоловікам: старшому (40—50 років) і молодшому (17—22 років). Череп старшого добре зберігся, і на його основі кандидат біологічних наук Г. В. Лебединська відтворила портрет цієї людини (рис. 2). Первісне положення його кістяка

встановити не вдалося. Частину кісток другого похованого (кілька ребер і грудних хребців) виявлено у непорушному стані на дні гробниці, біля її південної стінки. На основі цього встановлено, що другий пібіжчик був орієнтований головою на захід. Поблизу місця, де лежали його тазові кістки, знайдено уламки днища амфори (рис. 3, 8). Місця знахідок інших посудин і ящарного диска не визначені; вони, ймовірно, були знайдені в західній частині гробниці, тобто біля голів похованих.

Врятований інвентар становлять такі предмети:

1. Миска з рівним дном, профільованим тулубом і п'ятьма подвійними трикутними вертикальними виступами на рівно зрізаному краї вінець; під ними посудина, прикрашена мотивом зигзага з п'яти рядків коротких скісних заглиблень, а також рослинним орнаментом з овальних заглиблень під краєм вінець і на лінії максимального діаметра тулуба. Під зга-

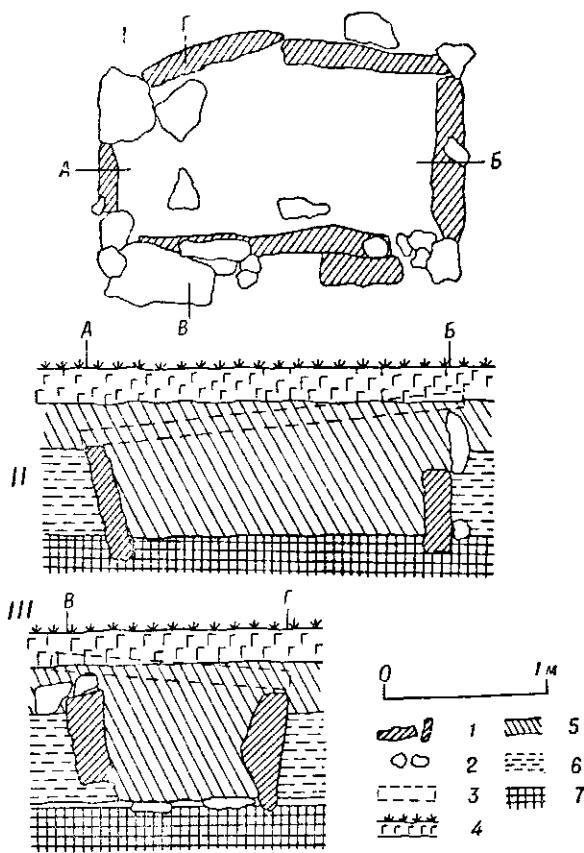

Рис. 1. Іванце Ровенської обл., 1969. План і розрізи кам'яної гробниці:

I — план гробниці, II — розріз гробниці по лінії А—Б, III — розріз гробниці по лінії В—Г, 1 — стінки гробниці, 2 — куски каміння, 3 — згадане положення верхньої плити, 4 — гумус, 5 — чорнозем, 6 — суглинок, 7 — материк.

даними виступами цей орнамент переривається вертикально розташованим рослинним мотивом (рис. 3, 1). Поверхня чорна, підлощена, заглиблена заповнені білою крейдяною масою, глина з домішкою піску, висота 10,5, діаметр вінець 23, дна — 9 см.

2. Амфора куляста з чотирма колінчастими вушками на переході тулуба в шийку. Дно і шийка відбиті. Верхня частина посудини прикрашена двома рядками напівкруглих заглиблень і звисаючими трикутниками з восьми пар скісних заглиблених ліній кожний. Між трикутниками розташовані групи вертикальних нарізних ліній, відокремлені знизу двома рядками напівкруглих заглиблень (рис. 3, 3). Заповнені вони білою крейдяною масою. Поверхня темно-коричнева, підлощена. В глині — товчені черепаціки, пісок та сліди рослинних домішок. Висота збереженої частини — 23, максимальний діаметр тулуба 30,2 см.

3. Уламок циліндричних вінців невеликої посудини з чорною підлощеною поверхнею орнаментований під рівно зрізаним краєм мотивом

горизонтальної ялинки, рядом округлих заглиблень та вертикальними нарізами (рис. 3, 4). Заглиблення орнаменту заповнені білою масою, глина — з невеликою домішкою дрібного піску.

4. Фрагмент циліндричних вішець невеликої посудини темно-коричневого кольору зі згладженою поверхнею. Під рівно зрізаним краєм вінець проходять у горизонтальному напрямку рослинний орнамент та одна борозенка (рис. 3, 5). В заглибленнях орнаменту — сліди білої маси, в глині — домішка товчених черепашок.

5. Миски лійчастої форми з рівним, чітко виділеним дном, опуклими стінками і незначно розхиленими вінцями, під краєм яких чотири рядки трикутних заглиблень, заповнених білою масою (рис. 3, 6). Поверхня чорна, підлощена. Глина з включенням товчених черепашок. Висота 12, діаметр вінець — 15,5, дна — 6 см.

6. Амфора яйцевидної форми, з рівним дном і двома вушками біля основи відбитої шийки. Верхня частина тулуба орнаментована звисаючими трикутниками, утвореними з п'яти пар скісних заглиблених ліній і розташованих між ними фестонів з чотирьох рядків коротких вертикальних заглиблень; кожний рядок закінчений знизу невеликими трикутними ямками (рис. 3, 7). Орнамент заповнений білою масою.

Поверхня сіро-коричнева, згладжена. Глина з домішкою піску. Висота збереженої частини 24, діаметр дна 10, максимальний діаметр тулуба 22 см.

7. Куліста амфора з рівним дном, чотирма колінчастими вушками біля основи циліндричної шийки. Вінця відбиті. Шийка прикрашена звисаючими трикутниками зі скісних заглиблених ліній та мотивом подвійного горизонтального зигзага. На верхній частині тулуба розташований орнамент у вигляді ялинки, звисаючих трикутників та фестонів з потрійних рядків коротких вертикальних заглиблень. Зовнішню поверхню вушок прикрашають два рядки напівкруглих заглиблень і звисаючі трикутники (рис. 3, 8). В заглибленнях — сліди білої маси. Поверхня чорна, підлощена. Глина з домішкою піску і товчених черепашок. Висота збереженої частини 27, діаметр дна — 12,4, максимальний діаметр тулуба — 30 см.

8. Янтарна підвіска — амулет у вигляді округлого лінзовидного в поперечному розрізі диска з округлим просвердленим отвором у центрі. Предмет фрагментований (розломаний надвое, немає приблизно $\frac{1}{3}$ частини диска). На одному боці підвіски — солярний знак у вигляді хреста, сторони якого утворюють чотири рядки невеликих округлих заглиблень; на другому вигравіруване схематичне зображення трьох людських фігур з піднятими додори руками. Перша постать, найбільша за розміром, має підкреслені ознаки чоловічої статі; поруч з нею зображені лук і стріли. Лук, типу простири, уміщено вертикально, паралельно до першої людської фігури, якій він майже відповідає за своїм розміром. Дві стріли, зазначені короткими скісними нарізами, розміщені між правою,

Рис. 2. Портрет похованого в гробниці біля с. Іванне. Відтворення за черепом зроблено Г. В. Лебединською.

піднятою вверх рукою людини, і верхнім кінцем тятиви лука. Третя стріла розташована між тятивою і середньою частиною фігури. Дві інші людські постаті менших розмірів, їх зображення пошкоджені внаслідок вивітрування поверхні янтарю (не збереглись лінії, якими було позначене право ноги). Поруч з тріт'єю фігурою видно ще кілька нарізок, які можна інтерпретувати як четверту людську постать або зображення де-

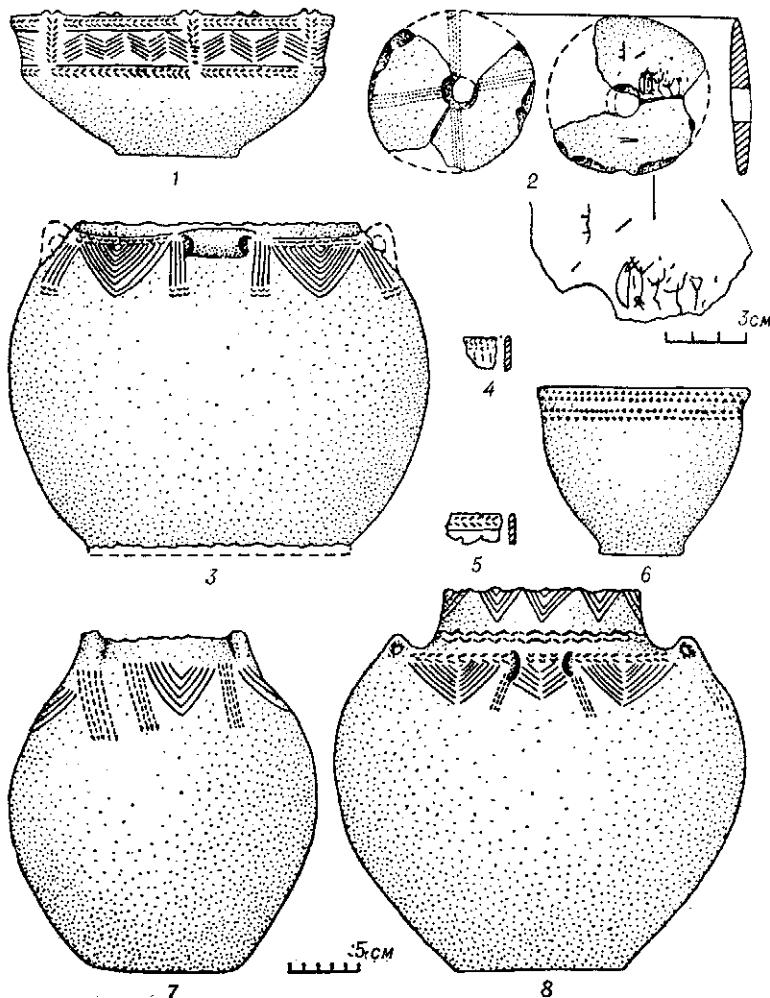

Рис. 3. Іванне Ровенської обл., 1969. Матеріал з гробниці:
1, 6 — миски; 4, 5 — уламки посудин; 3, 7, 8 — кулясті амфори; 2 — диск-амулет і вигравірувана на ньому сцена (1, 3—8 — кераміка, 2 — янтар).

рева. Оскільки погано збереглася поверхня янтарю, ці знаки, так само як і кілька інших нарізок довкола описаного зображення, не піддаються розшифруванню (рис. 3, 2). Діаметр диска $11,5 \times 12$, максимальна товщина 1,4, діаметр центрального отвору 2,5 см.

Аналогії описаним матеріалам відомі з поховань культури кулястих амфор на території УРСР та Польщі. Так, посудини, близькі за формою і характером орнаменту (мотив звисаючих трикутників) до знахідок з с. Іванне, були виявлені в гробницях біля Ульвівка (тепер Вільхове) Львівської обл., Городниці Тернопільської обл. та Варкович на Ровенщині². Амфори з яйцевидним тулубом (рис. 3, 7) відомі з ряду поховань

² І. Левицький. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині.— Антропологія, т. II. К., 1929, табл. III, 12.

тієї ж культури на Волині (наприклад, Колодяжне Житомирської та Миколаїв Львівської областей)³. Миски з профільованим тулем, прикрашені мотивом зигзага, а інколи й парними виступами на краю вінець, були знайдені у Польщі, зокрема в Шимбоже (повіт Іновроцлав), Вільчогури-Втуреку (повіт Конін), біля Старого Бжеста-Колонії, Смошево (повіт Плонськ), Рембкув — Парцелі (повіт Гавролін)⁴. Ліччасті миски, близькі до екземпляра з Іванне (рис. 3, 6), виявлені в Пшибиславі (повіт Іновроцлав) та Межановіцах (повіт Опатув) у Польщі⁵.

Подібні до описаних янтарні підвіски, прикрашені солярним знаком — хрестом, походять також з поховань культури кулястих амфор на польській території — з Жежинека (повіт Могільно) та Шварценово (повіт Нове Място Любавське)⁶. Але для схематичного зображення людських фігур на зворотному боці знахідки з Іванне аналогій серед пам'яток культури кулястих амфор досі немає. До того ж жодна з відомих янтарних підвісок цього типу за розмірами не відповідає розглянутому екземпляру. Зображення людських фігур на ньому за стилем виконання також значно різняться від інших зображень людей та тварин доби міді — бронзи. В нашому випадку постаті передані лише поодинокими заглибленими лішіями, що надає їм характеру найбільш спрошеної схематизації. На відміну від них фігури людей і тварин відомих наскельних зображень з Кам'яної Могили в Приазов'ї, скельного навису Таш-Аїр у Криму або інших подібних пам'яток Європейської частини СРСР⁷ здебільшого нанесені кількома лініями або заповнюють усю площину малюнка, внаслідок чого воно набувають об'ємності й менш схематичні, ніж на пам'ятці з Іванне. Фігури на трипільській кераміці також мають об'ємний характер і значно відрізняються за технікою виконання від сцени, вигравіруваної на підвісці⁸.

Виявлення в гробниці поблизу Іванне янтарного предмета винятково великого розміру може свідчити про суспільне становище похованого, якому було покладено таку, очевидно, надзвичайно цінну на той час річ. Це дає підставу розглядати небіжчика (звичайно, старшого) як представника родової верхівки, мабуть, начальника патріархальної сім'ї або й роду. Таке припущення підтверджується й тим, що в Іванне біля двох кістяків знайдено сім посудин, тоді як в інших відомих гробницях культури кулястих амфор кількість їх дорівнює кількості похованіх.

Особливу увагу слід звернути на матеріал, з якого виконаний диск, а також на характер його орнаменту. Янтар — «сонячний камінь», згідно з уявленнями багатьох стародавніх народів, мав таємну магічну силу, а хрестовидний солярний знак ще більше підкреслював цю особливість та надавав предмету сакрального характеру. Власник диска, очевидно, носив його на ший чи на грудях. Природно припустити, що таким амулетом користувалась людина, яка у своєму суспільстві виконувала певні релігійні обряди. Як відомо, у багатьох первісних племен функції вождя

³ І. Левицький. Домовина кінця неолітичної доби на правобережжі середньої течії р. Случі (с. Колодяжне на Волині). — Записки ВУАК, т. I. К., 1930, табл. IV, 1.

⁴ T. Wiślański. Kultura amfor kulistycznych w Polsce północno-zachodniej. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966, рис. 6, 35, 36; 16, 7; 68, 6; S. Nosek, Kultura amfor kulistycznych w Polsce. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1967, табл. XXVI, 21, 23, 24.

⁵ T. Wiślański. Вказ. праця, рис. 7, 8, 6; S. Nosek. Вказ. праця, табл. XXIX, 13.

⁶ T. Wiślański. Вказ. праця, рис. 19, 8; 38, 11.

⁷ М. Рудинський. Кам'яна могила. К., 1961; Д. А. Крайнов. Пещерная стоянка Таш Аир, I.—МИЛ, № 91. М., 1960; А. А. Формозов. Очерки по первобытному искусству. М., 1969, стор. 119—189.

⁸ Б. А. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита, ч. II.—СА, 1965, № 2, рис. 33—42.

і жерця найчастіше виконувалися однією особою⁹. Можливо, в гробниці з Іванне було поховано вождя-жерця одного з родів східної групи племен культури кулястих амфор.

Розшифровуючи зміст зображення на зворотному боці диска, перш за все слід звернути увагу на те, що всі три людські фігури розміщені одна біля одної й утворюють певну композицію. Підняті вверх руки на дають їм молитовної пози (так звана поза оранти), завдяки чому вся композиція може бути трактована як сцена поклоніння божеству, зображення якого на збережений частині диска немає. Оскільки підвіска являє собою солярний знак (вписаний в коло хрест з колом-отвором у центрі) і, таким чином, пов'язана з культом сонця, ймовірним є припущення, що на ній зображена сцена поклоніння сонцю.

Щодо дюючих осіб цієї церемонії, то, мабуть, не випадково перша зліва фігура значно більша порівняно з двома іншими. В усій композиції вона, очевидно, є найважливішою, що підкреслюють також предмети озброєння — лук і стріли, атрибути чоловіка-воїна й вождя. Таким чином, видається, що стародавній гравер хотів передати сцену поклоніння божеству, учасники якої об'єднані з основною діючою особою певною ієрархічною залежністю, санкціонованою існуючими в даному суспільнстві звичаями.

Наші обмежені знання про звичай, вірування, міфи та фольклор племен культури кулястих амфор не дають змоги розкрити сюжет, втілений стародавнім художником. Це могла бути міфологічна сцена, ілюстрація до давнього переказу про легендарних засновників роду або реальний епізод з життя сучасних йому людей. Лише одна особливість свідчить на користь останнього з цих припущень: вигравірувані на диску фігури людей дуже умовні, надто схематизовані. Д. О. Крайнов щодо окремих схематизованих зображень Таш-Аїру висловив цілком обґрунтовану думку, згідно з якою схематизація людських постатей була для стародавніх митців магічним засобом відвернення дій злих сил від конкретних живих осіб, представлених на цих зображеннях¹⁰.

Беручи до уваги високий рівень розвитку мистецтва доби енеоліту, в тому числі й синхронного культурі кулястих амфор Трипілля, важко припустити, що автор сцени, відтвореної на диску з Іванне, не вмів інакше передати задуманих ним постатей людей. Мабуть, і тут навмисна крайня схематизація є магічним засобом захисту особисто відомих художнику живих людей. Зображення групи богів у міфологічній сцені або легендарних, давно померлих прарабатьків — засновників роду, — на ілюстрації до родового переказу не вимагали таких заходів. Отже, можливо, першу фігуру з луком слід розглядати як постать родового вождя — сучасника художника. Наше припущення, якщо воно є правильне, не дає відповіді на питання, хто зображений на підвісці; похований в гробниці чоловік чи якийсь іонередній власник амулета, адже не виключено, що цей предмет передавався з покоління у покоління як атрибут влади вождя-жерця.

Поховання поблизу Іванне не дало нових матеріалів для зміні існуючих поглядів на такі питання, як побудова гробниць у племені культури кулястих амфор на Волині, їх поховальні звичаї, асортимент вживаного ними посуду, а також прийняття у сучасній науці хронологію цих пам'яток (остання чверть III тисячоліття до н. е.). Вишукане пізнавальне і наукове значення описаного об'єкта перши за все полягає в тому, що тут виявлена цінна знахідка — ятарний диск-амulet з вигравіруваною на ньому сценовою. Ця знахідка значно доповнює наші відомості про суспільні відносини племен культури кулястих амфор, їх вірування та ми-

⁹ J. G. Frazer. Lectures on the Early History of the Kingship. London, 1905, стор. 60—80.

¹⁰ Д. А. Крайнов. Пещерная стоянка Таш-Аир I...

стечко. Можна додати, що зображення лука і стріл на янтарній підвісці з Іванне дає підставу позитивно розв'язати спірне досі питання про використання цієї зброї згаданими племенами¹¹.

И. К. СВЕШНИКОВ

Новое погребение культуры шаровидных амфор в Ровенской области

Резюме

В статье изложены результаты исследования памятника культуры шаровидных амфор, случайно открытого в 1968 г. у с. Иванье Ровенской обл. Раскопки обнаруженной здесь гробницы проводились в 1969 г. под руководством автора. В погребении были найдены останки двух мужчин в возрасте 17—22 и 40—50 лет. На основании хорошо сохранившегося черепа старшего сделана реконструкция внешнего вида этого погребенного. Инвентарь гробницы состоял из обломков сосудов, типичных для культуры шаровидных амфор на территории УССР и Польши, а также амулета в виде круглого янтарного диска с крестообразным солярным знаком на одной стороне и выгравированным изображением трех человеческих фигур с луком и стрелами на его обратной стороне. Эта подвеска, необычно больших размеров, видимо, представляла исключительную в свое время ценность, а изображенная на ней композиция символизировала сцену поклонения божеству, вероятно, солнцу. Несмотря на крайнюю схематичность фигур, одну из них можно трактовать как главенствующую в культовой церемонии. Все это дает основание видеть в одном из погребенных представителей родовой элиты, возможно, вождя, исполнявшего также функции жреца. Схематизация рисунка позволяет предположить, что древний художник представил на диске не мифологическую сцену или героев родовых преданий, а своих современников, которых хотел этим магическим приемом отградить от влияния злых сил.

В. К. П'ЯСЕЦЬКИЙ

Нові пам'ятки тищінецької культури в Хмельницькій і Житомирській областях

До нових тищінецьких пам'яток, відкритих останнім часом, належить поселення поблизу м. Славути Хмельницької обл., виявлене автором улітку 1967 р.

Воно розташоване за 2 км на захід від міста, на заплавій терасі правого берега р. Горині (ур. Білі Піски). З півдня його територія обмежена сучасним руслом, а з заходу та північного заходу — старицею. Висота над рівнем води — близько 2,5—3 м. Розміри поселення не встановлені, але культурні залишки простежуються на площі близько 100×50 м. Зверху культурний шар перекритий рихлими пісками потужністю 0,2—0,5 м, які відкладалися під час високої повені.

На площі поселення невиразно позначаються сім западин, які, мабуть, залишилися від загиблених жителів. Їх довжина 6—8 м, ширина до 3 м. На місці однієї з них було закладено розкоп, в південній частині

¹¹ Майже повна відсутність знахідок крем'яних наконечників стріл в гробницях культури кулястих амфор (вони були знайдені лише в Сколобові Житомирської обл. та у Стоку — початку ІІІ століття у Польщі) дала підставу Ю. Костжевському для його концепції про необізнаність цих племен з луком і стрілами (J. Kostrzewski. Od mezolitu do okresu wędrówek ludów. — Encyclopedie Polska, t. IV. Kraków, 1939—1948, стор. 147—152; його ж. Pradzieje Polski. Poznań, 1949, стор. 32—47).

якого виявлено залишки житла. Це напівземлянка, довгою віссю орієнтована з півночі на південь. Вона мала два приміщення неоднакової глибини: північна частина заглиблена в землю на 0,3, південна — на 0,6 м від стародавньої поверхні. Уступ між приміщенням добре зберігся.

В самому житлі (південна частина якого, правда, розкопана не повністю) знахідок було мало. Значно більше трапилося їх за 2—3 м від

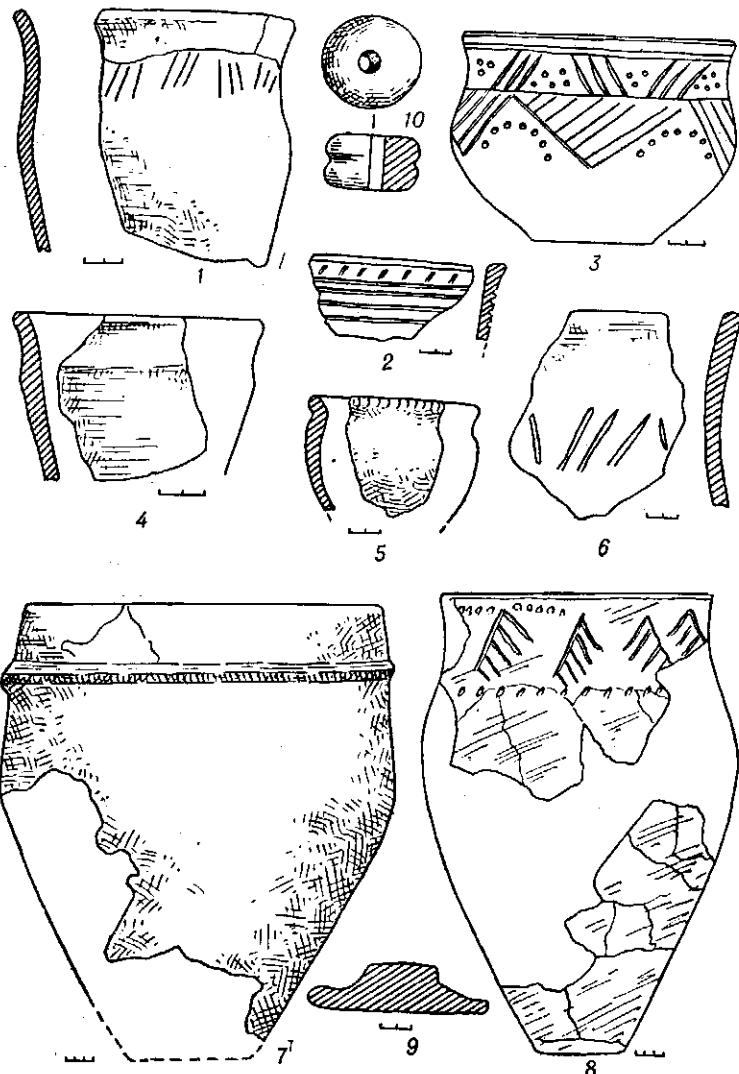

Рис. 1. Керамічні вироби:

1, 2, 4—6, 9, 10 — Славута; 3 — Кам'янний Брід; 7 — Ісацівка; 8 — Хичів.

нього в неглибоких западинах та серед залишків якоїсь вимостки, збудованої з великих і малих уламків кременю та гравелистого пісковика місцевого походження. Знайдено близько 110 уламків посуду бурого і жовтого кольорів, деякі покриті ангобом з жовтої глини. В глиняному тісті — домішки жорстких граніту, обкатані зерна кварцевого піску. Характерною ознакою є домішка слюди. Більшу частину становлять уламки посуду тюльпаноподібної форми з слабо відігнутими, потовщеними вінцями, прямо або косо зрізаними. Діаметр посуду 23—25 і 18—14 см.

Великі посудини найчастіше орнаментовані прокресленими рисками, які утворюють «ялишку», «трикутник» або групи косих смужок. Харак-

терна також орнаментація з кількох паралельних ліній під вінцями. Є і різні комбінації орнаменту, наприклад, паралельних вінців з косими, косих ліній з крапкою тощо. На уламках від двох великих посудин діаметром 38—40 см під вінцями розміщений досить товстий наліпний валик. Серед інших цікавим є фрагмент чаши чи черпака з добре відмаленої глини червоноувато-жовтого кольору. Дуже характерною є орнаментація з прокреслених ліній, які сходяться трикутником (рис. 1, 1, 3, 6).

Слід згадати про глиняне прясле з жолобком посередині (рис. 1, 10), а також про два уламки якогось глиняного предмета у формі підставки (рис. 1, 9).

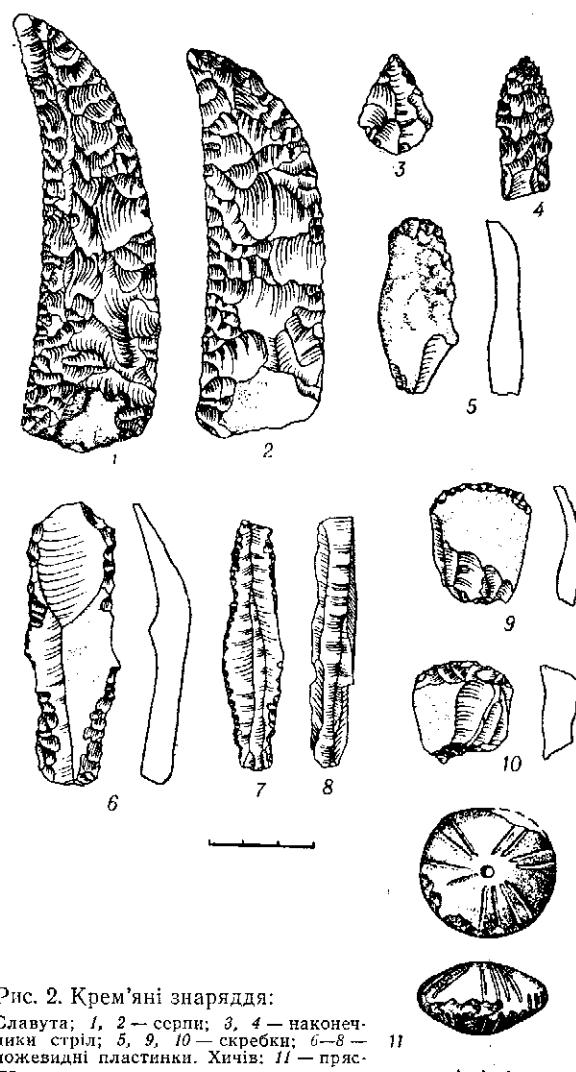
Знайдено багато крем'яних знарядь та різних уламків і відщепів, які свідчать про їх місцеве виробництво. Трапилося шість крем'яних серпів—четири ціліх, два по-ломаних. Довжина виробів 12—13,5 см. Поверхня з обох боків відполірована (рис. 2, 1, 2). Серед інших знарядь—вістря стріли ромбоподібної форми, в перетині неправильно лінзовидне (рис. 2, 3) Ще одне вістря було зроблене з поламаного серпа, на що вказує відполірованість окремих фасеток (рис. 2, 4). П'ять скребків виготовлені на невеличких відщепах, один з них подовженої форми,

Рис. 2. Крем'яні знаряддя:

інші мають округлі обриси (рис. 2, 5, 9, 10). Знайдено також сім по-

жевидних пластин довжиною 7—9 см (рис. 2, 6—8). Особливо треба відзначити знахідку — уламок бронзового браслета, зробленого з тонкого (2—2,5 мм) овально-го в перетині дроту. В середній частині він потовщений, а до кінців стає більш тонким.

Житло, яке було досліджено в Славуті, за формулою, розмірами, двокамерністю знаходить найближчі аналогії на поселенні тщінецької культури поблизу хут. Пустинка. В кераміці цих поселень також багато спільніх рис, що дає можливість поселення неподалік Славути датувати тим самим часом, що й Пустинку¹.

¹ С. С. Березанська. Поселення епохи бронзи поблизу хутора Пустинка на Чернігівщині (попереднє повідомлення). — Археологія, т. XXIII. К., 1970, стор. 161.

На Житомирщині, недалеко від с. Хичів (Володарсько-Волинський р-н), також виявлено поселення, розташоване за 700—800 м на захід від села, на правому березі струмка, який впадає в р. Іршу. Воно займає піщане підвищення розміром 80×50 м, витягнуте перпендикулярно до течії струмка. На поверхні було зібрано невелику кількість типової тишинецької кераміки. В шурфі (2×2 м) простежено такі прошарки: під орним піщаним ґрунтом залягає шар сіруватого піску з рідкими, дуже дрібними вуглинами. Потужність його 0,2—0,3 м. Нижче — шар жовтого піску потужністю до 0,2 м, а ще нижче — сірого, слабо гумусованого (блізько 0,3 м). Далі йде материковий пісок жовтого кольору. Уламки кераміки залягали на всіх горизонтах культурного шару, загальна потужність якого досягає 0,6—0,7 м. З цих фрагментів цілком реконструюється великий горщик тюльпаноподібної форми з дуже малим денцем і заглибленим орнаментом (рис. 1, 8). Діаметр його вінець близько 35, а денця — 8 см. Колір червонуватий, поверхня добре згладжена до легкого бліску. В тісті — домішки жорстви, широко розповсюдженої тут породи типу габро-лабрадориту. Виробів з кременю знайдено мало — невеликий кінцевий скребок на відщепі, одна-две пожевидні пластинки та кілька відщепів. Слід згадати про уламок гранітної зернотерки та прясле з характерним орнаментом.

Поблизу с. Ісаївка цього ж району трапились знахідки за 1 км на північний захід від села, недалеко від дороги до станції Турчинка. Там, де ланцюжком тягнуться невеличкі озерця, біля одного з них на піщаному підвищенні було виявлено уламки посуду і майже цілий горщик, який реконструюється. Посудина великих розмірів (діаметр вінець 45—50 см), з світлої червонуватої глини, вкрита ангобом. Вона має характерну павутинчасту поверхню, в глині — домішки жорстви (рис. 1, 7).

У Черняхівському р-ні, на правому березі р. Тростяниці, яка владає в Іршу, за 1200—1500 м на захід від с. Кам'яний Брід, трапляються уламки кераміки із заглибленим орнаментом. Тут знайдено майже цілу посудину — пізньий горщик із слабо відігнутими заокругленими вінцями іувігнутим денцем. Він багато орнаментований заштрихованими трикутниками. Між трикутниками зроблено по сім вдавлень (рис. 1, 3).

В. К. ПЯСЕЦЬКИЙ

Нові пам'ятники тишинецької культури в Хмельницькій та Житомирській областях

Резюме

В статье дано краткое описание пяти новых пунктов тишинецкой культуры, обнаруженных автором в последние годы в Хмельницкой и Житомирской областях. На поселении Славута были проведены небольшие раскопки, обнаружено семь жилищ, одно из них раскопано. На остальных собран подъемный материал.

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА, О. В. СУХОБОКОВ

Випадкова знахідка на Львівщині

У Львівській обл. було виявлено крем'яний серп (рис. 1). Знайшов його і передав у 1971 р. в ІА АН УРСР співробітник Інституту гідромеханіки АН УРСР В. С. Сірий. Серп трапився на довгій піщаній дюні по-

близу дороги, що з'єднує села Турію та Соколівку (Буський р-н). Знайдена тут кам'яна сокира праскоподібної форми (потім загублена), як свідчить опис, була виготовлена з каменю сірого кольору з червоно-фіолетовим блиском (діоритовий порфір?). Знаряддя, добре відшліфоване, мало отвір, висвердлений близче до тупого кінця. Наявні на цій дюні, за словами В. Сірого, грубі уламки горщиків, па жаль, не були зібрані.

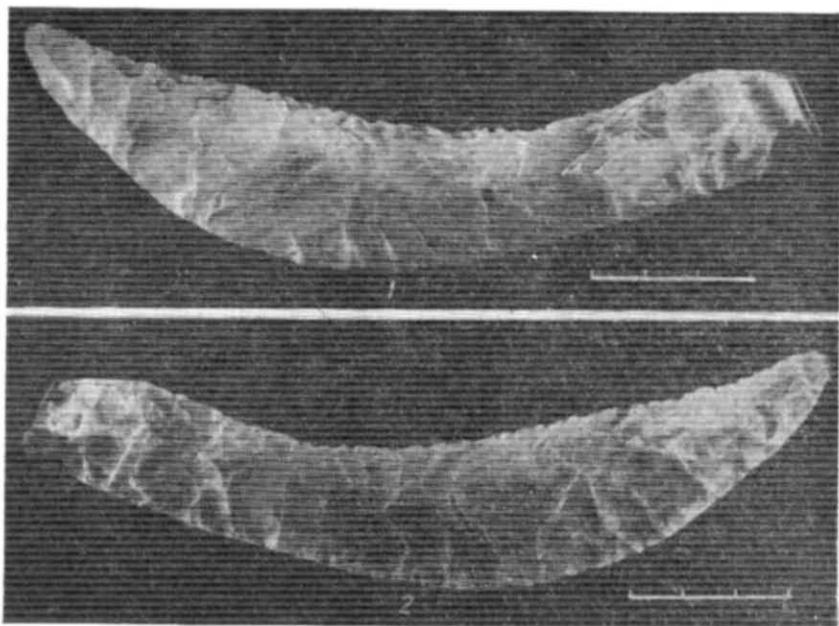

Рис. 1. Загальний вигляд серпа.

Отже, не можна визначити характер та культурно-хронологічну належність місцевознаходження.

Серп відрізняється досить довершеною формою (рис. 2). Його виготовлено з непрозорого крейдяного кременю темно-сірого кольору; поклади такого кременю поширені у басейні Дністра. Нижню поверхню знаряддя (якщо повернути його робочою частиною ліворуч) покриває густа біла патина, а верхню — блакитна. Плавно вигнута тильна частина серпа (*BE*) має довжину 175 мм. Основа дуги (*AB*) (рис. 4) становить 150 мм від гострого до тупого, неробочого, кінця. В перетині (*PO* і *KM*) знаряддя має форму лінзи з однобокою сплющеністю (ширина — 30 та 22, товщина — 10 і 7 мм).

Площини серпа оброблені методом двобічної великофасеткової ретуші. Тильна частина (спинка) потоншена стесуючою ретушшю. Дрібні сколи по лінії спинки утворилися внаслідок навмисного затуплювання гострого краю, який виник під час первісної оббивки крем'яної пластинки. З тильної боку серпа, біля його тупого кінця, є нігтеподібний двобічний скол, певно, сучасного походження (патини немає). На п'яті знаряддя помітний шар жовняної кірки. Під ним п'ята має двобічний скол на площинах.

Робоча частина — лезо — оброблена підретушуванням двобічного напрямку, досить крутым, із заломами. Така техніка зазублювання в цілому підвищує ефективність знаряддя. Ліпія леза хвиляста, а зубці, що були спеціально зроблені ще дрібнішим двобічно направленим підретушуванням, мають розвід такий, як і на сучасних знаряддях для пильняння. Робоча частина вздовж зубчастого краю, а також $\frac{3}{4}$ самої поверхні серпа відполіровані під час користування.

Як відомо, серпи з кременю властиві ще ранньоземлеробським культурам доби енеоліту (трипільській, майкопській та ін.)¹. Вони існують до пори раннього залізного віку в культурах лісостепової України (білогрудівській, бондарихинській, висоцькій), зазнаючи протягом цього часу певних змін у формі і способі з'єднання робочої частини з держаком. Так, у добу енеоліту серпи складалися з мікролітів, які під кутом закріплювалися у пазах оправи. Остання, звичайно, виготовлялась з дерева або кістки чи рогу. На крем'яних вкладишах під час роботи утворювалася кутова заполіровка, що свідчить як про їх призначення, так і способ закріплювання в оправі.

Такі знаряддя відомі на досить широкій території². Пізніше з'являються суцільні серпи, виготовлені з одного жовна кременю. Вони мали вигляд ножевидної пластинки, яка закріплювалася у пазі оправи по її довгій осі³.

В добу раннього металу удосконалення знарядь праці спочатку йшло у напрямі кращого використання кременю. Саме в цей час відбувся перехід від

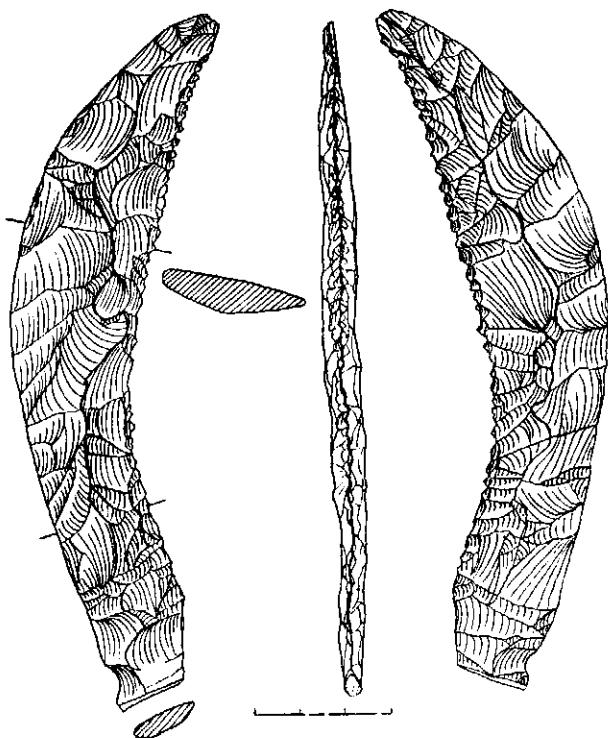

Рис. 2. Крем'яний серп з Львівщини.

серпів пластинчастого типу до двобічно оброблених знарядь специфічної форми (у вигляді дзьоба), призначених для збирання врожаю злакових⁴. В середній та пізній порі бронзового віку розповсюджуються серпи волинського типу, які виділяються ретельною обробкою поверхні, витонченим вигином, особливими прийомами зазубреності робочої частини та іншими ознаками. Вже наприкінці доби бронзи та на початку залізного віку серпи виготовляються з двох чи трьох оброблених вкладишів, що закріплювалися у поздовжній осі оправи⁵. Технічні засоби були спрямовані на те, щоб мати найбільш ефективне знаряддя для зрізання злакових.

¹ С. Н. Бибиков. Из истории каменных серпов на Юго-Востоке Европы.—СА, № 3. М., 1962.

² I. Filip. Pravěké Československo. Praha, 1948, стор. 104; F. Prošek. Sady z mladší doby kamenné.—Obzor Prehistoricky, t. XIII. Praha, 1946, стор. 86—87; V. Mikov. The Prehistoric Mound, t. 12, N 2, 1952, стор. 90; С. Н. Бибиков. Раннетрипольское поселение Лука-Брублевская на Днестре.—МИА, № 38. М., 1953, стор. 87—89; його ж. Из истории каменных серпов..., стор. 5.

³ С. Н. Бибиков. Из истории каменных серпов..., рис. 6; 7; С. Н. Одинцова. Клады кремневых изделий из с. Гончаровка.—КСИА АН УССР, вып. 6. К., 1956, стор. 43 і далі; М. В. Сібільов. Старовинності Ізюмщини, вип. I—IV. Ізюм, 1926—1930.

⁴ С. Н. Бибиков. Из истории каменных серпов..., стор. 13.

⁵ О. Ф. Лагодовська. Поселения часу пізньої бронзи в с. Сандраках.—Археологія, т. IX. К., 1951, стор. 137; Т. С. Пассек. Стоянка комаровской культуры на Среднем Днестре.—КСИИМК, вып. 75. М., 1959, рис. 57, 1, 2, 5; С. С. Березанская, Г. Т. Титенко. Поселение предскифского времени в с. Собковка.—КСИА АН УССР, вып. 1. К., 1952, стор. 82.

За формою, технікою виготовлення цей серп близький до серпів волинського типу⁶, які набувають поширення за доби середньої бронзи. Проте до останніх його слід зараховувати з певними застереженнями, оскільки він не має жодних аналогій і є унікальним. Своєрідність цього знаряддя полягає, насамперед, у тому, що воно виготовлене з одного жовна кременю і пібито складається з двох частин — власне серпа (леза) та держака. Однак на робочій частині зубці йдуть від гострого кінця до косо зрізаної п'яти, так що функціональне призначення прямої частини для спилювання рослин не викликає сумніву. Саме з цього кута починається вузенька смуга заполіровки, що потім поширюється на всю поверхню виробу. Це дає можливість реконструювати спосіб кріплення його з держаком, користуючись методикою С. М. Бібікова⁷. Але в даному випадку наявні відхилення від запропонованих способів (смуга заполіровки на прямій частині знаряддя могла з'явитися під час роботи, а це мало статися лише тоді, коли тупий кінець виробу входив у держак до рівня косого зрізу на його робочій частині).

Отже, виходячи з конструктивних особливостей серпа і обробки його поверхні, можна припустити, що крем'яне лезо з'єднувалось з держаком, очевидно, за допомогою мотузки — кріпилось у розпилі держака (рис. 3). Останній виготовлявся з дерева або кістки чи рогу і, певно, мав вигнуту форму, що забезпечувало зручність у користуванні.

У сучасних серпів кути в усіх точках леза, що утворюються радіусом обертання знаряддя під час роботи та дотичною до цих точок, повинні бути рівними між собою і становити $50—51^\circ$. Чим більші величини кутів, тим рівномірнішим буде зусилля, що його треба докласти під час праці⁸. Якщо зіставити ці показники кривини сучасних серпів з відповідними ознаками крем'яного знаряддя, то можна судити про довершеність його форми.

Кути різання описаного серпа в початковій частині майже відсутні, тому що радіус збігається з лінією леза. Вони з'являються лише на середині його, збільшуючись в місцях більш зігнутої частини знаряддя.

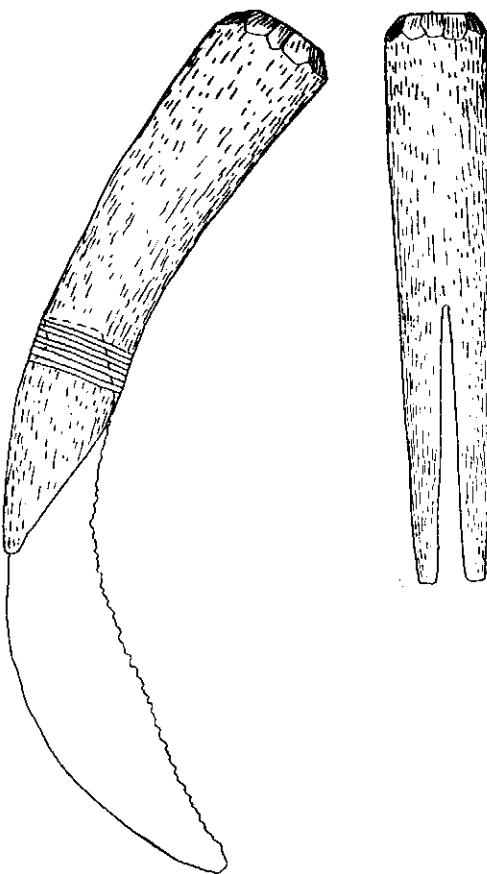

Рис. 3. Реконструкція серпа.

⁶ I. K. Swieszpi kow. Kultura komarowska.— Archeologia Polski, t. XIII, z. 1, стор. 63; С. С. Березапська я. Тшинецко-комаровская культура на Северной Украине.— СА, № 2, М., 1967, стор. 127; Ю. В. Кухаренко. Первобытные памятники на территории Полесья.— САИ, вып. Б1—18. М., 1962, табл. XII, 4, 9.

⁷ С. Н. Бібіков. Из истории каменных серпов..., стор. 17—19, рис. 14—16.

⁸ Полная энциклопедия русского сельского хозяйства, т. VIII. СПб., 1903, ст. «Серп».

Величини їх, за нашими підрахунками⁹, коливаються від 12 до 30°. Це можна бачити на графіку, де вертикальна шкала дає показники кутів різання (в град.), а горизонтальна — відстань досліджуваних точок леза (в мм) від осі обертання серпа під час роботи (рис. 4).

Характеристика форми та конструктивних особливостей серпа, що публікується, дає деякі підстави для його датування. Як уже вказувалося, він стоїть близько до серпів волинського типу доби середньої брон-

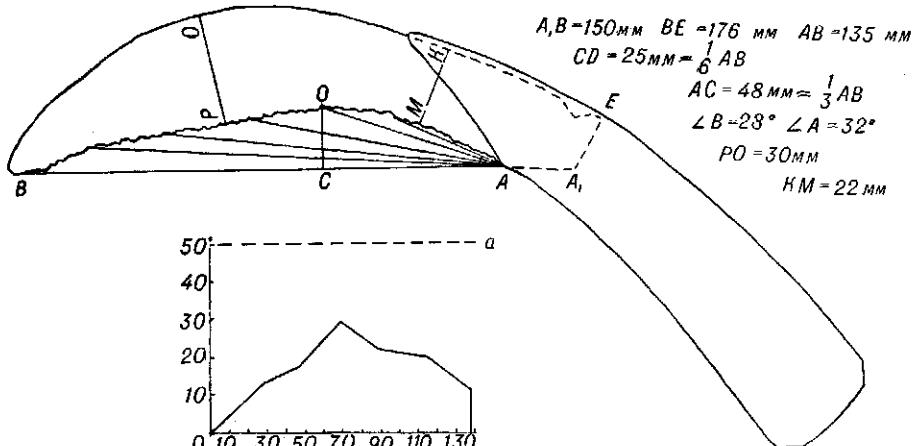

Рис. 4. Основні параметри та графік ефективності роботи серпа.

зи, останні пов'язуються з комарівською (або тицінецько-комарівською) культурою, яка датується XV—XII ст. до н. е.¹⁰ Проте на цих виробах зубці відсутні, вони характерні для доби пізньої бронзи. Має їх також описане знаряддя, до того ж його форма нагадує ранньометалеві вироби, особливо ті з них, у яких є розширення в середній частині. Це найбільш ранні металеві серпи типу «сікачів» (І тип — за І. М. Шарофутдиновою)¹¹. Враховуючи наші дані щодо ефективності роботи серпа, слід визнати його близькість до металевих знарядь. Все це дає можливість датувати знахідку XII—XI ст. до н. е.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ, О. В. СУХОБОКОВ

Случайная находка на Львовщине

Резюме

Авторы рассматривают случайно найденный во Львовской обл. кремневый серп, подробно останавливаясь на описании как самого орудия, так и технических приемов его изготовления. Кроме того, в публикации делается попытка определить эффективность его работы. Форма орудия, некоторые конструктивные особенности, а также довольно высокая эффективность его использования дают основание датировать публикуемый серп XII—XI вв. до н. э.

⁹ За методикою В. П. Левашової («Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.—Труды ГИМ», вып. 32. М., 1956, стор. 60—61).

¹⁰ A. Gardawski. Chronologia kultury trzcinieckiej.—Archeologia Polski, t. X, z. 2. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966; И. К. Свешников. К вопросу о племенном составе населения Прикарпатья и Волыни в конце II и начале I тысячелетия до н. э.—Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965; С. С. Березанская. Тицінецька культура.—Археология Української РСР, т. I. К., 1971; І. ж. Комаровська культура.—Там же.

¹¹ И. М. Шарофутдинова. Бронзові серпи Північно-Західного Причорномор'я (кінець II — початок I тисячоліття до н. е.).—Археологія, I. К., 1971, стор. 31—34.

В. В. ОТРОЩЕНКО

Про деякі кістяні знаряддя праці доби пізньої бронзи

За доби пізньої бронзи на відміну від раннього періоду значного розвитку досягли продуктивні сили. За таких умов гостра нестача металу в степовій смозі Північного Причорномор'я примушувала людину з максимальною ефективністю використовувати камінь, дерево, кістку як сировину для виробництва знарядь праці і побутових речей. Особливо великих успіхів було досягнуто в обробці кістки у сабатинівський час. На досліджених поселеннях виявлено колекції виробів з кістки та рогу, однак призначення багатьох речей залишається загадковим. На особливу увагу заслуговують два типи знарядь праці: лопатки з нарізними зубцями і так звані туники.

Зубчасті знаряддя виготовляли переважно з лопаток великих тварин — коня, бика, оленя (рис. 1, 1—3). Зубці вирізали ножем по краю зчленованої поверхні, шириною 0,2—0,3 см. Привертає увагу численність таких знахідок. У с. Кірове, наприклад, виявлено 21 екземпляр, в Сабатинівці — 14, на поселенні культури ноа в Острівці — 35. В синхронних похованнях ці знаряддя не трапляються, що свідчить про їх утилітарне призначення.

Однак у дослідників немає єдиної думки щодо функцій вказаних виробів. Зазначено, що сліди спрацьованості простежуються тільки на зовнішній поверхні зубців.

Як припускає О. В. Бодянський, такі знаряддя використовувались для обробки шкір¹. О. О. Кривцова-Гракова та І. П. Погребова вважають, що нарізні лопатки застосовувались або в чинбарній справі для здирання міздри шкіри, або в текстильному виробництві для тіпання рослинних волокон². О. І. Тереножкін³ цю знахідку називає скребачкою з лопатки бика.

М. П. Грязнов дослідив під мікроскопом спрацьованість на знаряддях з поселення Гіндеши і дійшов висновку, що вони могли використовуватись для роботи по м'якому і в'язкому матеріалу, найімовірніше по глині. Виходячи з цього, Г. І. Мелюкова трактує лопатки з зубцями як знаряддя для первинної обробки поверхні керамічних виробів⁴. Такої ж думки дотримується румунський археолог А. Д. Александреску⁵. Як вважає Е. А. Балагурі, зубчастими предметами ошершавлювалась поверхня посудин, щоб запобігти відшаровуванню ангоба. Коли усунути ангоб, можна помітити заглиблі смуги, що відповідають зубцям знаряддя.

У Румунії на пам'ятках культури иса, зокрема на поселенні Русені-Ной^{6—7}, виявлені зразки, у яких поряд з зубцями на краю зчленованої

¹ О. В. Бодянський. Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947—49 рр.—АП, IV, К., 1952, стор. 175.

² О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.—МИА, № 46, М., 1955, стор. 131; И. П. Погребова. Присадовское поселение на р. Ингуле.—СА, 4, М., 1960, стор. 87.

³ А. И. Тереножкин. Основы археологии предскифского периода.—СЛ. М., 1965, стор. 68.

⁴ А. И. Мелюкова. Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии.—МИД, № 96, М., 1961, стор. 22—23.

⁵ М. Петреску-Дымбовица. Конец бронзового и начало раннешелевного века в Молдове в свете последних археологических раскопок.—Dacia, n. s. IV, стор. 147.

^{6—7} M. Petrescu-Dambovita. Contributii la problema sfarsitului epocii bronzului si insopitului eococii fierului in Moldova.—SCIV, IV, N 3—4. Bucuresti, 1953, стор. 455, рис. 4, 2.

поверхні вирізаний гребінь на сплощенні частині лопатки з протилежного кінця. На підставі цієї знахідки М. Петреску-Димбовіца висловив думку, що такі знаряддя використовували як уток на ткацькому верстаті⁸.

З румунським ученим можна погодитися, що сплощений бік знаряддя з гребенем міг служити утком, однак звідси не випливає таке саме

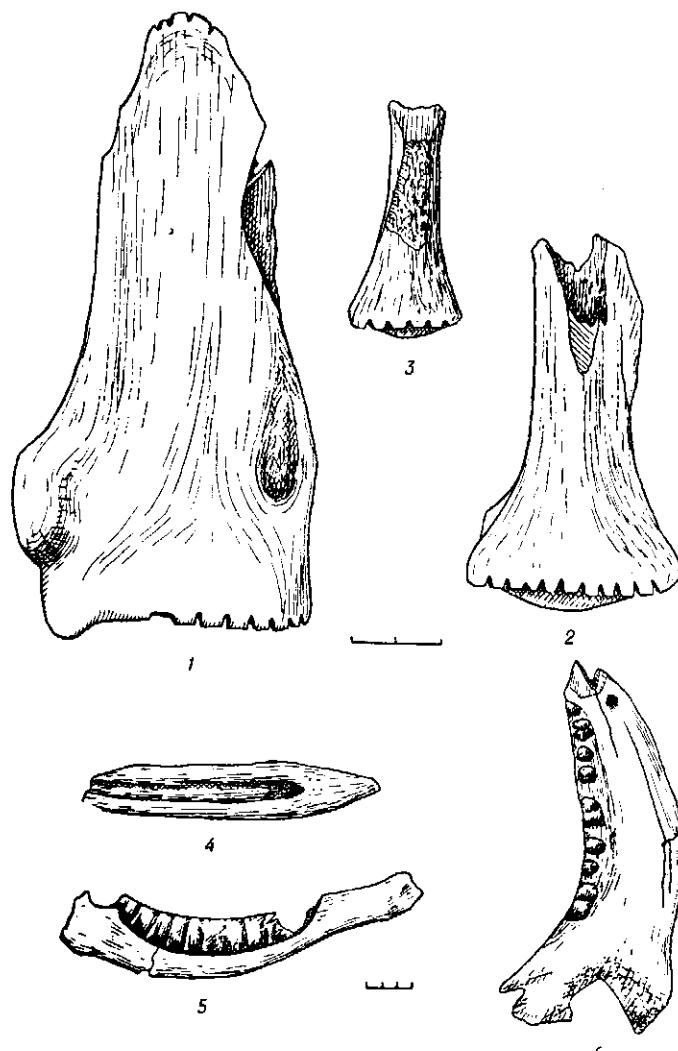

Рис. 1. Знаряддя праці з кісток тварин:
1—3, 5 — с. Кірове; 4, 6 — с. Ушкакла.

призначення зубців по краю зчленованої поверхні. Найімовірніше, вказане знаряддя було використане повторно. Проте не треба відкидати можливість одночасного суміщення двох знарядь різного призначення в одному корпусі. В той час, коли ще не існувало спеціалізації ремесел, за винятком ливарної справи, люди займалися і ткацтвом, і ліпленням посуду, і вичинкою шкіри. За таких умов існування двоєдиного знаряддя видається цілком можливим. Нам відомі і лопатки з зубцями лише по краю зчленованої поверхні, і екземпляри, що мають зубці тільки на спло-

⁸ М. Петреску - Дымбовица. Вказ, праця, стор. 147.

щеному кінці, наприклад, знахідка з поселення зрубної культури Ляпі-чів хутір на Дону⁹.

В с. Кірове виявлене знаряддя, типологічно близьке до предмета з Русені-Ной, але заглиблення між зубцями гребеня на сплощенному краю настільки незначні, що можливість використання його як утка ставиться під сумнів (рис. 1, 1).

Для з'ясування призначення зубчастих лопаток було піддано аналізу 38 знарядь з Кірового, Сабатинівки, Чикаловки. Дослідження значої кількості знахідок приводить до висновку, що недоцільно обмежувати функції знарядь такого типу якоюсь однією галуззю використання. Припущення, що вони використовувались для попередньої обробки керамічної поверхні, викликає деякі сумніви. При згладжуванні кераміки, якою б м'якою та в'язкою маса не була, появляють лінійних слідів від обробки неминучча¹⁰. Поверхня зубців, що були в роботі, на багатьох лопатках лощена, і навіть під лупою ніяких лінійних слідів виявити не вдалося. Г. І. Мелюкова та Е. А. Балагурі підкреслюють, що обробка кераміки вимагає саме зубчастих знарядь, але стертість робочого краю свідчить про участь не лише зубців, а й ділянок по краю зченованої поверхні, де їх зовсім не було. На поселенні сабатинівського типу поблизу с. Чикаловка виявлено лопатка зі стертим від роботи краєм, що не мав зубців. Слід зазначити також, що М. П. Грязнов зробив свої висновки після обстеження лише чотирьох лопаток — кількості, на наш погляд, зовсім недостатньої для остаточних узагальнень.

Імовірно, здебільшого нарізні лопатки використовувались для вичинки шкір. Про це свідчить характерна сточеність кістки, яка могла з'явитись лише в результаті сильного тертя шкіри. Ряд досліджених знарядь має зубці з шорсткою поверхнею. Можливо, саме ними користувались для первинної обробки кераміки.

На Сабатинівському поселенні серед інших була виявлена лопатка, зубці якої містилися не тільки на лицьовому, а й тильному боці зченованої поверхні. Так, певно, досягалась більша ефективність знаряддя. Відзначимо також знайдену в с. Кірове мініатюрну лопатку молодої свині, вкриту зубцями. То міг бути інструмент для особливо тонкої роботи, але цілком можливо, — що й дитяча іграшка (рис. 1, 3).

Процес виготовлення вказаних знарядь не обмежувався нарізкою зубців. Насамперед, лопатку пристосовували так, щоб зручніше було тримати її рукою, тобто сильно обламували сплощений бік кістки і потрібну частину потовщення, а вже потім нарізали зубці. Протилежний від них кінець знаряддя також частково обробляли, про що свідчить характерна лощена поверхня, навіть і тоді, коли там немає зубців гребеня.

Поширеним типом знарядь праці на степових поселеннях доби пізньої бронзи є так звані тупики (рис. 1, 4—6). Слід зазначити, що «тупиками» користувались носії різних археологічних культур на величезній території від Румунії на заході до східного Казахстану і Західного Сибіру на сході.

Матеріалом для «тупиків» правила нижні щелепи великих тварин, причому як ціла половина щелепи, так і акуратно обрізана її частина. Робочий край проходив по лінії внутрішнього вигину, тому за формуєю знаряддя нагадує серп з ручкою. Функцією ручки виконує вузький кінець щелепи з навмисне заокругленим для зручності краєм.

Призначення «тупиків» остаточно не з'ясоване. Здебільшого дослідники визначають їх як знаряддя для розминання шкіри або розгладжування швів¹¹. М. П. Грязнов висловив припущення, що «тупики» вико-

⁹ М. П. Грязнов. Землянки бронзового века близ хутора Ляпичева на Дону.—КСИИМК, вип. Л. М., 1953, стор. 143.

¹⁰ С. А. Семёнов. Первобытная техника.—МИА, № 54. М., 1957, стор. 23.

¹¹ С. С. Черников. Восточный Казахстан в эпоху поздней бронзы.—МИА, № 88. М., 1960, стор. 28.

ристикувались для тіпання рослинних волокон¹². І справді, на них нема характерних слідів сточування, які з'являються від тертя знаряддя обшкіру. Зате добре юмітні сліди свідчать, що тримали «туник» в руці за передній кінець і терли найбільш сильно з лівого боку. Така спрацьованість характерна для тіпал для льону та конопель¹³. С. С. Черніков, не заперечуючи М. П. Грязнову, зазначає, що фактів використання льону та конопель або кендиря та кропиви у нас немає, бо всі відомі залишки андронівського одягу — вовняні¹⁴.

Вивчення численних залишків щелеп тварин зі слідами праці на водить на думку, що з цих щелеп робили знаряддя різноманітного призначення. Тип «туників», описаних М. П. Грязновим¹⁵, міг використовуватись для тіпання рослинних волокон. Про це свідчать етнографічні паралелі. Такий «туник» знайдено і в с. Кірове (рис. 1, 5). Можна припустити, що ряд «туників» виконував функції серпів. Кістяні знаряддя з поселення культури ноа Гірбовець¹⁶ типологічно близьке до бронзових серпів-сікачів, що досить поширені в пам'ятках збройної культури. Заслуговує на увагу зіставлення «туника», виявленого на поселенні Кавадінешти (культура ноа), з так званими косарями зі скарбу бронзових речей поблизу с. Соснова Маза і курганного поховання поблизу с. Ягодного у Поволжі¹⁷. Крім типологічного ряду, складеного А. Флореску, можна назвати «туник» з поселення андронівської культури неподалік с. Трунникове у Східному Казахстані¹⁸. Вказані «туники», як і косарі, мають в основі отвори і приблизно однакові за розмірами.

Деякі знаряддя з обрізаними або стесаними краями щелепи, можливо, використовувалися як скребачки. К. В. Сальников називає їх «туниками-скобелями»¹⁹. На Україні такі знахідки трапились в Сабатинівці і в нижньому шарі Ушаківки (рис. 1, 4)²⁰.

Щелепи використовувались також ще для одного знаряддя. Основа його — найбільш масивна частина щелепи, а вузький передній кінець відламаний. Зубці, що утворилися на місці зламу після відповідної дробки, стають робочим краєм. Такого типу предмет був знайдений у нижньому шарі Ушаківки (рис. 1, 6), а також на поселеннях культури ноа²¹. Важко сказати, яке було призначення цих знарядь. Можливо, вони застосовувалися для вичинки шкір.

Унаслідок вивчення кістяних знарядь праці можна висвітлити важливі моменти матеріальної культури доби пізньої бронзи. Про це свідчить поданий вище аналіз двох типів кістяних знахідок. Дослідження нагромадженого матеріалу дасть змогу не лише остаточно розв'язати питання про призначення знарядь з кістки й рогу, а й значно розширити наші знання про життя і працю первісних людей.

¹² М. П. Грязнов. История древних племен Верхней Оби.—МИА, № 48. М., 1956, стор. 77.

¹³ М. П. Грязнов. К вопросу о культурах эпохи поздней бронзы в Сибири.—КСИИМК, вып. 64. М., 1956, стор. 40.

¹⁴ С. С. Черников. Восточный Казахстан..., стор. 28—29.

¹⁵ М. П. Грязнов. К вопросу о культурах..., стор. 40, рис. 14, 10.

¹⁶ А. Florescu. Sur les problèmes du bronze tardif Carpato-Danubien et nord-ouest. Pontique.—Dacia, п. с. XI. Bucarest, рис. 10, 19.

¹⁷ А. Florescu. Contributii la cunoasterea culturii Noua.—Arheologia Moldovei, II—III. Iasi, 1964, рис. 18, 1—3.

¹⁸ С. С. Черников. Восточный Казахстан..., табл. XLVII, 32.

¹⁹ К. В. Сальников. Бронзовый век Южного Зауралья.—МИА, № 21. М., 1951, рис. 15, 2.

²⁰ Д. Я. Телегін. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я.—Археологія, т. XII. К., 1961, рис. 4, 1.

²¹ А. И. Мелюкова. Культуры пред斯基фского периода..., рис. 11, 11; А. Florescu. Sur les problèmes..., рис. 19, 4, 7.

В. В. ОТРОЩЕНКО

О некоторых костяных орудиях труда эпохи поздней бронзы

Резюме

В статье делается попытка определить функциональное назначение лопаток животных с нарезными зубцами и так называемых тупиков. Эти орудия труда хорошо известны по многочисленным находкам на поселениях эпохи поздней бронзы в причерноморских степях. Однако до сих пор нет единого мнения относительно назначения упомянутых орудий труда. Изучив их образцы, находящиеся в фондах ИА АН УССР, автор пришел к заключению, что зубчатые лопатки животных использовались в основном для обработки кожи. Определить однозначно применение «тупиков» невозможно. Среди них удается выделить трепала, скребки и, вероятно, вид орудий для обработки кожи.

В. П. ЗОЛОТУН

Палеогрунтові дослідження в Каховському районі

1969 р. здійснювались археологічні розкопки курганів на землях радгоспу «Червоний Перекоп». Ця територія розташована за 30 км на південь від Каховки на південних солонцоватих чорноземах, які за своїм генезисом наближаються до темно-каштанових ґрунтів. Гранулометричний склад * ґрунтового різновиду змінюється від важкосуглинистого до глинистого (табл. 1; 2) і містить 60% пилу або навіть більше, досить багато глини та мулу (елементарні частки менше 0,01 і 0,001 мм у діаметрі). Особливо багато глини міститься в елювіальному горизонті, що залігає на глибині 20—40 см, вище і нижче у профілі тонких часток менше.

Важливою властивістю описуваних ґрунтів є їх солонцоватість або здатність сильно набухати (при зволоженні збільшувати об'єм) та зменшуватися в об'ємі, надмірно ущільнюватися і розтріскуватися при висиханні, а також погано поглинати воду. Після дощу тут довго стоять калюжі, вода з яких головним чином випаровується.

Геоморфологічно місцевість розкопок являє собою рівну безстічну територію Причорноморської западини з незначними або великими замкнутими подовими низинами, що де-не-де вклиняються в рельєф¹.

Кургани могильники розташовувались на підвищеному рівнинному плато поблизу великого поду, де в минулому протягом більшої частини року стояла вода. Тоді тут водилося чимало дикої водоплавної птиці. Лише після суцільної оранки розташованих павкурги цілинних та перелогових земель у 40-х роках ґрунт поду став пересихати в кінці або на початку червня.

У давнину под у цьому районі був єдиним джерелом прісної води, а коли рослинність в степу вигоряла, задоволяв потреби в кормах для великої рогатої худоби. Болотна рослинність використовувалася стародавніми племенами для будівництва жител.

* Вивчення палеогрунтів проведено нами у складі Каховської експедиції ІА АН УРСР.

¹ П. К. Заморий. Четвертичные отложения Украинской ССР. К., 1954, стор. 64—66.

Таблиця 1

Вміст фракцій, % від ваги ґрунту (грапулометричний склад)

Курган, ґрунт	Горизонт, см	Діаметр фракцій, мі							
		пісок		пил			мул		глина <0,01
		втрати від обробки	>0,25 0,05	0,25 0,05	0,05 0,01	0,01 0,005	0,005 0,001	>0,001	
Курган № 2, «Червоний Перекоп»—2, палеогрунт	0—4	2,03	0,20	8,22	50,87	8,17	9,45	20,36	37,98
	4—18	2,53	0,14	8,63	40,23	7,70	6,25	34,52	48,47
	20—30	1,88	0,16	4,94	40,11	6,88	8,06	37,97	52,91
	30—40	2,61	0,11	5,92	39,66	8,98	9,16	33,56	51,70
	60—70	15,22	0,12	4,79	29,85	11,06	9,06	20,90	50,02
	140—150	13,49	0,11	4,43	31,06	6,29	8,10	36,52	50,91
	200—220	12,79	0,17	2,11	33,31	7,20	8,90	35,52	51,62
Курган № 17, «Червоний Перекоп»—4, палеогрунт	0—4	1,44	0,03	7,81	42,38	8,61	11,99	27,74	47,34
	4—20	1,63	0,02	6,98	41,12	7,50	9,05	33,70	50,25
	30—40	1,91	0,01	7,46	41,79	8,75	9,36	30,72	48—83
	70—80	15,43	0,01	2,56	31,06	11,90	9,36	29,68	50,94
	90—100	13,76	0,27	2,76	33,38	6,68	11,19	31,96	49,83
	140—150	12,42	0,12	4,88	30,94	8,53	9,37	33,74	51,64
	200—220	11,74	0,23	5,14	34,42	6,63	10,64	31,20	48,47
Курган № 1, «Червоний Перекоп»—2, палеогрунт	0—6	2,29	0,16	7,58	44,94	10,21	10,07	24,75	45,03
	10—20	1,67	0,10	5,90	41,51	6,88	9,40	34,50	50,78
	20—30	2,35	0,13	5,12	38,81	7,62	17,42	38,55	53,59
	40—50	11,80	0,15	1,60	38,36	7,75	9,36	30,98	48,09
	70—80	16,69	0,12	2,48	32,26	7,02	9,96	31,47	48,45
	90—100	15,31	0,11	5,56	30,76	6,85	0,94	31,47	48,26
	140—150	13,76	0,10	3,97	31,97	6,85	9,95	33,39	50,20
«Червоний Перекоп»—2, південний чорнозем	200—220	11,16	0,22	6,57	36,40	5,62	8,72	31,31	45,65
	0—20	2,26	0,10	4,48	43,16	8,48	9,71	31,81	51,75
	30—40	1,37	0,03	2,10	38,98	7,13	9,92	40,47	57,52
	70—80	16,12	0,07	0,53	33,00	9,52	7,81	32,95	50,28
	140—150	13,01	0,10	1,12	31,46	8,06	11,12	35,13	54,31
«Червоний Перекоп»—4, південний чорнозем	200—220	10,31	0,10	2,20	35,06	8,06	9,64	35,76	63,46
	0—20	1,81	0,24	6,31	39,89	9,85	9,04	32,86	51,75
	30—40	1,59	0,14	6,59	40,96	8,38	10,64	31,70	50,72
	70—80	12,93	0,18	7,14	37,74	7,25	8,33	26,43	42,01
	90—100	18,39	0,24	4,14	32,63	7,38	8,08	29,11	44,57
	140—150	13,98	0,14	2,62	32,36	7,65	8,30	34,95	50,90
	200—220	16,83	0,11	2,19	30,97	8,69	8,72	32,49	49,90

Палеогрунти дослідженні під вісімома курганами. Курган № 2 було побудовано за давньоюмного часу, курган № 17 датується епоховою пізньою бронзою, інші — різними періодами другої половини I тисячоліття до н. е. Висота курганів різна — від 1 до 6,5 м. Насили їх здебільшого дуже розтягнуті оранкою. Курган № 1 не розорювався і, неначе степовий багатир, помітний здалеку.

Датування кургану № 2 не підлягає сумніву. Його метровий насип, очевидно, споруджений десь в останній, а можливо, і дещо раніше другої четверті III тисячоліття до н. е. Про це свідчать не тільки археологічні знахідки, а й такі морфологічні особливості профілю, як малопотужний гумусний горизонт ($A+AB$); досить тонкий елювіальний прошарок (A_0); значна кількість гіпсу, який у вигляді прожилок і дрібних друз починається на глибині 15—20 см; близьке від поверхні залягання білозірки (Bk) тощо. На відміну від профілів палеогрунтів інших курганів тут простежується початкова фаза формування першого гіпсового горизонту мігруючих солей, що надходять з верхньої товщі ґрунту. Глибока давність кургану № 2 стверджується також аналітичними даними. У поверхневому шарі профілю міститься менше гумусу та мулу, ніж в

Таблиця 2

Вміст фракцій, % від ваги ґрунту (гранулометричний склад)

Курган, ґрунт	Горизонт, см	Діаметр фракцій, мм							
		втрати від обробки	пісок		пил			мул	глина
			>0,25 0,05	0,25 0,05	0,05 0,01	0,01 0,005	0,005 0,001	<0,001 <0,01	
Курган № 5, «Червоний Перекоп»—2, палеогрунт	0—6	1,42	0,34	6,74	41,18	11,43	9,78	23,11	44,32
	6—15	1,76	0,12	2,49	40,75	40,36	10,36	33,89	54,88
	15—30	2,08	0,09	5,99	37,55	7,97	11,23	35,09	50,29
	30—40	2,20	0,16	4,55	38,39	7,82	12,17	34,71	54,70
	60—70	16,77	0,23	2,46	31,69	7,06	10,51	31,28	48,55
	140—150	12,01	0,24	3,79	31,86	4,39	12,32	38,39	52,10
«Червоний Перекоп»—2, південний чорнозем	200—220	15,36	0,14	4,21	31,50	6,54	10,77	31,74	49,05
	0—20	1,14	0,11	2,64	41,33	9,03	10,15	35,00	54,18
	30—40	1,72	0,22	2,52	38,03	8,57	10,07	38,87	57,51
	70—80	11,70	0,28	0,80	35,31	6,94	9,75	35,22	51,91
	140—150	12,37	0,11	1,45	31,40	7,96	9,09	39,26	56,31
	200—220	11,80	0,08	2,00	32,78	7,48	9,45	37,87	55,40
Курган № 14, «Червоний Перекоп»—4, палеогрунт	0—8	1,43	0,94	12,10	47,36	10,50	6,76	20,91	38,17
	10—20	1,53	0,18	7,31	43,12	7,14	8,45	32,27	47,86
	30—40	2,49	0,30	10,12	40,07	6,62	9,84	30,56	47,02
	70—80	18,71	0,18	7,22	32,39	7,29	8,45	25,76	41,50
	90—100	18,07	0,24	1,34	33,05	7,62	7,45	30,07	45,14
	140—150	13,48	0,15	5,25	32,17	5,84	10,27	32,84	48,95
Курган № 1, «Червоний Перекоп»—4, палеогрунт	200—220	14,41	0,23	5,22	30,88	7,36	8,79	33,11	49,26
	0—50	1,47	0,20	15,70	45,00	8,39	8,56	20,68	37,63
	0—20	1,61	0,20	9,21	43,44	6,59	9,05	29,90	45,51
	40—50	1,67	0,20	6,95	45,82	7,54	7,76	30,06	45,36
	70—80	16,28	0,20	3,97	35,46	7,18	7,12	29,79	44,09
	90—100	18,89	0,20	1,70	31,55	7,24	7,16	33,26	47,66
«Червоний Перекоп»—4, південний чорнозем	140—150	11,70	0,36	3,93	32,28	7,28	8,75	35,16	51,73
	200—220	12,87	0,18	5,60	31,51	8,80	9,57	31,47	49,84
	0—20	0,45	0,20	4,21	44,18	7,57	8,51	32,18	48,26
	40—50	1,85	0,15	7,04	40,96	7,51	8,44	34,05	50,00
	70—80	1,20	0,16	7,60	38,07	7,40	6,62	28,95	42,97
	90—100	12,84	0,19	2,93	41,32	7,27	6,03	29,42	42,72
	140—150	16,12	0,18	5,17	29,25	7,11	9,08	33,09	49,28

Таблиця 3

Вміст гумусу по горизонтах ґрутового профілю, % до ваги ґрунту

Горизонт, см	Курган № 2, «Червоний Перекоп»—2, палеогрунт	Курган № 17, «Червоний Перекоп»—4, палеогрунт	Курган № 1, «Червоний Перекоп»—2, палеогрунт	«Червоний Перекоп»—2, «Червоний Перекоп»—4, південний чорнозем	Курган № 5, «Червоний Перекоп»—2, палеогрунт	Курган № 14, «Червоний Перекоп»—4, палеогрунт	Курган № 1, «Червоний Перекоп»—4, палеогрунт
0—4	1,36	1,43	1,03	2,76	1,62	1,45	1,59
4—15	1,14	1,24	1,08	2,38	1,64	1,33	1,35
15—30	0,87	1,02	0,90	1,79	1,51	1,15	1,22
30—40	0,80	0,88	0,76	1,79	1,24	0,98	0,98
40—50	0,60	0,77	0,64	1,51	0,83	0,86	0,81
0—50	0,86	0,99	0,89	2,11	1,30	1,09	1,10
60—70	0,52	0,63	0,58	1,13	0,72	0,65	0,69
70—80	0,48	0,56	0,42	0,85	0,64	0,57	0,59
90—100	0,40	0,48	0,34	0,63	0,52	0,56	0,48
50—100	0,43	0,56	0,45	0,85	0,63	0,59	0,59
140—150	0,37	0,38	0,30	0,43	0,47	0,37	0,24
200—220	0,31	0,34	0,28	0,48	0,45	0,40	0,28
100—220	0,36	0,43	0,31	0,53	0,48	0,44	0,33

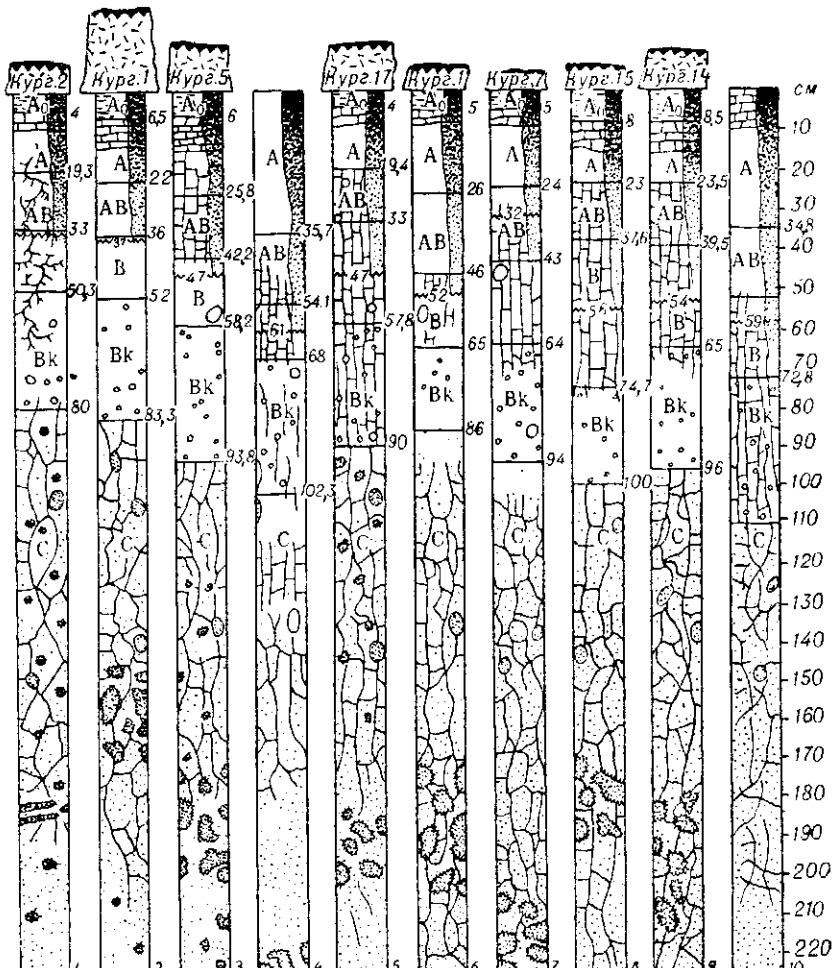

Рис. 1. Пересічні профілі палеогрунтів курганної груни «Червоний Пере-
коп»—2 (1–3), «Червоний Переокоп»—4 (5–9), а також солонцюватого чор-
нозему першої і другої (10) груп курганів.

Генетичні горизонти: A_0 — слювій, A — гумусно-акумулятивний, AB — гумусний пере-
лідний, $A+AB$ — гумусний, B — перехідний, Bk — карбонатний. C — ґрунтоутворююча
порода (лес); a — лукоподібно-листовата структура слювію, b — плитоподібна струк-
тура, v — рівець міграції невидимих карбонатів, e — видимі карбонати (білозірка),
 ϕ — цільні конкреції гіпсу, ϑ — пухкі жвоноподібні друзи гіпсу, ϵ — сліди реліктового
довюрського грунту, η — крапкова пунктація, z — сліди кротовин, i — прожилки гіп-
су, n — число розрізів, взятих для виведення середньоарифметичного (для кург. № 2 —
n=3; кург. № 1 — n=4; кург. № 5 — n=5; n=13; кург. № 17 — n=5; кург. № 1 — n=3;
кург. № 7 — n=3; кург. № 15 — n=3; кург. № 14 — n=4; n=18).

інших палеогрунтах (табл. 1; 3), тоді як вапна в кілька разів більше (табл. 4). Крім того, елювіальний горизонт не відрізняється підвищеним вмістом глини.

Курган № 17 має одинакову з курганом № 2 потужність палеогрун-
тового профілю, проте інші ознаки вказують на його пізніше походжен-
ня. Так, видимі карбонати (білозірка), перший гілсовий горизонт, що
складається з пухких стяжінь (друз), залягають глибше від поверхні.
Помітно більше є у верхніх 0,5 м профілю гумусу і значно менше вапна.
Очевидно, цей курган насипаний в кінці II або на початку I тисячоліття
до н. е. Він має чимало рис, близьких до особливостей скіфських курга-
нів. Серед останніх, за рядом характерних морфологічних ознак палео-

Таблиця 4

Вміст карбонатів по горизонтах ґрунтового профілю, % від ваги ґрунту
(в перерахуванні на CaCO_3)

Горизонт, см	Курган № 2, «Червоний Перекоп»—2, пaleогрунт	Курган № 17, «Червоний Перекоп»—4, пaleогрунт	Курган № 1, «Червоний Перекоп»—2, пaleогрунт	Курган № 5, «Червоний Перекоп»—2, пaleогрунт	Курган № 14, «Червоний Перекоп»—4, пaleогрунт	Курган № 1, «Червоний Перекоп»—4, пaleогрунт
0—4	0,19	Сліди	Сліди	—	Сліди	Сліди
4—15	0,22	»	»	0,16	0,09	»
15—30	0,14	»	»	0,04	Сліди	»
30—40	0,15	»	»	0,02	»	»
40—50	6,85	3,65	2,32	1,00	1,63	1,07
Середнє в горизонті						
0—50	1,89	0,91	0,58	0,31	0,44	0,27
60—70	13,05	11,31	10,74	7,15	10,65	9,96
70—80	12,27	12,58	14,57	11,82	12,91	16,04
90—100	11,73	11,72	12,87	12,61	11,20	14,94
Середнє в горизонті						
50—100	12,35	11,87	12,73	10,53	11,59	13,41
140—150	10,46	10,20	11,47	11,33	10,43	7,55
Середнє в горизонті						
100—150	11,10	10,96	12,17	11,97	10,82	11,25
200—220	8,90	9,21	8,57	10,35	11,30	9,88
Середнє в горизонті						
150—220	10,18	9,70	10,02	10,71	10,86	8,72
Середнє в горизонті						
0—220	8,88	8,36	8,87	8,38	8,43	8,41
						7,58

ґрунтових профілів (рис. 1) та даними хімічних аналізів по шарах (табл. 1; 2; 3; 4), найраннішим є курган № 1, розкопаний на другій дільниці на околиці с. Архангельська Слобода. Потужність гумусового горизонту палеогрунту під насипом цього кургану становить 36 см, коефіцієнт гумусності досить широкий (1,503). Перший гіпсовий шар сформований на глибині 140—145 см. Гумусу в 0,5 м палеопрофілю менше, ніж спостерігалося в інших скіфських курганах.

О. М. Лесков датує цю пам'ятку IV ст. до н. е., синхронними її є кургани № 14, 15 («Червоний Перекоп» — 4). Проте вони за палеогрунтовими даними молодші від кургану № 1 на 50—100 років, про що свідчить глибина і потужність гумусного і других генетичних горизонтів палеогрунту під ними, а також вміст гумусу у верхніх 0,5 м товщі палеогрунту кургану № 14 (його тут 1,09 %); у відповідних горизонтах палеогрунтів курганів № 1 («Червоний Перекоп» — 4) та № 5 («Червоний Перекоп» — 2) гумусу помітно більше.

Насипи курганів № 1, 7, 14, 15 («Червоний Перекоп» — 4) та курган № 5 («Червоний Перекоп» — 3) споруджені майже одночасно. Найдавнішим серед них є курган № 5. Таким чином, за матеріалами палеогрунтових досліджень хронологію цих пам'яток слід визначити так: курган № 2 датується другою половиною III тисячоліття до н. е., курган № 17 — кінцем II — початком I тисячоліття до н. е., курган № 1 («Червоний Перекоп» — 2) — IV ст. до н. е., курган № 5 — початком IV ст. до н. е., кургани № 1, 7, 14, 15 («Червоний Перекоп» — 4) — другою половиною IV ст. до н. е.

Крім відносного, а іноді й абсолютно датування пам'яток, палеогрунтові дослідження дають уявлення про основні риси палеогеографії епохи.

В. П. ЗОЛОТУН

Палеопочвенные исследования в Каховском районе

Резюме

В статье освещаются результаты исследования палеопочв под курганами, которые раскапывались Каховской экспедицией на трассе Каховского магистрального канала в 1969 г. Определялись мощность и глубина залегания генетических горизонтов (элювиального, гумусного, солевого и др.). Были установлены характер гранулометрического состава, запас органического вещества (гумуса), карбонатов по вертикальному профилю.

Сопоставление морфологических особенностей палеопочв и аналитических данных позволило установить относительный возраст изучаемых курганов. Если принять во внимание, что курган № 2 («Червоний Перекоп» — 2) сооружен во второй половине III тысячелетия до н. э., то курган № 17 («Червоний Перекоп» — 4) насыпан в конце II, а возможно, и в начале II тысячелетия до н. э.; курган № 1 — в IV в. до н. э., а курган № 5 («Червоний Перекоп» — 2) — в начале IV в. до н. э.; курганы № 1, 7, 14 и 15 («Червоний Перекоп» — 4) насыпаны во второй половине IV в. до н. э.

Р. С. ОРЛОВ

Зображення звірів на візантійських пряжках X ст.

(з колекції Державного історичного музею УРСР у Києві)

Археологічні дослідження в останні роки зумовили вивчення декоративно-прикладного мистецтва Київської Русі й інших народностей Східної Європи. І хоча прикладне мистецтво цього часу за своїм художнім та ідеологічним впливом стояло в одному ряду з живописом і скульптурою, проте давньоруський звіриний стиль, походження його сюжетів і окремих образів ї досі мало вивчені. Однією з важливих причин нерівномірного його вивчення є відсутність деяких археологічних джерел, в першу чергу візантійських. Тому значну мистецтвознавчу цінність має досі ще не опублікована серія пам'яток візантійського металообробного мистецтва. Вона складається з дев'яти пряжок із Сирії, які увійшли у фонди Державного історичного музею УРСР з приватної колекції Б. І. і В. М. Ханенко¹. Всі пряжки вироблені з бронзи і мають темно-зелений колір внаслідок покриття з благородної патини. За класифікацією Чалланя, вони належать до типу «ж» (рис. 1)². Основа пряжок цього типу має форму трапеції, що звужується в напрямку кільце. Ремінь затягувався через отвір на протилежному, ширшому кінці основи. Кільце, голка та штир на екземплярах з ДІМу не збереглися.

Побутування пряжок типу «ж» віднесено Д. Чалланем до другої половини X ст. на підставі монет Hugo di Provenza II і Іоанна I Цімісія, знайдених в похованнях, в інвентарі яких були пряжки згадуваного типу³. На щитках основи всіх дев'яти пряжок збереглися зображення зві-

¹ Археологічний каталог, кн. IV, стор. 117.

² Д. Чаллан. Памятники византійського металообробляючого мистецтва.—Acta Antiqua, t. II. Budapest, 1954, стор. 311—340.

³ Там же, стор. 336.

тів, людей і антропоморфної істоти. Розглянемо шість пряжок із зображенням звірів.

На основі кожної пряжки такого типу є заглиблений прямокутник, що править за тло для зображення того чи іншого звіра, виконаного в невисокому плоскому рельєфі. Основа відливалась разом з рельєфом, а потім зображення оброблювалися різцем. За допомогою такого додаткового гравірування передано окремі деталі фігури звіра (очі, крила) і окреслено контур всього тіла. Прямо-кутної форми рамка прикрашена різними мотивами геометричного орнаменту. Довжина * основи пряжок 46—54, товщина разом з рельєфом 1,5—3,5, коротша сторона трапеції 28—31, довша — 31—34 мм. За сюжетами, відтвореними на щитку, пряжки можна поділити на чотири групи.

До I групи належать пряжки із зображенням лева. В музеї їх дві. На кожній — фігура лева, що біжить вліво. Тулуб звіра дано в профіль, голову — анфас. Хвости загнуті догори, на лапах зображено кігти.

На одній пряжці (№ 24658) **, завдовшки 46 мм, непропорціонально велика голова лева облямована густою гривою і має антропоморфний вигляд (рис. 2, 1; 3, 3). Крапковими заглибленими на спині і стегні задньої лапи передано шерсть, як і на пряжці з могили № 1 Тісабура¹. Рамка орнаментована насічками. Найбільш близькою аналогією зображеню лева є фігура на пряжці з Константинополя⁵.

Зображення на другій пряжці (№ 24663), завдовшки 47 мм, має інший вигляд. Шерсть звіра передана короткими рисками, що густо вкривають тулуб (рис. 2, 2; 3, 1). Рисунки очей, носа, пащі, контур тулуба виконані за допомогою глибокого гравірування. Грива навколо голови, також непропорціонально великої, трактується як ряд окремих пелюсток із трикутної форми з крапкою всередині. Така сама пелюстка на стегні лівої задньої лапи звіра. Орнамент на рамці складається з концентричних дужок. Пряжка з подібним зображенням лева була знайдена на території Угорщини⁶. Цікавим є факт виявлення пряжки зазначеного типу з зображенням лева в Гіздовському курганному могильнику⁷.

II група — пряжки з зображенням грифона — представлена одним екземпляром (№ 24649). Її довжина 49 мм (рис. 2, 3; 4). Грифон зображені у профіль, головою наліво. Додатковим гравіруванням обведено контур фігури й окреслено окремі деталі: око, кігти, дзьоб, крило, хвіст, шия та ін. Хвіст, загнутий догори, закінчується пелюсткою. Статичність пози порушується підняттям правою передньою лапою, а з лівої від кігтів виростає крило. На стегні задньої лапи вигравірувані дві пелюстки. Поглиблене тло має форму кола, в яке вписана фігура грифона. Поза колом площа основи покрита окремими мотивами геометричного орнаменту (концентричні дужки, крапкові заглиблення, хвиляста лінія).

До III групи належать дві пряжки з зображенням крилатого коня (№ 24654, 24659). Довжина їх 47,5 і 49,5 мм (рис. 2, 4, 5; 5, 1). У однієї

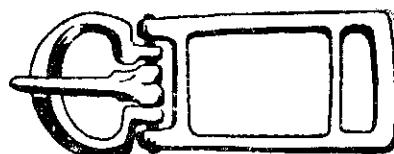

Рис. 1. Пряжка з основою у формі трапеції типу «ж» (за класифікацією Д. Чалланя).

* Довжина пряжок взята від ширини до протилежного кінця основи.

** Номери пряжок наведені за «Археологічним каталогом» (ДІМ, кн. IV).

¹ Ногváth Tibor. Honfoglaláshori sírok Tiszaburán.—Archeologai Értesítő, XLVII, Budapest, 1935, рис. 105.

⁵ Д. Чаллань. Памятники..., стор. 334, табл. IV, 5.

⁶ Ногváth Tibor. Honfoglaláshori..., рис. 105; Д. Чаллань. Памятники..., стор. 334, табл. IV, 6.

⁷ А. Спицын. Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева.—ИАК, вып. 15, стор. 27, 57, рис. 42.

з них (№ 24659) відламано вушко стержня. Крилаті коні на обох пряжках подані у профіль, головою ліворуч, вони відрізняються лише трактовкою деяких деталей (крила, хвоста). Додаткове гравірування окреслює окремі частини тіла: очі, крила, гриву, хвіст, ноги. На пряжці № 24659 гравірування менш ретельне, тому зображення коня здається більш грубим. Роздвоєні копита у цих тварин, фігури яких є на пряжках

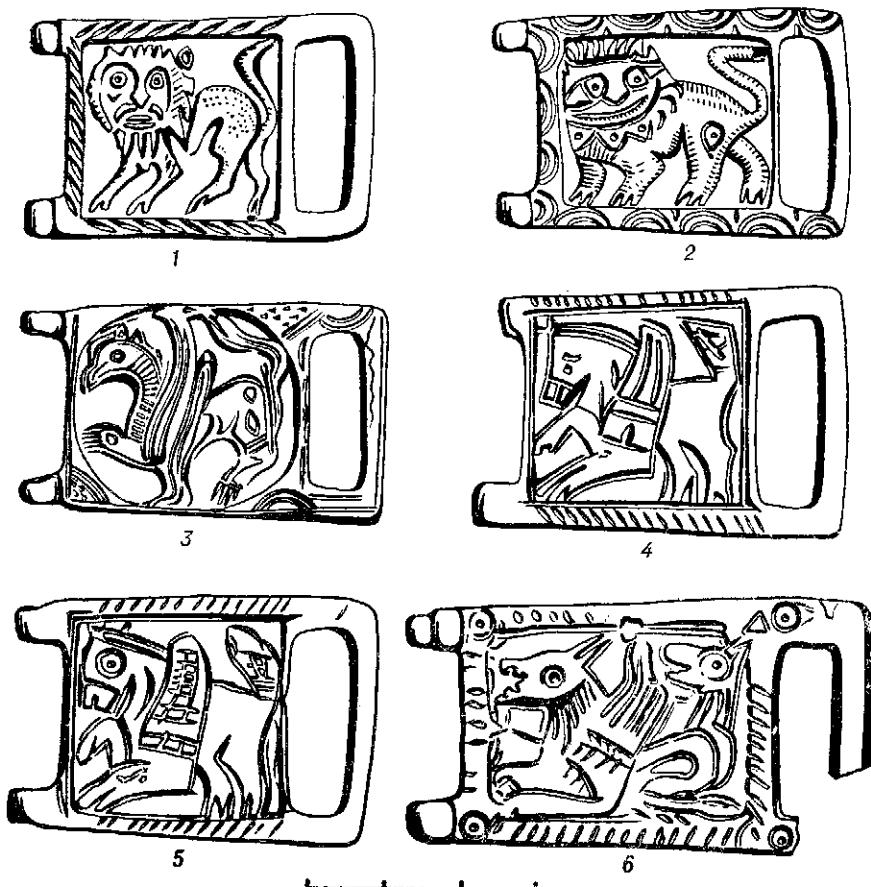

Рис. 2. Мотиви звірього стилю на основах триангулових пряжок:
1, 2 — лев; 3 — грифон; 4, 5 — крилатий кінь; 6 — дракон.

такого типу з Константинополя і Макрі, Д. Чаллань трактує як кігті⁸. В обох коней піднята права передня нога, а з лівої виростає крило. Хвости загнуті догори і кожен закінчується трикутною пемюсткою. Рамка прикрашена орнаментом у вигляді насічок.

На пряжці з IV групи зображені дракона. Довжина цієї пряжки (№ 24652) 54 мм (рис. 2, 6; 6, 2). Привертає увагу унікальне зображення фантастичної поліморфної істоти з вовчою або собачою головою на короткій і товстій шиї, сасанідського типу крилами та зміїним закінченням. На закрученому в кільце хвості показана друга голова. Обидві голови мають розкриті пащі й вуха, що стоять сторчма. Після відливки фігура звіра була оброблена різцем. Очі являють собою крапку з описанім колом (так званий циркульний орнамент). Такий самий орнамент є в чотирьох кутах рамки, прикрашеної насічками. В образі цієї фанта-

⁸ Д. Чаллань. Памятники..., стор. 335, табл. IV, V.

стичної істоти поєднуються протоми звіра, птаха і рептилії, тому можна сприймати її як дракона.

Різні образи середньовічного звіриного стилю (лев, грифон, крилатий кінь, дракон) на щитках основи описаних пряжок традиційні у мистецтві Візантії і особливо її північно-східних провінцій. В цьому переважають деякі особливості зазначених зображень.

Характерною рисою фігури лева на пряжці № 24663 є зображення тулуба у профіль, голови — анфас і трактовка гриви у формі пелюсток.

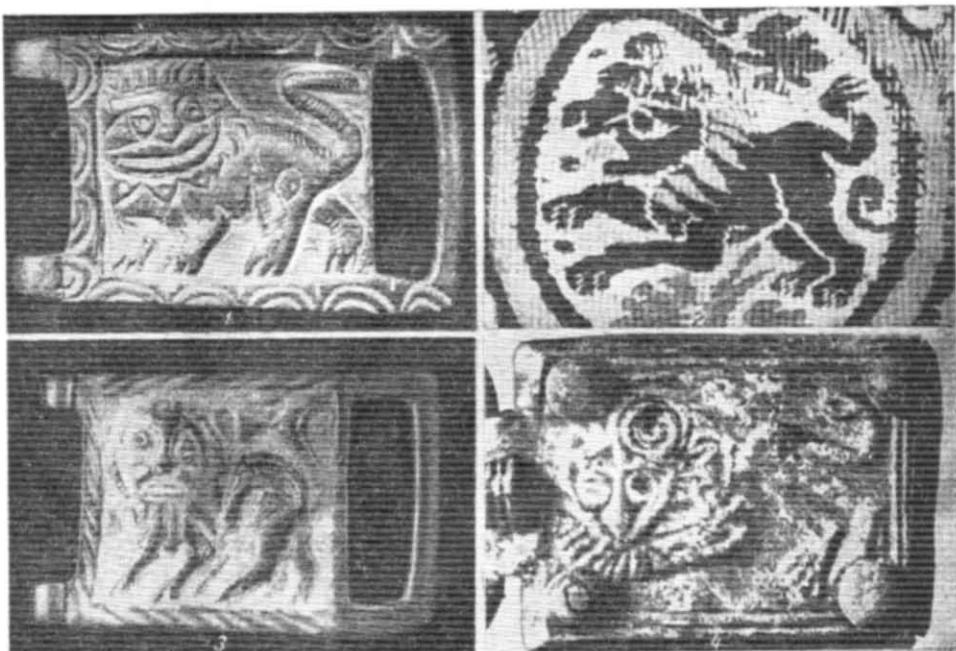

Рис. 3. Зображення лева в середньовічному прикладному мистецтві:
1 — на основі пряжки № 24663, 2 — на коптській тканині V ст., 3 — на основі пряжки № 24658, 4 — на пряжці VI—VII ст. з могильника Суук-Су.

Така трактовка гриви відома також у ранньосередньовічному зображені лева на коптській тканині V ст. (рис. 3, 2)⁹.

Подібне трактування лев'ячої гриви на щитку пряжки VI—VII ст. з могильника Суук-Су (рис. 3, 4), де тулуб тварини також дано у профіль, а голову — анфас¹⁰. Найбільш близьке за часом зображення лева з гривою у вигляді пелюсток відоме на пряжці цього типу з могили № 1 Тісабура¹¹. Пізніше така трактовка гриви трапляється в романському мистецтві, як свідчить, наприклад, фігура лева на плитці XII ст., що прикрашала інтер'єр однієї з споруд Праги¹². Таким чином, подібний прийом має давню ранньосередньовічну традицію і був поширеній на значній території. Скорочені пропорції і сильна стилізація звірів на пряжках нагадують зображення левів на візантійських кістяніх гребенях X—XI ст. з Корінфа¹³.

⁹ Р. Шурикова. Коптские ткани. Л., 1969, табл. 70 за каталогом № 92.

¹⁰ Н. И. Репников. Некоторые могильники области крымских готов.— ИАК, вып. 19. СПб., стор. 71, рис. 47.

¹¹ Horváth Tibor. Honfoglalásból..., рис. 105.

¹² V. Čaboloupeský, J. Květ, V. Mencl. Praha románská.— Pražské nakladatelství V. Poláčka, 1948, стор. 204, рис. 104.

¹³ G. R. Davidson. The Minor Objects. Corinth, v. XII. Princeton—New Jersey, 1952.

Щодо орнаменту у вигляді концентричних дужок на рамці пряжки № 24663; подібна стилізація античного кіматіону відома в мистецтві Близького Сходу в VI—VII ст., а також у пізніший час у візантійській торевтиці. Саме такий орнамент прикрашає ставротеку XI—XII ст. з монастиря Кіріка і Уліти в Сванетії¹⁴.

У мистецтві давнього і середньовічного Сходу лев відомий як супутник божества або царя, його страж і покровитель. Ототожнення лева з божеством, символізація ним Христа або євангелістів у Біблії та Євангелії¹⁵ пояснюється популярністю його зображення в середньовічному мистецтві Візантії, Близького Сходу, Давньої Русі.

Рис. 4. Основа пряжки № 24649 з зображенням грифона, вписаного в коло.

Образ лева як могутнього «оберега» використовувався державною владою Візантії, про що яскраво свідчить уривок з розповіді єпископа кремонського Літурпранда: «Бронзове позолочене дерево стояло перед троном царя, на гілках дерева сиділа величка кількість з бронзи і позолочених птахів, кожен з яких співав на свій лад. Трон царя був так влаштований, що міг підніматися на різні рівні, його охороняли незвичайного розміру леви, бронзові або дерев'яні, мені точно невідомо, але в усякому разі позолочені. Вони били об землю хвостом, розкривали пащу і, рухаючи язиком, голосно ревіли. Саме тут я став перед очима царя. І коли з моєю появою почалося рикання левів і птахі заспівали на гілках, я сповинився страхом і подивом»¹⁶.

Не менш цікавий для іконографії звірініх образів середньовічного мистецтва грифон на пряжці № 24649 (рис. 4): вона різничається від інших тим, що не має навколо зображення прямокутної рамки. Поглиблене тло у формі кола, в яке фігура звіра вписана так, що лапами, кінчиком хвоста і крила та головою він дістає до бортика. Зображення тварин, вписані в коло, в цей час були дуже поширені на тканинах і в торевтиці, особливо в мистецтві Візантії та Ірану¹⁷.

Дуже цікавою ознакою зображення грифона і лева є вигравірувані пелюстки (у лева з крапкою всередині) на стегні правої задньої лапи. На лапі грифона їх навіть два. Таку пелюстку можна бачити на інших зображеннях грифона: на виробі пімецьких майстрів — кістяному рогу Х ст. з Кельнського музею, на срібному ковшику XI ст. з Ермітажу, який, можливо, був виготовлений на Балканах¹⁸. Кам'яний рельєф IX ст. з Солуні зображує лева, у якого на стегні задньої лапи — велика пелюстка, а всередині його на поглибленому тлі виділяються обриси пагона¹⁹. Фрагмент кераміки X—XI ст. з Білої Вежі, передньоазіатського або візантійського походження, відтворює такий сюжет: два звіра в геральдичній позі стоять по обидва боки стилізованого дерева життя, причому

¹⁴ МАК, вып. Х. М., 1906, табл. XXVI, XXVII; А. В. Банк. Византийские серебряные изделия XI—XII вв. в собрании Эрмитажа.— Византийский временник, XIV, 1958, стор. 236, рис. 6.

¹⁵ Г. К. Вагнер. К вопросу о владимиро-суздальской эмблематике.— Историко-археологический сборник. М., 1962, стор. 256—257.

¹⁶ В. Н. Лазарев. Основы византийского искусства.— Византийская живопись. М., 1971, стор. 25.

¹⁷ О. Falke. Kunstgeschichte der Seidenweberie. Berlin, 1921; И. А. Орбели, К. В. Тревер. Сасанидский металл. М.—Л., 1935.

¹⁸ Archeologia, № 42. Paris, 1971, foto на стор. 91; А. В. Банк. Византийское искусство в собраниях Советского Союза. Л.—М., 1966, рис. 205, 207, стор. 314.

¹⁹ Н. Ширгела. Скульптура та на нашите земи. София, 1961, рис. 153.

ліворуч звір теж має пелюстку на стегні²⁰. Таким чином, ця деталь відома в той час у зображеннях грифона і лева на значній території, що вказує на відносну спільність іконографії цих образів звіриного стилю у мистецтві різних країн Європи і Близького Сходу.

На відміну від лева — реально існуючої тварини, грифон — образ поліморфної істоти, і його іконографія має походження з мистецтва давньосхідних держав. У Візантії грифон дуже рано перейшов у світське

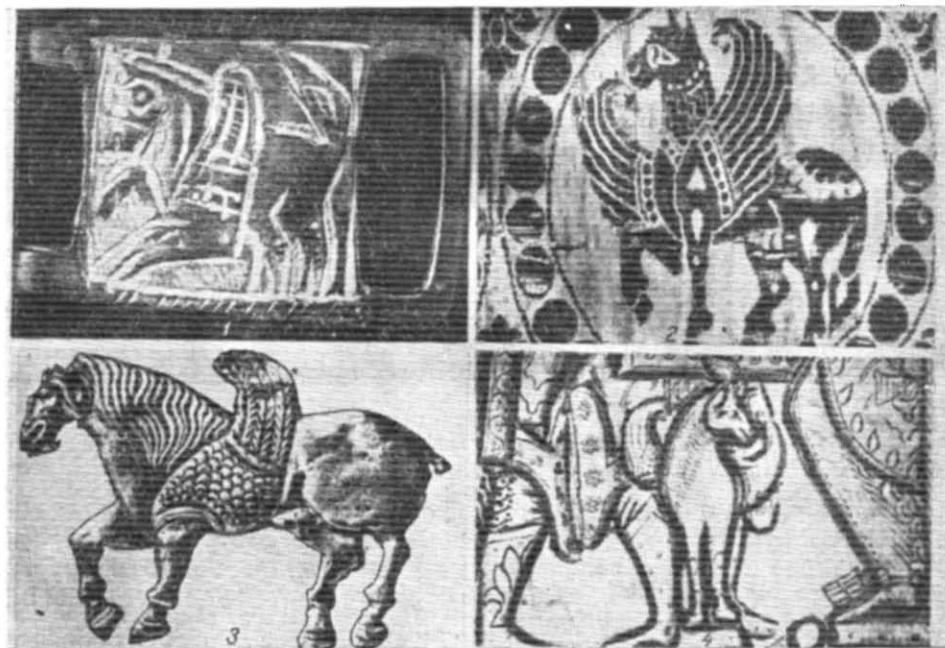

Рис. 5. Зображення крилатого коня в середньовічному прикладному мистецтві:
1 — на основі пряжки № 24654; 2 — на шовковій іранській тканині X ст.; 3 — у вигляді срібної пластини з сасанідської колекції Ермітажу; 4 — зображення Хосрова I Ануширвана на троні, який тримають на собі крилаті коні.

мистецтво, де він мав емблематичне значення і поступово став емблемою кесарського чину²¹. Але на такій побутовій речі, як пряжка, на перше місце виступає стародавня охоронно-заступницька природа цієї істоти. А. Л. Якобсон, ґрунтуючись на іншій категорії пам'яток візантійського прикладного мистецтва — херсонеській білоглиняній кераміці з рельєфами,— вважає також, що грифон символізував охоронця і заступника²².

Привертають увагу зображені на пряжках крилаті коні — образ, менш відомий в середньовічному прикладному мистецтві, ніж лев або грифон. Проте цей сюжет зустрічається у мистецтві Візантії і особливо Ірану. Великої ваги набув він за часів Сасанідів. Так, трон Хосрова I Ануширвана, зображеного на срібному блюдці, тримають на собі крилаті коні²³ (рис. 5, 4). В сасанідській колекції Ермітажу відомі срібні пластини у вигляді крилатих коней²⁴ (рис. 5, 3). І пізніше це один з

²⁰ С. А. Плетнєва. Керамика Саркела—Белой Вежи.—МИА, № 75. М.—Л., 1959, рис. 37, стор. 253.

²¹ Н. П. Кондаков. Очерки и заметки по истории средневекового искусства. Прага, 1929, стор. 106, 347—360.

²² А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес.—МИА, № 63. М.—Л., 1959, стор. 345—357.

²³ Я. И. Смирнов. Восточное серебро. СПб., 1909, табл. XXIV, рис. 51.

²⁴ Там же, табл. XXVII, рис. 9, 10; И. А. Орбелли и К. В. Тревер. Вказ. праця, рис. 59.

поширеніх сюжетів орнаментації іранських шовкових тканин того самого часу, що й пряжки з ДІМу²⁵. Як запозичення він є у візерунках на сoggдійському шовку²⁶. Давно, мабуть, ще античну традицію можна вбачати в зображені вершника на крилатому коні («середньовічного Бельєрофона») на рельєфі з території Дагестану²⁷.

Стиль, у якому передано тулуб, голову і сасанідський тип крил істоти на пряжці № 24652, близький до стилю зображення Сенмувра в іранському мистецтві²⁸. Але змінне, а не пташине, як у Сенмувра, закінчення тулуба на пряжці зближує цей образ з образом дракона. Дуже подібним до цього зображення є дракон на равенській шкатулці XII ст.

Рис. 6. Зображення дракона в середньовічному мистецтві:
1 — на равенській шкатулці XII ст., 2 — на основі пряжки № 24652.

(рис. 6, 1)²⁹. Як на пряжці, так і на візантійській шкатулці змінний хвіст дракона закручується в кільце і закінчується голововою звіра. Поява цього образу на речах широкого вжитку вказує на те, що в християнському мистецтві Х ст. одночасно з апокаліптичними та зміеборчими уявленнями за ним залишалися апотропейчні функції.

Значний інтерес становить той факт, що зображення звірів такого типу, як на розглянутих пряжках у візантійському прикладному мистецтві, дуже рідкісні. Взагалі тварин часто можна бачити в рельєфах з цирковими сценами на кістяних шкатулках або в орнаментації візантійських тканин. Але вони, на відміну від описаних, виконані здебільшого в античній традиції³⁰. За походженням звірині образи на пряжках різні. Так, зображення орлиноголового грифона, безперечно, почерпнуте з візантійського мистецтва. Тут особливо характерні крила грифона, які за давньою візантійською традицією вузькі і мають видовжену форму. А непропорціонально великі голови левів, сильна стилізація фігур лева, коня, дракона, їх скорочені пропорції вказують на близькість стилю цих зображень до мистецьких традицій Близького Сходу. Про те саме свідчить і трактовка крил коня та дракона, в якій відчувається вплив сасанідського мистецтва.

Така велика кількість східних елементів в загаданих пам'ятках прикладного мистецтва Візантії невипадкова. Адже звірині образи, досить

²⁵ A. U. Pope, A Survey of Persian Art. London and New York, 1939, v. VI, рис. 983 A.

²⁶ А. А. Иерусалимская. О северокавказском «шелковом пути» в раннем средневековье.— СА, № 2. М., 1967, стор. 60.

²⁷ А. С. Башкиров. Искусство Дагестана. М., 1931, табл. 90.

²⁸ К. В. Тревер. Собака-птица; Сенмувр и Паскудж.— ИГАИМК, вып. 100, стор. 293—328.

²⁹ Г. К. Вагнер. Скульптура владимиро-суздальской Руси..., рис. 44, 1—3; В. П. Даркевич. О некоторых византийских мотивах в древнерусской скульптуре.— Славяне и Русь. М., 1968, стор. 410—419, рис. 3, 10.

³⁰ А. В. Банк. Византийское искусство..., рис. 134—135.

наївні і стилізовані, були близькі ремісничим колам візантійських міст. менш пов'язаним з офіційною художньою ідеологією. На нашу думку, зображення звірів на пряжках належать до поки що недостатньо вивченого художнього напряму, який розвивався на периферії Візантійської держави і тяжів до мистецтва Близького Сходу. Найбільш масовий матеріал, що, безперечно, вказує на існування цього напряму,— херсонеська полив'яна кераміка з рельєфами³¹. До нього А. В. Банк відносить також кістяний гребінь з Білої Вежі та групу срібного посуду з вигравіруваннями зображеннями фантастичних птахів і звірів, яка зберігається в колекції Ермітажу³².

Р. С. ОРЛОВ

Изображение зверей на византийских пряжках X ст.

(из коллекции Государственного исторического музея УССР в Киеве)

Резюме

В статье рассматривается группа памятников византийского металлообрабатывающего искусства, состоящая из шести бронзовых пряжек с трапециевидным основанием, хранящихся в фондах Государственного исторического музея УССР в Киеве. На основании каждой пряжки имеется изображение реального или фантастического зверя, выполненного в невысоком плоском рельефе: льва, грифона, крылатого коня и дракона. Автор выделяет как общие черты в иконографии этих звериных образов, характерные для искусства различных стран Европы и Ближнего Востока, так и специфические, присущие византийскому искусству. По мнению автора, исследованные памятники относятся к пока еще недостаточно изученному направлению византийского искусства, на которое особенно оказало влияние искусство Ближнего Востока и в частности Ирана.

³¹ А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес..., стор. 350—357, табл. I—XVII.

³² А. В. Банк. Византийское искусство..., стор. 20

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Матеріали з археології Північного Причорномор'я.— Праці Дністро-Дунайської новобудівної експедиції 1963—1967 рр., вип. 6. Одеса, 1970.

Збірник є наслідком багаторічних спільних досліджень експедиції ІА АН УРСР та Одеського археологічного музею в районах новобудов межиріччя Дністра і Дунаю.

Перша частина книги відкривається дослідженням М. М. Шмаглія та І. Т. Чернякової «Кургани степової частини межиріччя Дунаю і Дністра (1964—1966 рр.)». Автори докладно сплющуються на характеристиці курганих могильників Буджакського степу (Одеська обл.). З 1964 по 1966 р. тут у 26 курганах виявлено 304 поховання різних епох і культур, зібрано значний керамічний матеріал, вироби з металу, каменю і кісток тварин. Досліджену культові споруди, кам'яні й дерев'яні. Встановлено, що більшість курганів належить до епохи міді і бронзи, два — до скіфського часу.

Численний матеріал розкопок дав авторам можливість проаналізувати історичний розвиток населення межиріччя Дунаю і Дністра та визначити послідовність етнічних змін, пов'язаних з переселенням племен і народів. Підкреслюється своєрідність матеріальної і духовної культури степових племен. Протягом III—I тисячоліття до н. е. населення Буджакського степу підтримувало тісні контакти з племенами Подунаїв'я, Балкан та Карпатського ареалу, про що свідчать знахідки керамічних і металевих виробів. Так, за доби бронзи степовики спілкувались з носіями культур Монтеору, ноа в Прикарпатті та Трансильванії, а також зі східними сусідами — зрубниками.

Порушене питання про культурно-історичну належність сабатінівської культури. Автори, спираючись на здобутий матеріал і зіставляючи речовий комплекс з аналогічними пам'ятками інших територій, приходять до висновку, що сабатінівська культура наприкінці II тисячоліття до н. е. склалася внаслідок дальнього розвитку культури місцевого населення межиріччя Дунаю і Дністра. Наявність в матеріалах, залишених сабатінівськими племенами, нових елементів, як східних, так і західних, може вказувати на тісні контакти між різними групами місцевого населення, але це не є доказом якості етнічної спільнотності між пими. Автори беруть під сумнів тезу про існування в кінці II тисячоліття до н. е. так званої зрубної імперії, починаючи від казахських степів до Дунаю. В уніфікації матеріальної і духовної культури населення Північного Причорномор'я, як назначають М. М. Шмаглій і І. Т. Черняков, відіграло роль не пересування племен зі сходу на захід, а інші фактори: спільність географічного середовища, землеробсько-скотарське господарство та економічні й культурні взаємозв'язки. Однак розв'язати ці складні питання історичного розвитку населення Нижнього Подунаїв'я, з'ясувати його етнічну належність можна лише на основі спеціального дослідження всіх наявних тут археологічних пам'яток.

Друга частина збірника присвячена матеріалам розкопок. В ній вміщено, зокрема, повідомлення Л. В. Субботіна і М. М. Шмаглія про Белградський курганий могильник, Л. В. Субботіна, М. М. Шмаглія та О. Г. Загнайлло про кургани у с. Огородному. Краніологічний аналіз, проведений Г. П. Зіневичем, цінний для визначення антропологічного складу населення Північно-Західного Причорномор'я в епоху енеоліту — ранньої бронзи. Нові перспективи у вивчені цього ареалу відкриває використання даних про склад палеогрунтів. Саме такий зміст мають у збірнику матеріали В. П. Золотупа, який на основі властивостей палеогрунтів уточнює датування курганів Півдня України.

Всі вміщені публікації вперше вводять у науковий обіг нові джерела, пов'язані з пам'ятками північно-західної частини Причорномор'я від доби міді до скіфського часу.

Рецензований збірник збагачує археологічну науку важливими фактами і висновками, що, безумовно, сприятиме створенню узагальнюючих праць з стародавньої історії межиріччя Дунаю і Дністра.

Е. А. Балагура

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

С. І. ТАТАРИНОВ

Участь юних краєзнавців у вивченні археологічних пам'яток

В с. Покровське Артемівського р-ну Донецької обл. уже три роки функціонує археолого-етнографічний музей. Тут зібрана велика кількість експонатів, що використовуються як наочні посібники на уроках історії, географії і української літератури. Так, на уроках історії в 5—7 класах учні шкіл району, вивчаючи відповідні теми, мають змогу побачити кам'яні поліровані і прів'язані сокири, наконечники списа з кременю, кам'яні пости і терочники, крем'яні пожі, скребла, нуклеуси, серп. У розділі музею «Бронзовий вік» експонується моноліт — поховання середини II тисячоліття до н. е. з скорченим пофарбуваним вохрою кістяком і трьома глиняними горщиками ручної роботи. В одному з горщиків — кістки вівці (загробна іжа), на другому зображені три хрести у трикутниках. Це знаки культу вогню та сонця, що панував у місцевих племен у бронзовому віці.

Про життя скотарів і пізніх кочівників учні дізнаються з експонатів музею кістяних прикрас, зброй, посуду та ін.

Юні краєзнавці районного Будинку пionерів разом з керівником Т. О. Сердюком і вчителями-краєзнавцями В. Я. Паденковим, Т. С. Бондаревою і М. І. Гутченко брали активну участь у поповненні експозиції музею. Відгукнувшись на «Відкритий лист» Інституту археології, вони проводили в 1970 р. разом з автором археологічні розкопки шести курганів поблизу сіл Дронівка, Клинове, Покровське і м. Артемівська. Вивчено понад 40 поховань катакомбної і зрубної культур бронзового віку. З них дуже цікавими були чотири, що належали до середини II тисячоліття до н. е. В 1971 р. юні археологи шкіл Артемівського р-ну працювали в складі Артемівської експедиції обласної організації Товариства охорони пам'ятників історії та культури й взяли участь у розкопках поблизу сіл Миколаївка та Покровська. Члени історичного гуртка Покровської школи проходили повлову практику в експедиції Харківського університету під керівництвом кандидата історичних наук В. К. Міхеєва.

У кургані неподалік Покровського в похованні катакомбної культури було знайдено великий бронзовий кіпджал з розплесканим кінцем. Ця знахідка важлива тим, що розкриває нову сторінку в історії металургії бронзового віку і, можливо, допоможе встановити час виникнення розробок мідних руд Бахмутського краю. Щікаво, що дві стародавні мідні копальні розташовані на південний схід від цього села. Юні краєзнавці вже склали археологічну карту 34 таких копалень і розпочнуть більш детальне їх вивчення під керівництвом інженера-геолога В. В. Граб'янського.

РайВНО та районне Товариство охорони пам'ятників на чолі з В. К. Пеленовим, маючи на увазі важливе виховне значення участі юних краєзнавців в охороні пам'яток, створили влітку 1970—1971 рр. районні табори. Табір дістав назву «Археос». До нього посилали кращих учнів — юнних істориків. Тут, поблизу р. Сіверського Донець, школярі не лише відпочивали, а й працювали на розкопках курганів. Юні археологи знайшли під час розвідок поблизу с. Дронівка нові пам'ятки — селища людей кам'яного віку (V—IV тисячоліття до н. е.) і залишки кочовища салтівської культури (VIII—IX ст.).

Цінною знахідкою учнів є два великих кулястіх глиняні горшки з поховань II тисячоліття до н. с., які потрапили з Північного Кавказу до місцевих племен скотарів. Це важливий матеріал для характеристики війни або торгових зв'язків стародавніх народів і країн.

За прикладом школярів з Покровського та гуртківців Будинку пionерів участь в роботі археологічних експедицій Товариства охорони пам'ятників взяли й учні Клиновської школи під керівництвом її директора В. О. Іляшечника. Під час розкопок одного з курганів вони виявили перекрите золотим деревом парне літяче поховання. Поряд було знайдено повний набір стародавньої гри — 36 баранячих астрагалів зі сточеними боковими гранями. Учні Клиновської школи відкрили неолітичну стоянку V—IV тисячоліття до н. е. і зібрали крем'яні знаряддя праці. Вони передали всі свої знахідки в Покровський музей.

Музей археології та стінописи Бахмутського краю привертає до себе увагу вчителів, учнів-краєзнавців. На його базі проводяться районні й обласні семінари. В 1971 р. Покровський музей відвідали близько 5 тис. екскурсантів. Він підтримує наукові зв'язки з ученими Донецька, Харкова, Києва та Ленінграда. Цінним у його роботі є внесок у сприяння виховання молодого покоління, формування матеріалістичного світогляду юнацтва, поглиблення знань з історії суспільства.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АСЭ — Археологический сборник Эрмитажа
ВУАК — Всеукраїнський Археологічний Комітет
ГИМ — Государственный исторический музей в Москве
ДБК — Древности Боспора Киммерийского
ДГС — Древности Геродотовой Скифии
ДИМ — Державний історичний музей УРСР
ДП — Древности Придніпров'я
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры
ІА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАК — Материалы по археологии Кавказа
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
ОГАМ — Одесский государственный археологический музей
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СбНУ — Сборник за народни умотворения
СЭ — Советская этнография
SCIV — Studii si cercetari de istorie veche
WA — Wiadomości archeologiczne

ЗМІСТ

Статті

Мовша Т. Г. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля	3
Братченко С. Н. Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я	21
Крушельницька Л. І. (Львів). Поселення висоцької культури	27
Яковенко Е. В. «Скіпетр цариці» з Куль-Оби	39
Шрамко Б. А. (Харків). Точильні знаряддя скіфської доби	43

Повідомлення та публікації

Іногда В. В. (с. Радуль). Археологічні пам'ятки поблизу с. Радуль на Чернігівщині	49
Пелещин М. А. (Львів). Пізньотрипільське поселення у верхів'ях Горині	55
Свєніков І. К. (Львів). Нове поховання культури кулястих амфор у Ровенській області	63
П'ясецький В. К. Нові пункти тишінецької культури в Хмельницькій і Житомирській областях	69
Березанська С. С., Сухобоков О. В. Випадкова знахідка на Львівщині	72
Отрошенко В. В. Про деякі кістяні знаряддя праці доби пізньої бронзи	77
Золотух В. П. (Херсон). Палеогрунтovі дослідження в Каховському районі	81
Орлов Р. С. Зображення звірів на візантійських пряжках Х ст. (з колекції Державного історичного музею УРСР у Києві)	86

Критика та бібліографія

Балагурі Е. А. (Ужгород). Матеріали з археології Північного Причорномор'я.— Праці Дністро-Дунайської новобудівної експедиції 1963—1967 рр., вип. 6	94

Охорона археологічних пам'яток

Татаринов С. І. (Артемівськ). Участь юних краєзнавців у вивченні археологічних пам'яток	95
Список скорочень	96

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Мовша Т. Г. Новые данные об антропоморфной реалистической пластике Триполья	20
Братченко С. Н. Материалы к изучению ямной культуры Северного Приазовья	27
Крушельницкая Л. И. (Львов). Поселения высоцкой культуры	38
Яковенко Э. В. «Скипетр царицы» из Куль-Обы	43
Шрамко Б. А. (Харьков). Точильные орудия скифской эпохи	48

Сообщения и публикации

Иногда В. В. (с. Радуль). Археологические памятники в окрестностях с. Радуль	55
Пелешишин Н. А. (Львов). Позднетрипольское поселение в верховьях Горыни	62
Свешников И. К. (Львов). Новое погребение культуры шаровидных амфор в Ровенской области	69
Пясецкий В. К. Новые пункты тшцнецкой культуры в Хмельницкой и Житомирской областях	72
Березанская С. С., Сухобоков О. В. Случайная находка на Львовщине	76
Отрощенко В. В. О некоторых костяных орудиях труда эпохи поздней бронзы	81
Золотун В. П. (Херсон). Палеопочвенные исследования в Каховском районе	86
Орлов Р. С. Изображение зверей на византийских пряжках X ст. (из коллекции Государственного исторического музея УССР в Киеве)	93

Критика и библиография

Балагури Э. А. (Ужгород). Материалы по археологии Северного Причерноморья.—Труды Днестро-Дунайской новостроечной экспедиции 1963—1967 гг., вып. 6.	94

Охрана археологических памятников

Татаринов С. И. (Артемовск). Участие юных краеведов в изучении археологических памятников	95
Список сокращений	96

**ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
В 1974 р. ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГИ:**

Археологія, вип. 13. Мова українська. 10 арк. 1 крб.

У збірнику вміщено теоретичні й узагальнюючі статті з питань стародавньої історії і археології України, повідомлення про нові відкриття на території УРСР та дослідження окремих археологічних культур, критику й бібліографію нових праць з археології, хроніку та інформацію, матеріали про охорону археологічних пам'яток.

Видання ілюстроване.

Березанська С. С. Пустинка. Поселення бронзового віку на Дніпрі. Мова російська. 12 арк. 1 крб. 50 коп.

Книга присвячена опису поселення епохи бронзи (XIII—XII ст. до н. е.), розміщеного на Лівобережному Поліссі України. Реконструйовані план поселення, його житло, господарські і культурні будівлі. Дані характеристика побуту, господарства і духовної культури населення. Поставлено питання датування поселення і етнічної належності його жителів.

Книга ілюстрована.

**Нумізматика і сфрагістика, вип. 5. Мова російська. 15 арк. 1 крб.
50 коп.**

У збірнику вміщено дослідження та матеріали з історії монетної справи і монетного обігу Босніора, обігу російських і західноєвропейських монет на Україні в XVI—XIX ст. окремі матеріали присвячено залізним бонам України кінця XIX — початку ХХ ст.

Значне місце в збірнику займають дослідження з питань сфрагістики, публікуються нові метрологічні й нумізматичні матеріали.

Бажаючі придбати ці книги можуть попередньо замовити їх.

Попередні замовлення приймають всі книжкові магазини книготоргів, споживчої кооперації, а також безпосередньо книгарня «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), яка по виході книг у світ надішле їх післяплатою

«НАУКОВА ДУМКА»